

В. С. Власов

Історія України

9
клас

УДК [94(477)"18":37.016](075.3)
Б 58

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 20.03.2017 № 417)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника
під час проведення конкурсного відбору проектів підручників
для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів
і зробили висновок про доцільність надання підручнику
грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Кінд-Войтюк Н. В., доцент кафедри нової та новітньої історії України
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки,
кандидат історичних наук;

Кулешова С. В., методист міського науково-методичного центру
департаменту освіти Маріупольської міської ради;

Зволінська М. В., учитель Слобідської загальноосвітньої школи І–ІІІ ст.
смт Слобідка Кодимського району Одеської області, вчитель-методист

Науковий редактор *I. Б. Гирич*, доктор історичних наук,
завідувач відділу джерелознавства нової історії України
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. Грушевського НАН України

В оформленні обкладинки використано електронну копію фотографії
діячів культури та представників громадськості під час урочистостей з нагоди
відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві (1903 р.).

Власов В. С.

Б 58   Історія України : підручник для 9 класу загальноосвітніх
навчальних закладів / В. С. Власов. – Київ : Літера ЛТД,
2017. – 304 с.

ISBN 978-966-178-797-0

УДК [94(477)"18":37.016](075.3)

ISBN 978-966-178-797-0

© Власов В. С., 2017
© «Літера ЛТД», 2017

Шановні дев'ятирічники!

Цього навчального року в курсі «Історія України» ви вивчатимете події від кінця 18 ст. до 1914 р. – початку Першої світової війни. Сучасні історики називають цей період **довгим, бо українське 19 ст.** було історичною епоховою, яка виходила за межі календарного хронологічного століття.

У цю історичну добу Україну не позначали на картах як окрему державу, її землі входили до складу двох імперій – Російської та Австрійської. Утім, тривала бездержавність зумовила, як це здебільшого трапляється в історії, потужну хвилю національного піднесення, стосовно якого вживають термін **національне відродження**.

Власне, «довге» українське 19 століття, події якого вивчатимете цього року, – це передусім століття національного відродження. Зауважте, що поняття «національне відродження», в основі якого лежить метафоричний образ, набуло поширення саме в 19 ст. для означення процесів, пов’язаних із пробудженням **національної самосвідомості** бездеревавних народів Європи.

Згодом згадане поняття стало терміном. Отже, національним відродженням називають культурно-політичний процес, під час якого **етнос (народ)**, усвідомлюючи свою історичну, культурну й економічну єдність, прагне здобути політичну самостійність. І це прагнення перетворює його в **націю**.

Початок національного відродження, а згодом і його піднесення пов’язані з діяльністю нового соціального прошарку – **національної інтелігенції**. Цей прошарок в Україні почав формуватися саме в 19 ст. Поява інтелігенції, яка уособлювала культурну еліту, зробила можливим поширення і збереження національних традицій у народному середовищі, стала передумовою українського відродження. Тому історію появи та розвитку української інтелігенції розглядаємо як одну зі складових історії національного відродження в Україні.

Традиційно в процесі національного відродження виокремлюють три етапи.

Перший етап: від кінця 18 до середини 19 ст. – етнографічний, або романтичний. «Збирання творчої спадщини народу» – лідери національного руху на підставі зібраного етнографічного й фольклорного матеріалу доводять існування оригінальної народної культури та культурних відмінностей, що відрізняють український народ від інших.

Другий етап: від 60-х до початку 90-х рр. 19 ст. – академічний, або україно-фільський. Лідери національного руху науково обґрунтують існування нації, її «споконвічність». На цьому етапі виникає мережа національних культурно-освітніх, наукових установ. Водночас заходами інтелігенції поширюються національні ідеї в народному середовищі.

Третій етап: від початку 90-х рр. 19 ст. до 1917 р. – політичний. Національна еліта починає політичний етап національного руху. Засновуються партії, суспільно-політичні видання, громадські союзи.

Кардинальні соціальні зміни, які сприяли змінам світоглядним, були зумовлені тектонічними зрушеннями в економіці. Ви дізнаєтесь, що на теренах України

СЛОВНИК

Національна самосвідомість – усвідомлення спільнотою або окремою людиною своєї національної належності, що виявляється в почуттях гордості, співпереживання за долю народу, потребі знати його історію, традиції тощо.

СЛОВНИК

Індустриалізація — створення великого машинного виробництва в усіх галузях економіки, на самперед у промисловості.

впродовж 19 ст. відбувалося становлення **індустріального суспільства** з ринковою конкуренцією та вільнонайманою працею. Цей процес розпочався після скасування кріпацтва з появою великих підприємств, зростанням чисельності людей найманої праці, розбудовою міст. Переход до технічно досконаліших способів господарювання з відповідною зміною суспільних відносин називають **модернізацією**.

Поняття модернізації є ключовим для розуміння історичного періоду, з яким ви познайомитеся. Саме крізь призму цього поняття витлумачують зміни в соціальному, політичному і культурному житті тих років.

Як працювати з підручником

Матеріал кожного параграфа поділено на пункти, орієнтуватися в яких допоможуть назви, та пізнавальні рубрики. Роботу над новим матеріалом почнайте з рубрики, у якій запропоновано попрацювати з фрагментами історичних джерел, присвячених подіям, про які йдеться в матеріалах уроку.

Основні історичні відомості викладено в пунктах параграфів – навчальних текстах, джерелах (уривках з документів, свідченнях очевидців, спогадах сучасників, матеріалах тогочасної преси, оцінках істориків тощо). Джерелами історичної інформації є також ілюстрації – здебільшого фотодокументи, доповнені уривками з текстових джерел, – а також карти.

Змістові компоненти параграфа супроводжуються запитаннями та завданнями, позначеними піктограмами – попрацюйте в парах; – попрацюйте в групах.

Завдання, виконувати які радимо в парах, спонукають до розмірковування, навчають порівнювати, аналізувати, робити висновки. У тих завданнях, які запропоновано виконувати в групах, здебільшого передбачено пошук відповіді на дискусійні запитання. Обговорення цих питань привчатиме вас прислухатися до думки інших, поважати її, бути стриманими й толерантними до тих, хто не поділяє ваших поглядів. Дискусійні запитання – це ще й можливість спроектувати минуле в майбутнє, порівняти різні підходи, протилежні оцінки, що притаманне історії як науці.

Із найяскравішими постатями вітчизняної історії вас знайомитиме рубрика **«Особистість»**.

Працюючи над текстом підручника, звертайте увагу на тлумачення нових для вас слів і термінів, подані на берегах книги. Ці слова вам треба вміти пояснювати та вживати їх під час відповіді.

Є в підручнику і **практичні заняття**. Такі параграфи траплялися вам торік. Вони містять першоджерела, які ви опрацьовуватимете самостійно, вдосконалюючи вміння та навички.

Перевірити, чи добре засвоєно матеріал параграфа, вам допоможуть запитання та завдання рубрики **«Перевірте, чого навчилися»**. А підсумкові запитання **«Перевірте, чого навчилися з теми»** можна використовувати як на уроках узагальнення, так і під час тематичної контрольної роботи.

Цікавого вам навчання!

Вступ

§ 1

Українські землі у складі Російської імперії: адміністративно-територіальний устрій і національне та соціальне становище

Прочитайте фрагмент джерела й дайте відповіді на запитання.

» 1. На яких особливостях адміністративно-управлінської системи Російської імперії, що впродовж 19 ст. набула поширення в Україні, наголошує іноземець?

» 2. Порівняйте систему адміністративного управління в українських землях у 19 ст. та в другій половині 17–18 ст. У чому полягає найстотінша відмінність?

Французький мандрівник маркіз Астольф де Кюстін 1844 р. в Брюсселі опублікував книгу «Росія 1839 року», у якій писав: «Росією править клас чиновників, які просто зі шкільної лави обімають адміністративні посади, і править часто всупереч волі монарха. Кожен із цих панів стає дворянином, діставши хрестик у петельку, і, озбройвшись цим чарівним значком, перетворюється на поміщика, одержує землю і кріпосні "душі". І новоспеченні ці поміщики користуються своєю владою, як і личить високочням. На словах вони прихильники всіляких нововведень, а насправді – деспоти з деспотів. Свої поміщицькі права вони використовують з нечуваною жорстокістю, що робить їх об'єктом проклять нещасних селян. Із надр своїх канцелярій ці невидимі деспоти, ці пігмеї-тирати безкарно гноблять країну».

Проаналізуйте карту на с. 6.

» 1. Які дві держави, що впродовж 16–18 ст. справляли великий вплив на життя українського етносу, припинили існувати наприкінці 18 ст.?

» 2. Згадайте, які державні утворення існували на українських землях у 18 ст. Які укази царського уряду визначали їхню долю, коли це сталося?

» 3. Які зміни в територіально-адміністративному устрої Лівобережної, Слобідської України та Запорожжя сталися в другій половині 18 ст.?

» 4. Які українські землі перешли під владу Росії внаслідок поділів Речі Посполитої? Коли це відбулося?

» 5. Визначте, коли і за яких обставин турецькі володіння в Північному Причорномор'ї та Криму було приєднано до Росії.

» 6. Які міста було засновано в другій половині 18 ст. на Півдні України?

ЗАУВАЖТЕ

Українські землі, що від кінця 18 ст. перебували у складі Російської імперії, в історичній літературі називають **Східною, Центральною або Наддніпрянською Україною**. Шоправда, останнє найменування історики вважають не дуже вдалим, надаючи перевагу назві **Велика Україна**.

Роздивіться карту. » 1. Які українські терени було приєднано до Росії внаслідок російсько-турецьких воєн 1768–1774, 1787–1791, 1806–1812 рр.? » 2. Які нові територіально-адміністративні одиниці з'явилися на українських землях у складі Російської імперії на початку 19 ст.? » 3. Які з них розташовувалися на землях колишньої Гетьманщини та Слобідської України, Правобережжя й Волині, а які – на теренах Південної України і Криму?

1. Яким був адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії

Українські землі в першій половині 19 ст. входили до складу 9 губерній Російської імперії. Полтавська та Чернігівська губернії від 1802 р. до 1835 р. становили **Малоросійське генерал-губернаторство**. У 1836 р. до його складу ввійшла Харківська губернія, а центр губернаторства перенесли з Полтави до Харкова. Малоросійське генерал-губернаторство проіснувало до 1856 р.

Київська, Подільська і Волинська губернії від 1832 р. до 1914 р. належали до **Київського генерал-губернаторства**.

Катеринославську, Херсонську й Таврійську губернії в 1822 р. було об'єднано в Новоросійське генерал-губернаторство. Коли 1828 р. до **Новоросійського генерал-губернаторства** приєднали Бессарабську область (губернія з 1873 р.), його назвали Новоросійським і Бессарабським (існувало до 1874 р.).

Скориставшись схемою, поясніть особливості адміністративного устрою підросійської України.

СЛОВНИК

Бессарабія – історичний регіон між річками Дністром, Прутом (притокою Дунаю) і гирлом Дунау.

Адміністративно-територіальний устрій підросійської України

Вищою адміністративно-територіальною одиницею державного, місцевого, поліцейського й фінансового управління Російської імперії в 19 ст. були **губернії**. Вони поділялися на кільканадцять **повітів**. Повіти поділялися на **волості**, у кожній із яких налічувалося кілька десятків сіл та інших населених пунктів. За губернські й повітові центри найчастіше правила міста. Волосні центри призначали в містечках, а іноді – у великих селах.

Губернія мала своє **губернське правління**: канцелярію губернатора, губернське правління, статистичне бюро, землевпорядну комісію тощо. У кожній губернії діяли губернські судові палати. Поліцейську службу в губернських містах очолював **поліцмейстер**, у повітових – **городничий**, у міських кварталах – **пристави та доглядачі**.

Своєрідна система управління склалася в *Південній Україні*. Це було зумовлено її прикордонним становищем, швидкими темпами колонізації, постійною воєнною небезпекою, гостротою соціальних конфліктів. Чорноморськими портами керували **градонаочальники**, які поєднували повноваження командирів портів, начальників місцевих гарнізонів, комендантів міст і за статусом прирівнювалися до губернаторів. В Одесі посаду градонаочальника було запроваджено в січні 1803 р. Феодосійське градонаочальство існувало впродовж 1804–1829 рр. Керч-Єнікальське градонаочальство було створено у зв'язку з відкриттям Керченського порту 10 жовтня 1821 р.

ЗАУВАЖТЕ

На певних історичних етапах губернії об'єднувалися в **генерал-губернаторства**, які запроваджував російський уряд у національних окраїнах для боротьби з національно-визвольним рухом або у воєнний час.

- Прочитайте фрагменти з джерел, дайте відповіді на запитання.
- » 1. Що ви дізналися з джерел про життя верхівки губернської адміністрації Києва?
- » 2. Чому автор джерела характеризує життя київських чиновників як дивне?
- » 3. Про які повноваження генерал-губернатора Дмитра Бібікова дізналися?
- » 4. На вашу думку, про що свідчить сувора промова генерал-губернатора перед студентами та викладачами?
- » 5. Як рівень освіченості генерал-губернатора впливав на атмосферу міського життя?

З листа Григорія Галагана від 19 березня 1849 р.: «У Києві тут усі, починаючи від генерал-губернатора, всі ведуть якесь дивне життя, чуже будь-якому спілкуванню. Вранці роблять візити церемонні, завжди у фраках, а увечері всі дами сидять у себе вдома, і тільки коли десь призначено бал або вечір, виїжджають зі своїх домівок. Тепер університет тутешній під безпосередньою командою Бібікова (генерал-губернатора. – Авт.). Він зібрав усіх студентів і спітав їх: "Скажіть, що можете ви мені зробити?" Вони відповідали: "Нічого". – "А я можу закрити університет, так знайте ж..." і т. д., і т. д. Я бачив список тутешніх студентів і здивувався, наскільки кількісно переважають поляки над росіянами....»

Правитель канцелярії генерал-губернатора Еразм Стогов згадував у «Записках жандармського штаб-офіцера епохи Миколи I»: «Наук він не зневажав, говорив французькою і німецькою, але писати не вмів жодною мовою. Російську грамоту до того погано знатав, що не вмів сам і рядка написати. Арифметики Бібіков зовсім не знатав, насилу я привчив його переводити цілі числа з асигнацій на срібло, наприклад 10 руб., 100 руб., а проміжні він так і не навчився переводити. Історії, географії – зовсім не знатав. Зобов'язаний як генерал-губернатор приймати всіх, він говорив охоче, але затертими фразами, що для відвідувачів було непомітно, але мені було відомо, що варіацій для передавання змісту в нього не було».

2. Якою була національна та соціальна структура суспільства в підросійській Україні

На початок 19 ст. у складі Російської імперії перебувало до 80 % українських етнічних територій, на яких проживало майже 85 % усього українського населення. При цьому українці становили від 74 % на Волині до 91 % на Поділлі, тож за національним складом населення українських земель, особливо у сільській місцевості, відзначалося однорідністю. Натомість населення міст було здебільшого неукраїнським – ідеється передусім про великі адміністративні та промислові центри, наприклад Київ, Харків, Катеринослав, Одесу. Українське населення міст рідко перевищувало 20 %. Такі демографічні особливості

▼ Селянська родина за вечерею. 19 ст. Черкащенка. Реконструкція З. Васіної за образотворчими та етнографічними матеріалами

Частка українців у національному складі земель підросійської України на початку 19 ст.

» Який регіон був найбільш однорідним за національним складом? Який меншою мірою? З чим це пов'язано?

зумовлювали соціально-національний конфлікт між неукраїнським містом й українським селом.

У дів'яти українських губерніях станом на 1811 р. проживало 8,7 млн, а у 1863 р. – 13,6 млн людей. Упродовж 19 ст. чисельність населення підросійської України зросла майже втричі й на 1897 р. становила **23,8 млн осіб**, із них **17 млн українців**. Крім українців, тут мешкали представники інших народів та релігій: росіяни, поляки, євреї, німці, білоруси, кримські татари, молдавани тощо.

Майже 98 % українців у підросійській Україні сповідували *християнство східного обряду – православ'я*. Конфесійної однорідності українського населення в Російській імперії було досягнуто поступовою ліквідацією греко-католицької церкви, а також заміною традиційного українського православ'я на офіційне російське, відірване від місцевої духовної традиції.

Національний склад земель підросійської України 1897 р.

» На підставі графіка зробіть висновок про кількість представників різних етнічних груп на теренах підросійської України.

Соціальний поділ населення теж не відзначався строкатістю: ще на початку 20 ст. 93 % українського населення Російської імперії становили **селяни**.

Крім селян, в Україні були представлені й інші верстви: дворянство, духівництво, міщани, купці, ремісники, робітники. Щоправда, українців з-поміж земельної аристократії, чиновників, офіцерів, світської інтелігенції було вкрай мало або й зовсім не було.

Серед селян, виокремлюють дві основні групи – **поміщицькі й державні** (казенні). Поміщицькі селяни – це ті, які жили на поміщицькій землі і були пріріпленими до неї, вони були власністю поміщиків, тобто їхніми **кріпаками**.

На середину 19 ст. кількість поміщицьких і державних селян була приблизно однаковою.

Кріпаки були позбавлені найелементарніших людських прав. Їх вважали приватною власністю поміщика, прирівнювали до його майна. Поміщики втручалися в родинне життя селянина-кріпака, продавали й дарували селян, програвали в карти, розлучали з ріднею і часто жорстоко карали зі свавільної забаганки. Правове становище державних селян було порівняно кращим.

← Іван Їжакевич. Кріпаків міняють на собак. 1952

Роздивіться картину та прочитайте фрагмент історичного джерела. Які явища з повсякденного життя селян-кріпаків вони засвідчують?

Із записок Автонома Солтановського (1849–1864): «У польських поміщиків їх кріпацький православний народ іменувався бидло (худоба). Народ працював весь тиждень, навіть і у свята. Свою землю обробляли здебільшого ночами. Кріпак був особою,

яка перебувала поза законом. Бити його можна було скільки завгодно (можна було і до смерті забити, якщо польський поміщик жив у злагоді з владою). Били кріпаків пани і пані, били їх управлюючі, били економи, били поліцейські та всілякі інші можновладці, били за злочини і проступки, били за судом і без всякого суду...»

На українських землях проживали, окрім українців, представники й інших народів, хоч їхня чисельність була невеликою. Небагато, зокрема, було етнічних *росіян*. Найменшою часткою російського населення була на Правобережжі (хоча вона почала помітно зростати з посиленням політики зросійщення після поразки Польських повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр.). Найбільше росіян мешкало на Півдні України, де вони були представлені як поміщиками, так і селянами-втікачами. У Південній Україні у зв'язку з намірами царського уряду заселити край колоністами утворювалися компактні поселення представників таких національностей, як молдавани, болгари, греки, серби. Найбільшою серед чужоземних колоністів була група *чорноморських німців*, поселення яких з'являлися по всіх новоросійських губерніях.

Від часів Речі Посполитої на *Правобережжі* залишалося чимало польських або сплонізованих шляхетських родин, вихідці з яких становили 7,8 % тамтешнього населення та трохи не половину всього дворянства Російської імперії. Прикметно, що в Києві до початку 60-х рр. 19 ст. мовою інтелектуального життя була польська.

Істотним на *Правобережжі* був відсоток *єврейського населення* – 3,5. Наприкінці 18 ст. – на початку 19 ст. російський уряд запровадив для євреїв т. зв. **смугу осіlostі**, заборонивши їм переселятися далі за територію колишньої (до середини 17 ст.) Речі Посполитої (відповідно Лівобережжя потрапляло до цієї смуги, а Слобожанщина перебувала поза нею). Більшість євреїв скупчувалися в містах і містечках, небагато жили в селах або поміщицьких маєтках

як орендарі, шинкарі та ін. До середини 19 ст. чисельність євреїв становила 10 % населення краю, поступаючись кількістю лише українцям.

У містечках і селах (по всій Україні) євреї селилися окремими спільнотами, відомими під назвою **штетлів**. Компактне проживання давало змогу зберігати національні традиції, обряди, сповідувати свою віру.

3. Що визначало життя міста в першій половині 19 ст.

У зв'язку з розвитком ринкових відносин у сільському господарстві та промисловості, розширенням товарно-грошового обміну і торгівлі змінилося життя міст, які дедалі більше перетворювалися на *промислові й торговельні центри*. У містах більшало ремісничих майстерень, мануфактур і фабрично-заводських підприємств. З'явилися постійні крамниці, заклади з продажу різних страв і напоїв – шинки, корчми тощо.

Адміністративні реформи започаткували спорудження будинків урядових установ у губернських і повітових містах, забудову міст відтепер регулювали спеціальними законами. Було, зокрема, передбачено прокладання широких прямих вулиць, з'явилися просторі площа. Запровадили й новий порядок розташування будівель – уздовж вулиць, а не в глибині садиб, як здебільшого було раніше. Зазнала змін й архітектура житлових будинків, особливо панських. На зміну традиційній селянській хаті «на дві половини» прийшли споруди з передпокоем, їдальнею, залою, вітальню, спальню. Деякі господарі влаштовували у житловому будинку й крамниці або кімнати для гостей. Поступово виробився тип і так званого *прибуткового будинку*, який власники здавали в оренду. З'являються дво- і триповерхові житлові споруди.

Політика російського царизму щодо України сприяла заселенню українських міст переважно мігрантами: російськими чиновниками, військовими, купцями й робітниками, єврейськими ремісниками і дрібними торговцями, представниками інших національностей. При цьому частка українців у міському населенні весь час зменшувалася, що зрештою визначило чужомовність більшості міст України, наслідки чого відчутні й сьогодні.

Найвищими темпами міста розбудовувалися в Південній Україні. З 8 класу ви пам'ятаєте, що в останній чверті 18 ст. на місцях колишніх фортець і оборонних укріплень постали **Елісаветград** (нині Кропивницький), **Олександрівськ** (нині Запоріжжя), Нікополь. У 1778 р. засновано **Херсон**. У 1779 р. на

➔ Євграф Крендовський. Олександрівська площа в Полтаві. 1840

» На які риси тогочасного міста звертає увагу художник? Чим місто початку 19 ст. відрізняється від міста козацьких часів?

§ 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ:
адміністративно-територіальний устрій і національне та соціальне становище

↑ Федір Алексєєв. Краєвид міста Миколаєва. 1799

узбережжі Азовського моря виник **Маріуполь**. У 1787 р. засновано **Катеринослав** (сучасний Дніпро). Місто розвивалося як важливий річковий порт у середній течії Дніпра. У 1789 р. у гирлі р. Інгул закладено **Миколаїв**, у якому мали розвиватися суднобудівництво й торгівля. У 1794 р. на місці татарського містечка Хаджибей було засновано **Одесу**. Вдале місце розташування та підтримка урядом сприяли швидкому розвитку Одеси як морського порту, що приваблювало активних переселенців – представників різних етносів. Це зумовило формування багатонаціонального за складом населення міста. У 1840 р. в Одесі проживали вже 60 тис. осіб.

4. Яким було життя українського села

Прочитайте поезію Т. Шевченка і роздивіться ілюстрації. » 1. Які реалії буденного життя українського села показують мистецькі твори? » 2. Зробіть висновок про традиційну українську забудову, національний костюм. » 3. Чому українське село в уяві митця набуває ідилічних рис?

Село! І серце одпочине:
Село на нашій Україні –
Неначе писанка, село.
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, білють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколистій тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.
Сам Бог витає над селом.

↑ Тарас Шевченко. Селянська родина. 1843

Тарас Шевченко відтворив родинну сцену біля селянської хати: молоде подружжя тішиться першими кроками своєї дитини.

» Поміркуйте, чому цю картину називають українським «Святым сімейством».

Життя українських селян на початку 19 ст. мало чим відрізнялося від попередніх періодів. Як і за часів Київської Русі, селяни засівали поля вручну, а збирали врожай за допомогою серпів і кіс. Молотили так само по-прапрадідівському – ціпом. Ґрунт обробляли двоколісним плугом, у який упрягали волів. Таке технічне оснащення сільського господарства не здатне було забезпечити високі врожаї. Неякісна підготовка ґрунту, поганий засів, несвоєчасне збирання

← Тарас Шевченко. Судня рада. 1844

На офорті відтворено сцену судочинства українського селянства.

господарствам завдавали шкідники й особливо стихійні лиха – посухи, зливи з градом, приморозки тощо. За невроятнім ішов голод, що спричиняв велику смертність населення. Часто в селах лютували епідемії, у першій половині 19 ст. селяни були позбавлені фахової медичної допомоги.

Кріпосницькі відносини гальмували розвиток селянського землеробства та тваринництва. Селяни-кріпаки не були зацікавлені в кращому обробітку не тільки поміщицької землі, а й своїх наділів.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- Назвіть події, унаслідок яких у складі Російської імперії опинилися:** а) Лівобережна Україна та Слобожанщина; б) Правобережна Україна; в) Південна Україна та Крим.
- Якою була адміністративно-територіальна структура українських земель у складі Російської імперії?** Покажіть на карті відомі вам адміністративно-територіальні одиниці.
- Розташуйте губернії підросійської України згідно з історичними назвами.**

Землі колишньої Гетьманщини	Слобожанщина	Південна (Степова) Україна	Правобережна Україна
--------------------------------	--------------	-------------------------------	-------------------------

- а) Подільська; б) Київська; в) Волинська; г) Полтавська; д) Херсонська; е) Чернігівська; є) Катеринославська; ж) Таврійська; з) Харківська.
- Складіть речення, використавши поняття і терміни:** «генерал-губернаторство», «губернія», «смуга осіlostі», «кріпацтво».
  - Дайте відповіді на запитання:** 1. Що було характерним для національного складу земель підросійської України? Яку політику здійснював російський уряд з метою впливу на формування етнічного складу населення? 2. Які особливості мав соціальний склад населення українських земель? Що визначало становище українських селян? 3. Що зумовило розвиток міст у першій половині 19 ст.? Чи відбулися істотні зміни в житті українського села?
  - Поміркуйте, у чому, на думку дослідника, полягала суперечливість етнічної структури населення України в 19 ст.**

«Зростання іншоетнічного елементу в Україні мало суперечливі наслідки. З одного боку, воно позитивно впливало на розвиток господарства, обмін професійним, культурним і науковим досвідом, з іншого ж, насамперед через те, що професійна структура неукраїнських національностей була специфічно профільованою (росіяни здебільшого вливались у велику промисловість, торгівлю, сферу управління, науку, освіту, церковну службу; євреї займалися ремеслом і торгівлею, лихварством, перевозами; німці і чехи захопили провідні позиції у сільськогосподарському товарному виробництві, особливо технічних культур та ін.), – це об'єктивно ставало перешкодою на шляху природного розвитку соціальної структури української етнічної нації, наперед зумовлювало її деформований характер» (С. А. Макарчук. «Етнічна історія України»).

§2

Українські землі у складі Австрійської імперії: адміністративно-територіальний устрій і національне та соціальне становище

Прочитайте фрагмент джерела. На яких особливостях національного становища українців Галичини першої половини 19 ст. наголошує Яків Головацький? У чому, на думку Я. Головацького, причина такої ситуації?

З листа Якова Головацького до Осипа Бодянського від 4 грудня 1845 р.: «Народність руська не загинула, живе, кріпиться, та не з одним ворогом боротися мусить. – В Галичині ж полонізація все приголомшила, подавила Русь, – освічений русин соромиться своєї мови, хапається за польську, нею розмовляє, всюди користується, – йому легше висловлюватися польською, якої він навчився у школі й товариствах, як своєю рідною мовою. Тому деякі русини і пишуть по-польськи.

...Русинам уряд тільки й ласки вчинив, що наказав у нововиданих шкільних правах, щоб при головних окружних школах і тривіальних школах руським дітям науку релігії викладали народною руською мовою і щоб руські діти по тих школах училися по-руськи читати й писати. – Але, на нещастя, закон той, як багато інших рятівних читань у книжці, бо ніхто не хоче його слухати: нікому вступитися за русинів...»

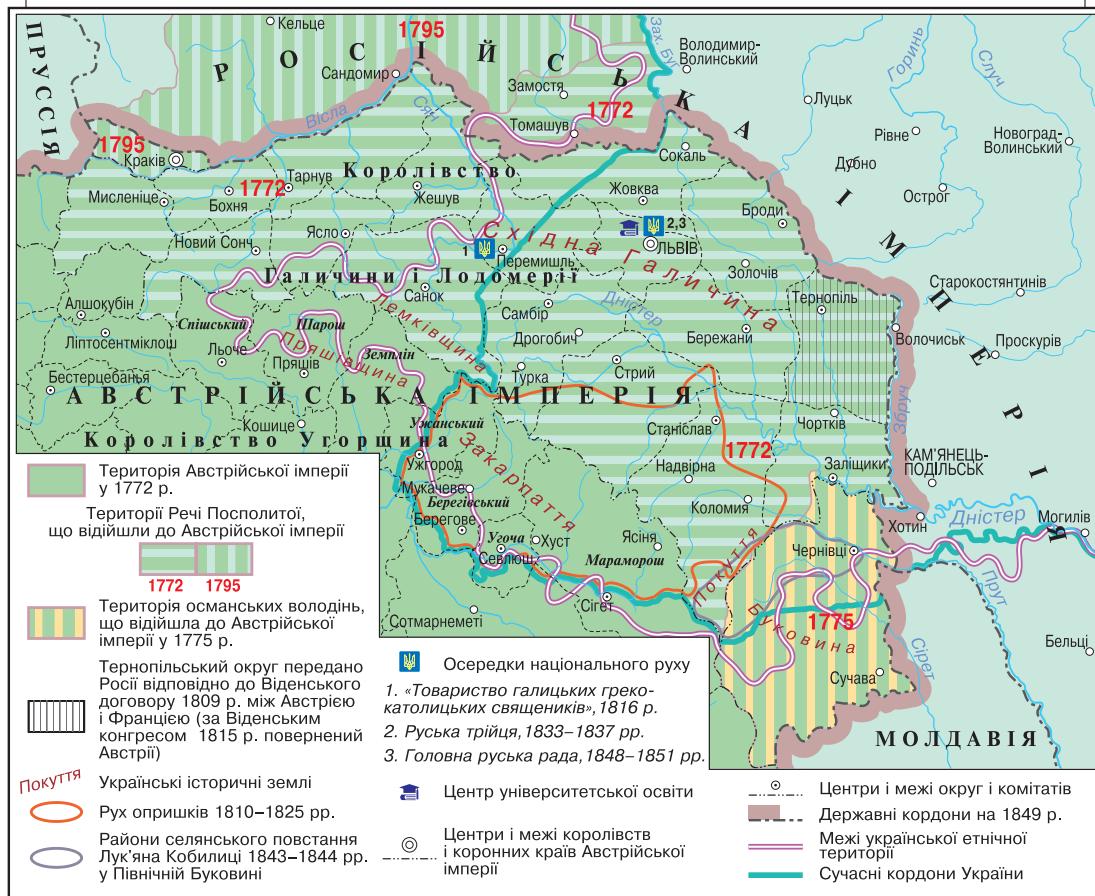

Проаналізуйте карту на с. 15. **» 1.** Згадайте, які українські землі увійшли до складу Австрії за першим поділом Речі Посполитої. **» 2.** Яку назву отримали ці землі та терени Буковини у складі Австрійської монархії? **» 3.** З огляду на терени розселення українців початку 19 ст. висловіть припущення, чому поділ Галичини на дві провінції був ключовою вимогою українського національного руху і чому з цією вимогою не погоджувалися польські політики. **» 4.** У межах яких угорських комітатів (жуупів) мешкали закарпатські українці?

1. Яким був адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Австрійської монархії

У складі Австрійської монархії українські землі не становили окремої адміністративної одиниці. На відміну від українських земель під Російською імперією, які підпорядковувалися одному центру – Петербургу, західноукраїнські належали до різних адміністративних одиниць Габсбурзької монархії.

Східну Галичину, яка перейшла до складу Австрійської монархії в 1772 р., разом із частиною польських земель було об'єднано в окрему провінцію. Після неодноразових територіальних змін ця провінція отримала назву *Королівство Галичини та Лодомерії* (слово «Лодомерія» утворено від «Володимирія», що походить від назви міста Володимира-Волинського, яке залишилося поза кордонами Австрії).

Незважаючи на те, що до названої провінції належали на заході чималі території Малопольщі й тільки на сході – терени історичної Галичини, скорочено її називали «Галичиною». У складі Австрійської (від 1867 р. – Австро-Угорської) монархії цей регіон перебував аж до її розпаду в 1918 р. Столицею Коронного краю став Львів – історичний центр Східної Галичини, найбільше місто за кількістю населення.

Скасувавши польські місцеві сеймики, в 1775 р. австрійський уряд створив у Львові **Галицький становий сейм**. До його складу за призначенням імператора входили вищі сановники, представники вищого духовенства, магнатів, міщанства. Повноваження сейму були досить обмеженими, він не ухвалював рішення, а обговорював, як виконувати розпорядження влади.

§ 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: адміністративно-територіальний устрій і національне та соціальне становище

Адміністративна влада в краї належала губернському управлінню на чолі з губернатором. Губернатора, який мав усю повноту виконавчої влади, призначав і звільняв імператор. У 1772–1849 рр. у Галичині змінилося 14 губернаторів; усі вони були заможними та впливовими австрійськими німцями, крім останнього – польського магната Вацлава Залеського.

Іншим західноукраїнським регіоном, який потрапив під владу Габсбурзької монархії від 1775 р., була Буковина. З 1786 р. по 1849 р. Буковина входила до складу *Короліства Галичини та Лодомерії* як 19-й округ. Управляв Буковиною окружний староста, підзвітний галицькій адміністрації. Від 1779 р. адміністративним центром Буковини стало місто Чернівці.

Під владою Австрії від 16–17 ст. перебувала ї *Закарпатська Україна*. Її терени не становили окремої адміністративної одиниці, а були поділені між кількою *комітатами* (жутами) Угорщини, якими управляли угорські чиновники.

2. Що визначало національне та соціальне становище українців у складі Австрійської монархії

Землі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття становили 15 % української етнічної території – це площа близько 105 тис. км². Що ж до частки цих земель в Австрійській монархії, то варто зауважити, що Королівство Галичини та Лодомерії належало до найбільших австрійських провінцій. Згідно з переписом 1786 р., край населяли 2,7 млн мешканців. На 1849 р. їхня кількість зросла майже удвічі: до 4,9 млн.

Українці заселяли східну частину провінції. Етнічний кордон між польським і українським населенням умовно проходив по р. Сян. Проте навіть Східна Галичина була етнічно неоднорідна, бо українців тут було 71 % населення у 1849 р. Решту мешканців Східної Галичини становили поляки (635 тис. у 1849 р. – 20,4 % населення Східної Галичини) та євреї (246 тис. у 1849 р. – майже 10 %).

Українці мешкали в основному в селах. Поляки жили в кількох компактних сільських поселеннях Східної Галичини, а також у містах і містечках. Як і поляки, євреї мешкали і в містах, і в селах.

За соціальною належністю більшість українського населення Східної Галичини були селянами. Найактивнішою верствою українського населення Східної

Галичини було *греко-католицьке духовенство*. Привілейований прошарок Коронного краю (магнати і шляхта) складався винятково з поляків. За конфесійною належністю українці Галичини були здебільшого греко-католиками, а поляки – римо-католиками.

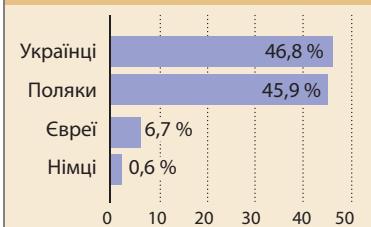

← Ярмарок на Галичині. 19 ст. Реконструкція З. Васіної за образотворчими та етнографічними матеріалами

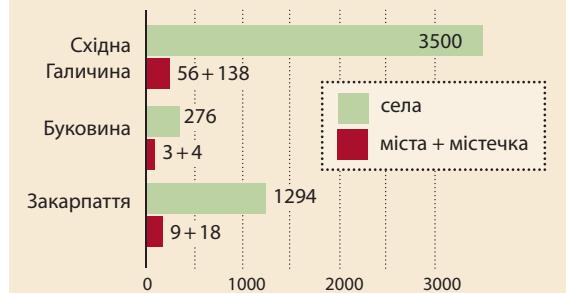
Проаналізуйте графік. Зробіть висновки про національний склад Галичини та конфесійну належність його мешканців.

Національний склад населення Галичини станом на 1849 р.

Проаналізуйте графік. 1. Яким було співвідношення між сільським і міським населенням західноукраїнських земель на середину 19 ст.? 2. Поміркуйте, про що свідчить факт, що в містах українці перебували здебільшого на третьому місці: після євреїв і поляків – у Східній Галичині, після євреїв і німців – у Буковині, після євреїв і угорців – у Закарпатті.

Міста і села в західноукраїнських землях станом на середину 19 ст.

Західноукраїнські міста з населенням понад 10 тис. станом на 1840 р.

Львів	63 тис.
Броди	18 тис.
Тернопіль	16 тис.

На час приєднання Буковини до Австрії українці зосереджувались у північній і західній частинах краю, а загалом населення було строкатим. У 1774 р. у Північній Буковині проживали 69 % українців, 26 % румунів, а решту становили німці, євреї, вірмени, цигани тощо. Намагаючись збільшити кількість населення, австрійський уряд здійснював переселенську політику, яка передбачала звільнення переселенців від сплати податків упродовж 30 років. Унаслідок цього посилилася колонізація краю румунами, німцями та поляками. На Буковині українці були здебільшого православними.

Закарпаття здавна було багатоетнічним регіоном. У 1848 р. серед населення Закарпаття переважали українці – 235 тис. осіб. Крім них, тут мешкали угорці – 120 тис. осіб, румуни – 65 тис., євреї – 25 тис., словаки – 14 тис., а також німці – 10 тис. осіб. Українці відрізнялися від інших мешканців Закарпаття мовою та належністю до греко-католицької церкви.

Найбільшими містами Закарпаття були Ужгород, Мукачеве і Берегове.

Власної еліти українське населення Північної Буковини та Закарпаття не мало. У Буковині влада належала румунським боярам, а в Закарпатті – угорським панам.

§2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ:
адміністративно-територіальний устрій і національне та соціальне становище

3. Якою була політика австрійського уряду щодо українців

На момент приєднання Галичини австрійська влада сприймала її як польську територію. Навіть у селянах австрійські урядовці не вбачали представників української національності. Про це свідчить, зокрема, той факт, що носити польський національний одяг було заборонено всім верствам, крім селянства.

Ви вже знаєте, що правління Марії Терезії та її сина Йосифа II було в історії Австрії періодом реформ освіченого абсолютизму.

Скориставшись таблицею, пригадайте суть реформ Марії Терезії та Йосифа II в 1770–1780 рр. 1. Визначте позитивні та негативні аспекти реформ. 2. Поміркуйте, чому ці реформи були важливими для українців, особливо селян та духовництва. 3. Чи можна твердити, що метою цих реформ була гармонізація інтересів держави і турбота про життя простих громадян? 4. Які заходи австрійської влади створили передумови для лідерства греко-католицького духовництва в українському русі?

Реформи Марії Терезії та Йосифа II 1770–1780 рр.

» Аграрна	Скасування особистої залежності селян від поміщиків (1782). Надання селянам громадянських прав (одружуватися без згоди пана, переселятися, обирати професію, передавати майно в спадок тощо). Обмеження панщини трьома днями на тиждень (1786). Скасування панщини, заміна її чиншем (1789) (незабаром скасований).
» Релігійна	Запровадження свободи віросповідання (1781). Зрівняння в правах греко-католицького духовництва з римо-католицьким (1781). Підготовка священнослужителів державою: заснування греко-католицької семінарії у Відні (1774) для навчання руського духовенства («Барбара-реум») (у 1783 р. її було переведено до Львова).
» Освітня	Відкриття світських шкіл державним коштом. Запровадження обов'язкової шкільної освіти дітей віком 6–13 років. Створення трикласних «тривіальних», чотирикласних «головних» та шестикласних «нормальних» шкіл. Запровадження навчання рідною мовою в однокласних парафіяльних школах. Закриття єзуїтської академії у Львові, відкриття натомість Львівського університету (1784). Відкриття при Львівському університеті Руського інституту («Студіум рутенум») з руською (українською) мовою викладання (1787).

Реформи освіченого абсолютизму сприяли формуванню серед русинів позитивного ставлення до влади та переконання в тому, що австрійський уряд і цісар опікуватимуться долею галицьких українців. Такі настрої поширювалися, зокрема, серед галицьких селян, які, згадуючи своє життя за останніх десятиліть існування Речі Посполитої, вважали, що імператор щиро прагне поліпшення їхнього становища. Сприяла цьому й позиція греко-католицького духовництва, представники якого також заявляли про лояльність та вірнопідданство цісарському тронові й монархії Габсбургів.

Варто пам'ятати, однак, що це лише один бік внутрішньополітичного життя. Керуючись принципом імперської політики «розділяй і володарюй», Габсбурги надавали певні привілеї польській, румунській і угорській верхівці, яка мала слугувати їхньою опорою в краї. А це, зрозуміло, посилювало соціальне й національне гноблення українців.

Австрійська влада прагнула «виправити» етнічний склад населення імперії, тому підживлювала процеси **денаціоналізації**, **асиміляції** українського населення, потураючи польським шляхтичам у Галичині у їхніх діях із полонізації українців; румунським поміщикам на Буковині – у заходах румунізації, а угорським землевласникам у Закарпатті – мадяризації.

Господарський розвиток західноукраїнських земель цілком відповідав економічній політиці австрійського уряду, відповідно до якої краю відводилася роль ринку збуту готової продукції й джерела сировини.

4. Що визначало становище західноукраїнських міст і сіл

Для періоду, коли Галичину та Буковину було приєднано до Габсбурзької монархії, неможливим видається поділ населення на мешканців села і міста, оскільки маленькі міста й містечка мало чим відрізнялися від сіл. Більшість мешканців міст і містечок займалися землеробством.

Яскравим осередком міського життя віддавна був Львів – адміністративний центр і найбільше місто краю. Розбудову міста нова австрійська влада розпочала з ліквідації середньовічних міських оборонних укріплень. Протягом 1770-х – 1820-х рр. міські мури було розібрано, розкопано вали та засипано рови. На їхньому місці облаштовували нові вулиці й площа, парки та сквери, що дало зможу розбудувати новий центр Львова, перетворивши його на улюблене місце для публічних проходів – «променад». Вулиці почали закладати бруківкою. У зоні нового міського центру зводили переважно триповерхові будинки з крамницями

СЛОВНИК

Денаціоналізація – політика, спрямована на заперечення факту існування певної нації та відповідно її прав на культурне і державне самовизначення.

Асиміляція – добровільний або вимушений процес розчинення (втрата традицій, мови тощо) народу чи якоїсь його частини в середовищі іншого.

На час приєднання до Габсбурзької монархії у містах та містечках Галичини проживало 333 тис. мешканців, або 12,8 % всього населення.

← Містечко Винники біля Львова. Літографія Карла Ауера. 1830-ті рр.

на першому поверсі та квартирами на горішніх, за його межами – одно- і двоповерхові. Житлові будинки розміщувалися біля самого тротуару. Утім, нових громадських будівель споруджували мало. Навчальні заклади, міський театр, бібліотеки, лікарні розташовували в колишніх храмах і монастирях, закритих наприкінці 18 ст. під час реформ.

ЗАДУВАЖТЕ

За кількістю населення й економічним значенням Львів від 14 ст. був найбільшим містом українських земель, аж поки в 1830-ті рр. першість за цими показниками здобула Одеса.

➔ Нижні вали у Львові (нині проспект Свободи). Літографія Карла Ауера. 1830-ті рр.

Прочитайте фрагмент із праці вченого. ➔ 1. Про які зміни в житті західноукраїнських міст розповідає дослідник? ➔ 2. З чим пов'язані ці зміни?

Із праці Івана Кріп'якевича «Історія української культури»: «Більші міста на початку 19 в. дістали постійне освітлення. Спочатку вуличні ліхтарі, так само як хатні лампи, освітлювалися олією.; від початку 19 в. відоме вже було скло до ламп... Змінилося також життя на вулицях. Поволі зникали давні міщанські типи в характеристичних старосвітських одягах, у квітистих жупанах, у високих шапках, у чоботях. На їхнє місце приходили чужоземні західні убрання, що змінювалися за кожним подувом моди. "Тоді пані ходили у куцих тісних шляфроках, причепурені, як на весілля, фризури на голові мали, немов коробки, а на цих фризурах повно квіток, як на якій могилі... Хлопці почали прибиратися по-французькові: носили камізельки мало не по коліна, фрачки до половини грудей і вузький хвостик, ніби щоб мух відганяти, а стан майже посередині плечей, зачіска дивовижна, капелюхи з широким рубцем, а носили їх все під пахвою, хоч сонце світило..." Так оповідав сучасник про одяг самого кінця 18 ст. Знову у 20-х роках модні "фанфарони" носили капелюхи кратковані, сурдути, підшиті краткованою китайкою, панталони в пружки і до цього ще кратковані

хустки на ший. У 40-х роках у панів у моді були високі циліндри і чорні "галыштухи" (хустини на шию), у жінок – криноліни й маленькі парасольки».

⬅ Ілюстрація з журнала «Вісник мод паризьких». 1840-ві роки

1840 р. у Львові почав виходити перший журнал мод «Вісник мод паризьких». Він був одним із найпопулярніших часописів Галичини.

Повсякденне життя західноукраїнських селян у першій половині 19 ст. мало чим відрізнялося від попередніх часів.

Прочитайте фрагменти історичних джерел. » 1. Визначте, що було характерним для повсякденного життя західноукраїнських селян у першій половині 19 ст. » 2. У чому, на вашу думку, причини такого становища?

Зі спогадів Якова Головацького «Пережите і вистраждане»: «Я старався все ночувати в селян, видавав себе за селянського сина, що вчиться на священика... Народ приймав мене дуже пристильно, і мені давали все, що було найкращого дома, діставали від сусідів молока, пшона, яєць, стелили у найвигіднішому місці, на покуті, стократно перепрошували, що не можуть мені у всьому догодити. Я приймав усе, дякував за все, запевняв, що я не "панського" роду, знаю також біду і нестаток. А тим часом мені не раз не до смаку був чорний ячмінний хліб з вістяками, прикурене молоко або що-небудь в тому роді; я почував, як твердо спати непривичному на соломі, прикритій гробою веретою, маючи замість подушки в головах складений сердак*; як неприємно лежати під мужицьким кожухом. Я не раз довго не міг заснути в душній хаті на твердому ложі й замість кожуха брав свою нагортку, а під голову клав чоботи і почував, що на довгих халяхах м'якше спати, чим на селянській свитці. Я пізнав незавидне життя хліборобів, що дотепер уявлялося мені в рожевому світлі, безжурною ідилією...»

* Сердак – верхній одяг з грубого домашнього сукна.

Анонімний автор виданої в 1851 р. брошури «З Галичини» писав, що «ніде в Австрії селяни так не бідували, як в Галичині. Селянське житло – це зліплена з необрбленої дереви хата, вкрита соломою, через яку дим сам знаходить собі вихід. Часом в таких курних хатах сім'ї тісняться разом з худобою і птицею. Це житло освітлюється через маленький отвір з наглуго замазаним склом. Хати стоять без саду, без деревця, без огорожі. Самотні, наче в полі, вони викликають у приїжджих сумні думки про злідні їх мешканців. Споживання м'яса належить тут до подій надзвичайних, які трапляються один-два рази на рік. Їхній харч – це картопля і прокисла в задушливій хаті капуста».

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВИЛИСЯ

1. **Назвіть події, унаслідок яких у складі Австрійської монархії опинилися:** 1) Східна Галичина; 2) Північна Буковина; 3) Закарпаття.
2. **Якою була адміністративно-територіальна структура українських земель у складі Австрійської імперії? Покажіть на карті відомі вам адміністративно-територіальні одиниці краю.**
3. **Дайте відповіді на запитання:** » 1. Що було характерним для національного складу земель підвістрийської України? » 2. Які особливості мав соціальний склад населення західноукраїнських земель? » 3. Які зміни відбувалися в розвитку найбільших західноукраїнських міст у першій половині 19 ст.? » 4. Що визначало становище західноукраїнських селян?
4. **До тверджень, що характеризують становище західноукраїнських земель у складі Австрійської монархії, доберіть конкретні факти за матеріалом підручника.**
» 1. Етнічна неоднорідність Королівства Галичини та Лодомерії. » 2. Переважання серед українського населення краю селян. » 3. Формування серед селянства краю стереотипних уявлень про «доброго цісаря». » 4. Потурання з боку австрійської влади процесам денационалізації українців краю.
5. **Доведіть, що реформи освіченого абсолютизму істотно змінили життя двох основних верств західноукраїнського суспільства.**
6. **Поміркуйте, що дає підстави для поданого нижче висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.**

Об'єднання в Коронному краї Галичини та Лодомерії двох різноетнічних частин – української та польської – зумовило протистояння між ними. Галичина перетворилася на клубок гострих суперечностей і конфліктів на національно-релігійному ґрунті.

Розділ I

ДІЛ ТУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці 18 – у першій половині 19 ст.

§ 3 Українські землі в системі міжнародних відносин

1790

1792 Початок колонізації Кубані «Військом вірних козаків Чорноморських»

1810

1806–1812
Російсько-турецька війна

1812 Російсько-французька війна

1828 Переїзд задунайських козаків на чолі з Й. Гладким на бік російської армії, ліквідація Задунайської Січі

1828–1829
Російсько-турецька війна

1830

1832 Створення Азовського ко-занського війська

Проаналізуйте карту. Позмагайтесь в парах, хто уважніше прочитає карту й отримає з неї історичну інформацію про події, явища, процеси: 1) міжнародних відносин (воєн, мирних договорів); 2) економіки; 3) суспільно-політичного життя; 4) освіти та культури на землях підросійської України в першій половині 19 ст.

1. Як російсько-турецька війна 1806–1812 рр. торкнулася України

Російсько-турецька війна 1806–1812 рр. була спричинена, з одного боку, прагненням Османської імперії повернути собі втрачені позиції на Балканах і в Північному Причорномор'ї. З іншого – імперськими бажаннями Росії просунутися в напрямку до протоків Босфор і Дарданелли, захопити території від Дунаю до Стамбула. У цій війні українські землі правили за найближчий тил* для російської армії. Як і в багатьох інших краях Росії, у Київській, Чернігівській, Полтавській, Харківській, Херсонській і Катеринославській губерніях було проведено мобілізацію до війська. Селяни мусили давати для армії велику кількість волів, коней, возів, фуражу, провіанту.

Російські війська, якими командував Михайло Кутузов, здобули на Дунаї низку перемог. Унаслідок цього в **1812 р.** у *Бухаресті між Росією і Туреччиною було укладено мирний договір*, за яким до Росії відійшла частина Молдавії – **Бессарабія**. У краї поряд з територіями, населеними здебільшого молдаванами, були й землі, де переважало українське населення: **Хотинський** (північна частина Бессарабії) та **Ізмаїльський і Акерманський** (Південна Бессарабія) повіти. Бессарабія 1828 р. була приєднана до Новоросійського генерал-губернаторства.

* *Тил* – територія, розташована по заду лінії фронту.

2. Якою була участь українців у російсько-французькій війні 1812 р. Що передбачали плани Наполеона I Бонапарта стосовно України

Тільки-но було укладено Бухарестський мир 1812 р., як Україну захопив вир нової, ще тяжкої війни, яка тепер точилася між Російською та Французькою імперіями. Ця війна, що унаслідок суперечностей між обома державами була неминучою, розпочалася в червні **1812 р.** 600-тисячна армія французького імператора й полководця **Наполеона I Бонапарта**, який прагнув встановлення свого панування в Європі, переправившись через р. Німан, перетнула тодішній російський кордон у районі м. Ковно (нині Каунас) у Литві. Звідти Наполеон розгорнув наступ на Москву.

Про які наміри свідчать висловлювання Наполеона напередодні воєнної кампанії 1812 р.? Якою була роль України в реалізації цих планів?

1. «Невблаганною долею Росію приречено до знищення, і саме мені судилося здійснити це призначення... московит – варвар, ворог європейської цивілізації, якого слід відкинути у пустелі Азії».
2. «Якщо я здобуду Київ, я візьму Росію за ноги, якщо я оволодію Петербургом, я візьму її за голову, захопивши Москву, я влучу її у саме серце».

У серпні – вересні 1812 р. наполеонівські війська захопили західні повіти Волинської губернії. Зрозуміло, що українські землі мали переділити відповідно до планів французького імператора. Ще напередодні воєнної кампанії 1812 р. французькі стратеги виношували плани створення під протекторатом Франції двох нових держав – так званих **наполеонід**. Одна з них мала охопити *Лівобережжя*

(Чернігівщину й Полтавщину), а друга – *Південну Україну* (Катеринославщину, Херсонщину, Крим, а також *терени від Дінця до Дону*).

Правобережна Україна відходила до Герцогства Варшавського (його створення ініціював Наполеон у 1807 р.). Волинь була обіцяна Австрії за воєнну допомогу у війні проти Росії.

Цікаво, що Наполеон планував приєднати до Герцогства Варшавського й Галичину. З цього приводу імператор висловився так: «*Іллірія в моїх руках була ключем до серця Австрії, воротами до Дунаю. Я її взяв як заставу, оскільки мав намір помінятися на Королівство Галиції у відродженій Польщі*».

Що ж до *Бессарабії та межиріччя Дністра і Південного Бугу*, то їх мали повернути Османській імперії.

Із просуванням «Великої армії» Наполеона настрої серед вищих прошарків українського суспільства змінювалися. У суспільстві не було єдності. Одні співчутливо сприймали поширювані наполеонівськими агентами чутки про те, що з приходом французької армії Україна стане автономною, а може, і незалежною державою без кріпосницьких порядків. Інші зберігали лояльність до Росії (причому таких було більшість): не бувши «втаємниченими» в плани французького уряду, вони «не бачили жодної вигоди в тому, щоб піти з-під російського панування, аби потрапити під владу Наполеона». Українське дворянство розцінювало сприяння Франції полякам як загрозу відновлення нової Речі Посполитої. Воно також побоювалося втрати своїх станових привілей, зокрема не хотіло звільнення селян.

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Що змусило російського імператора вдастися заходу, про який ідеться? » 2. Які обіцянки давав уряд тим, хто вступав до лав козацького війська? З якою метою? » 3. Спрогнозуйте подальші дії царського уряду стосовно цих вояків.

З *роздорядження російського уряду від 5 червня 1812 р.*: «Військо це передбачаємо утворити в Україні з людей, до козацької служби здібних і здавна відомих звичкою й охотою до неї... Людей можна призначати на козаків, незважаючи ні на роки, ні на зріст, а також маловажні тілесні вади, але єдино тільки із збереженням сил і здібностей до служби цього роду... Як мине в українських полках потреба, всі вони мають розпускатися по своїх домівках, але вже назавжди залишатися належними до війська і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільнюючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти їхні, які народженні від (часу) вступу у військо, належатимуть також до нього...»

← Формування 5-го кінного полку полтавських козаків І. Котляревським у серпні 1812 р. у м. Городні Хорольського повіту. Діорама Полтавського краєзнавчого музею

Істотна кількісна перевага французів зумовила потребу посилити регулярну армію. Уряд узявся до формування **народного ополчення** на території Росії, а також в Україні. Протягом літа в земські піхотні та кінні козацькі полки записалося майже 70 тисяч добровольців – 35 % загальноросійського ополчення. Лише в Лівобережній Україні, колишній Гетьманщині, з ініціативи Малоросійського генерал-губернатора Якова Лобанова-Ростовського, який пообіцяв скасувати рекрутську повинність і відновити козацьке військо, було сформовано 15 козацьких полків: 9 – полтавських і 6 – чернігівських. Українські ополченці брали участь у бойових діях. Після закінчення війни і закордонних походів російської армії 1813–1814 рр. ополченські загони було розформовано.

Добу наполеонівських війн завершив Віденський конгрес 1814–1815 рр. За його ухвалами до Росії було приєднано значну частину Герцогства Варшавського (з Холмщиною і Підляшшиєм). Створюваному Царству Польському «дарувалася» конституція. Росія віддавала Австрії Тернопільський округ.

➔ Іларіон Прянішніков. У 1812 році. 1874

➔ Частування Наполеона в Росії. Карикатура 19 ст.

» Роздивіться карикатуру та картину й сформулюйте висновки про завершення війни 1812 р.

Зважте на факти й оберіть твердження, яке вважаєте слушним: що спонукало більшість нащадків колишніх українських козаків погодитися вступити до російського війська – патріотична налаштованість до своєї «вітчизни», яка опинилася перед загрозою загарбання, чи намагання повернути колишні вольності, втрачені у другій половині 18 ст.? Свій вибір обґрунтуйте.

» Чи є підстави вбачати у створенні російською владою з місцевого населення Полтавської і Чернігівської губерній тимчасових козацьких формувань прагнення як найшивидше втягнути українські землі до загальноросійського простору і зняти соціальну напругу в цьому регіоні?

3. Якою була доля українських козаків після ліквідації Запорозької Січі. Як відбувалася військово-козацька колонізація кубанських земель

Ви вже знаєте, що після ліквідації Запорозької Січі найепокірніші запорожці подалися за межі Російської імперії – за Дунай, на землі, що були під владою турецького султана. Там вони заклали **Задунайську Січ**. Нелегко жилося козакам-задунайцям у турецькому підданстві, бо султан намагався використати їх для придушення національно-визвольних рухів греків, сербів, румунів, болгар та інших народів Балканського півострова. Брали участь задунайці на боці Османської імперії і у війнах з Росією.

У 1787 р. розпочалася **російсько-турецька війна**. Наступного року російським командуванням було сформоване **Військо вірних козаків** (трохи згодом почали називати **Чорноморським**).

◀ Чорноморський козак

◀ Сергій Васильківський. Задунайський запорожець. 1900

ЗАУВАЖТЕ

Кавказька війна 1817–1864 рр. – війна Російської імперії з гірськими народами Північного Кавказу. Закінчилася приєднанням Чечні, гірського Дагестану й Північно-Західного Кавказу до Росії.

час «останньої з Портовою Оттоманською війни» земель на Кубані, грошей, артилерії, пільгових умов для заняття господарством та торгівлею. Перші козаки-чорноморці прибули на Кубань наприкінці серпня 1792 р. Загалом у першій половині 19 ст. з Лівобережної України в **Чорноморіо** – так згодом почали називати «землі війська Чорноморського» – переселилися близько 150 тис. осіб.

За час існування Чорноморського, згодом Кубанського, війська основним заняттям вояків була охорона Чорноморської лінії, яка розмежовувала Чорноморіо та Закубання. Водночас чорноморці залучали до багатьох інших воєнних операцій, які вела Російська імперія, зокрема в **Кавказькій війні**. Чорноморцям доводилося брати участь у походах російських регулярних армійських частин проти горців та самим відбивати напади **адигів** на Чорноморіо.

➔ Олексій Ківшенко. Шаміль здається князеві Барятинському. 1880

Від 1860 р. Чорноморське військо продовжило свою історію під назвою **Кубанське козацьке військо**. Крім Чорноморського козацького (близько 200 тис. українців), до нього увійшло Лінійне козацьке військо, що складалося переважно з росіян.

Прочитайте фрагменти джерел, визначте, про що в них ідеться. ➔ 1. Як автори ставляться до описаних явищ? ➔ 2. У чому цінність джерела саме для вас?

Один із перших істориків Кубані Іван Попко в 1858 р. у праці «Чорноморські козаки в їхньому цивільному і військовому побуті» писав: «Весь військовий склад чорноморського народонаселення має одну фізіономію, втілений однією народністю – українською... Чорноморці говорять українською мовою, що добре збереглася. Так само збереглися, під їхньою військовою кавказькою оболонкою, риси української народності в манерах, звичаях, повір'ях, у побуті домашньому й громадському».

Кубанський історик Федір Щербина згадував у книзі «Історія Кубанського козацького війська»: «Усі ми знали, що в нас був наказний отаман, без якого не могло існувати козацьке військо, були свої військові та козацькі землі, свої станиці, свої станичні отамани та судді, свої станичні сходи та ради і взагалі козацькі порядки, а зі своєю природою з її степовими просторами, флорою та фауною ми були знайомі за власним досвідом, відчуттями та спостереженнями. Серед таких невіддільних від нашої козацької буденності умов ми народились, росли, розвивалися та самовиховувались з дитинства».

Прочитайте фрагмент джерела та уривок з поеми Тараса Шевченка «Кавказ».

➔ 1. Як автор джерела ставиться до описаних ним подій? Кому співчуває, кого засуджує? Чим можна пояснити таке ставлення автора? ➔ 2. Які спільні ідеї простежуються у документальному та поетичному уривках? ➔ 3. Чому події Кавказької війни хвилювали Тараса Шевченка?

Хорунжий Олександр Кухаренко у листі від 20 червня 1864 р. так розповідав про фінал Кавказької війни: «Не більш ніж два тижні минуло, як я повернувся з гір. Посиленими походами в ці роки ми вигнали всіх черкесів до моря, де вони сідали на човни та відправлялися до турків. Нещасні горці підкорились на чесне російське слово, а ми їх житла палили, грабували, зганяли до моря. І залишили усіх без харчування: вони продавали худобу, коней за безцінь... за шмат хліба віддавали зброю. Від нужденності та голоду між ними з'явився тиф, потім повальна віспа, до 30 000 пропало за одну зиму, хворих не приймали на судна, тому, щоб не залишити їх на поживу шакалам та диким тваринам, живцем закопували. Прощалися з рідним краєм, плакали, брали на пам'ять землю, квіти та ін. Ось такою правдою ми підкорили Кавказ, жодного черкеса не залишилося у горах. Які чудові місця нам залишилися – волоські горіхи, персики, жерделі (дикі абрикоси. – Авт.), виноград, води, чисті, немов слъоза. Тепер у ці місця заселяють росіян».

Тарас Шевченко в поемі «Кавказ»:

І вам слава, сині гори, Кригою окуті. І вам, лицарі велиki, Богом не забуті.	Борітесь – поборете, Вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава І воля святая!
---	---

4. Як постало Азовське козацьке військо. Чим визначалася його діяльність

У 1828 р. спалахнула нова війна між Росією та Туреччиною. Воєнні дії відбувалися на Дунаї та Кавказі. В умовах війни турецький уряд наказав козакам *Задунайської Січі* виступити разом з турецькими військами проти російської армії. Тоді на заклик кошового отамана Задунайської Січі **Йосипа Гладкого** частина козаків перейшли на бік російських військ. Сформоване з них **Окреме Запорозьке військо** взяло активну участь у боях проти турків. Після закінчення російсько-турецької війни козакам було дозволено оселитися на північному узбережжі Азовського моря на схід від р. Берда (між Бердянськом і Маріуполем). Так виникло **Азовське козацьке військо**. Для управління військом було створено Військову канцелярію на чолі з наказним отаманом, якого призначав уряд. Першим наказним отаманом був Й. Гладкий.

ЗАУВАЖТЕ

За Адріанопольським миром (1829), який підсумував події російсько-турецької війни 1828–1829 рр., Росія приєднала гирло Дунаю.

→ Прапор, пожалуваний Азовському козацькому війську 1 червня 1844 р.

← Пам'ятник Йосипові Гладкому в Запоріжжі

Основним завданням азовських козаків було патрулювання східного узбережжя Чорного моря від контрабандистських турецьких кораблів, які постачали порох і зброю горцям. Господарючи, козаки вирощували пшеницю, жито, овес, просо та гречку, займалися скотарством, рибальством, бджільництвом, борошномельним та цегельним промислом.

Прагнучи колонізувати південно-східні окраїни імперії, російський уряд упродовж 1862–1866 рр. організував переселення у західну частину Кавказу 1142 сімей азовських козаків. На поселення в Закубання в повному складі пішли вихідці з-за Дунаю.

Тож у 1866 р. Азовське козацьке військо як самостійне військове й територіальне об'єднання припинило існувати.

Складіть схему «Українське козацтво після ліквідації Запорозької Січі».

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОТО НАВИЛИСЯ

- Установіть хронологічну послідовність подій:** російсько-французька війна; ліквідація Задунайської Січі; початок колонізації Кубані «Військом вірних козаків Чорноморських».
- Покажіть на карті** території, що увійшли до складу Російської імперії внаслідок російсько-турецької війни 1806–1812 рр., 1828–1829 рр., терени Задунайської Січі, Азовського козацького війська, Землі Війська Чорноморського.
- Складіть речення, використавши зазначені поняття, терміни, назви:** «наполеоніди», «Задунайська Січ», «Чорноморія», «Азовське козацьке військо», «Кубанське козацьке військо».
- Дайте відповіді на запитання:** 1. Як події російсько-французької війни заторкували Україну? 2. Як відбувалася колонізація Кубані Чорноморським військом? 3. За яких обставин було утворено Азовське козацьке військо? 4. Які обов'язки покладалися на Чорноморське козацьке військо (на Кубані) та Азовське козацьке військо? 5. З якою метою царський уряд ініціював об'єднання колишнього Чорноморського козацького війська (яке складалося з українців) з частиною колишнього Лінійного козацького війська (у якому переважали росіяни) в Кубанське козацьке військо?
- Визначте, про що йдеться в поданих уривках. У чому історичне значення згаданих подій/явищ?**

«Чим же був цей кордон? Лише однією гірською річкою. Немов велетенська близкучка змія, звивалася Кубань вздовж усього заселеного козаками краю. Це і була прикордонна межа. До кордону були пристосовані всі головні моменти життя козака. Більшу частину воєнної служби чорноморець був на кордоні, жив на кордоні й звідти почергово ходив та їздив в роз'їзди, в нічні залоги» (Ф. Щербина).

«Азовці на веслярських човнах здавна були неперевершеними моряками. Їм не страшні були ні темні ночі на хвильях моря, ні морські бурууни, що кидали баркаси, як тріски. Звичним оком козаки здалеку зауважували ледь помітні крапки, з яких згодом виростали контрабандні судна, що рідко йшли від рук козаків» (П. Короленко).

- Подискутуйте щодо міркувань історика: чи не перебільшує він, на вашу думку, вплив російсько-французької війни на українське суспільство?**

«В Україні, як і в інших східнослов'янських землях Російської імперії, вплив наполеонівської кампанії мав парадоксальний характер: з одного боку, перемога над ворогом викликала серед місцевої еліти почуття гордості за своє слов'янське походження і зміцнила лояльність до імперії, з іншого – пробудила розуміння того, що політична система цієї імперії вимагає глибоких змін. З цього духу сперечання виростили російські масони і декабристи, українські автономісти та білоруські будителі» (Я. Грицак).

§4 Соціально-економічний розвиток

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Як у документі охарактеризовано сільськогосподарське виробництво в першій половині 19 ст.? » 2. Що в джерелі вказує на рівень продуктивності праці в сільському господарстві? » 3. Чи спроможне феодальне суспільство створити, на вашу думку, сприятливі умови для інтенсивного розвитку сільського господарства?

З етнографічної праці Олександра Афанасьєва-Чужбинського «Подорож у Південну Росію»: «Рільництво в хлібородній Малоросії провадиться, за переказами, способом, заведеним споконвіку. Важкий плуг, запряжений трьома або чотирма парами волів, борознить землю, яка щедро нагороджує працю плугатаря. Якщо з'являться які-небудь несприятливі умови: занадто сухе або дуже мокре літо, сарана, град, хробаки, ховрашки, – то вони знищують іноді жниво, головний предмет доходів простолюдина. Не можна не зауважити, що в Малоросії існує звичай взаємної допомоги роботі. Три або чотири пари волів, потрібних для плуга, можна зустріти лише в дуже заможного селянина, а в кого не вистачає робочої худоби, той відшукує товариша, і оруть вони разом».

1. Що визначало становище сільського господарства на землях підросійської України в першій половині 19 ст. Якими були причини економічного розвитку Південної України

Упродовж першої половини 19 ст. становище сільського господарства в підросійській Україні визначали приватна власність поміщика на землю та, відповідно, особиста залежність селянина від поміщика.

Характерною рисою поміщицького землеволодіння була наявність великих латифундій переважно на Правобережжі та Південні. Панівною залишалася *панщинна система господарювання*, яка передбачала, що переважна більшість селян-кріпаків відробляли панщину.

Усю поміщицьку землю, як і раніше, було поділено на власне поміщицьку і землю для селянських наділів. Проводячи періодичні переділі землі, поміщики часто надавали кріпакам непридатну і найбільш віддалену від села частину землі. Поміщики прагнули різними способами збільшити площі власних земель. З цією метою скорочували селянські наділи, переводили селян на віддалені ділянки або неродючі ґрунти. Це призводило до масового обезземлення селян, що істотно впливало на розвиток сільського господарства: упродовж першої половини 19 ст. селянські наділи зменшились більше ніж удвічі.

- » Зробіть висновок про стан приватної власності поміщиків на землю в підросійській Україні в першій половині 19 ст.
- » Поміркуйте, чому панщинна система господарювання гальмувала розвиток сільського господарства.

◀ Сільськогосподарське приладдя селян Черкаського повіту Київської губернії

техніку. Сіяли зерно переважно вручну, скосували хліб серпами і косами, а обмолочували ціпом.

Тільки частина поміщиків, передусім на Півдні України, застосовувала машини та новітній інвентар – сіялки, віялки, жатки, молотарки тощо. Одним із поміщиків, який обстоював раціональне ведення сільського господарства, був **Василь Каразін**. Його зусиллями в 1811 р. в Харкові було засновано Філотехнічне товариство, яке об'єднало близько 100 членів і пропагувало серед поміщиків передові методи господарювання. В. Каразін у своєму маєтку в с. Кручик на Харківщині створив хімічну лабораторію, метеорологічну станцію та дослідне поле.

Основними галузями сільського господарства в підросійській Україні були, як і раніше, **землеробство і тваринництво**. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, льон і коноплі, розводили корів, волів, свиней, овець і коней.

У першій половині 19 ст. розпочала-ся **спеціалізація землеробства**, з'явилися нові галузі сільського господарства – тонкорунне вівчарство, цукрове бурякочисіяння. У зазначеній період розвивалися поміщицьке торгове землеробство і тваринництво, зокрема збільшувалися посіви пшениці для продажу, дедалі більше вирощували технічні культури (коноплі, тютюн, льон). Щоправда, паросткам *товарного, підприємницького* господарства пробиватися в умовах панщинної системи було непросто.

Найбільше зернових культур на продаж вирощували у Степовій (Південній) Україні. За період 1778–1851 рр. посівні площа зернових Півдня України збільшилися у 25 разів. Успіхи хліборобства зумовлювали сприятливі природні умови та родючі чорноземи. Близькість до **чорноморсько-азовських портів** – Одеси, Миколаєва, Бердянська, Маріуполя – давала змогу поміщикам експортувати хліб та інші сільськогосподарські продукти. Через малу кількість кріпаків тут ширше застосовували, порівняно з іншими регіонами, вільнонайману працю – селян-утікачів, оброчних селян, які йшли на південь на заробітки. На середину 19 ст. тут лише 1/10 поміщицьких земель обробляли кріпаки, тоді як 9/10 – наймані робітники. Окремі поміщики починали переходити до удосконалених, багатопільних сівозмін.

↑ Сергій Світославський.
Воли на оранці. 1891

Вирішальне значення для соціально-економічного життя Південної України мала колонізація – заселення та господарське освоєння краю. Найчисленнішою і водночас найстрокатішою була **селянська колонізація**: на південь потрапляли державні, поміщицькі селяни, яких власники перевозили з центральних губерній, військові поселенці. Велику кількість прибульців-селян становили кріпаки-втікачі. На початку 19 ст. чисельність населення в Південній Україні збільшилася до одного мільйона осіб. За етнічним складом 2/3 колоністів були українцями та росіянами.

Прочитайте фрагмент праці сучасного історика. **» 1.** Проілюструйте конкретними фактами тези вченого про природно-географічні та суспільно-політичні умови Півдня України, що сприяли економічному розвитку цього регіону. **» 2.** Поділіться припущенням, чому кріпосництва в Південній Україні в таких формах і масштабах, як у Наддніпрянщині, не було.

Із праці Ярослава Грицака «Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.»: «Завдяки сплетінню сприятливих умов Південь України довший час вважався Ельдорадо, де можна було легко і швидко добратися величного маєтку. Три південноукраїнські губернії – Таврійська, Херсонська і Катеринославська – мали найвищі в Російській імперії показники приросту населення. Наглив великих мас населення, не зв'язаних умовами кріпацької системи й охоплених духом підприємництва, витворив особливу суспільну атмосферу на Півдні України, яку можна порівняти хіба що з американським Клондайком. Вільнолюбні анархічні настрої на зразок тих, якими відзначалося запорозьке козацтво, продовжували жити серед мешканців чорноморських степів у 19 ст.».

2. Яку роль у господарському житті відігравав чумацький промисел

Основною формою торговельних перевезень в Україні в першій половині 19 ст. було **чумацтво**. Цей промисел зародився ще в 16 ст. серед козаків із метою постачання солі з Північного Криму до України, Польщі та інших сусідніх країн. У 17 ст. чумаки, основу яких становило козацтво, крім солі, торгували рибою, лісом, кустарними виробами тощо. На початку 19 ст. чумацтво стає основним засобом перевезення вантажів в Україні, тож із торговельного перетворюється на торговельно-візницький промисел.

Дешевий чумацький транспорт давав змогу експортувати хліб та іншу сільськогосподарську продукцію. За підрахунками дослідників, 75 % хліба, який вивозили з України через чорноморсько-азовські порти в першій половині 19 ст., транспортувано безпосередньо чумаками. Okрім сільськогосподарської продукції, чумаки дотримали кам'яне вугілля, різні промислові та ремісничі вироби, будівельні матеріали.

Чумакували в Україні селяни, міщани і навіть дрібні поміщики. Найбільше серед чумаків було таких, які мали 1–2 пари волів. окремі чумаки володіли десятками пар волів, наприклад, чумак-міщанин Лаврентій Скалоузб із м. Олександрії, що на Херсонщині, мав 50 пар волів.

↑ Костянтин Трутовський.
Чумак. 1860

➔ Микола Каразін. Чумаки в дорозі. 1899

Прочитайте фрагмент джерела. ➔ 1. На які особливості побуту чумаків ви звернули увагу? ➔ 2. Зі звичаями та традиціями якої верстви українського суспільства 16–18 ст. простежується настульність? У чому вона полягала? ➔ 3. Поміркуйте, чого більше в чумацькому житті: демократизму чи автократії? Свою думку обґрунтуйте. ➔ 4. Поясніть, з якою метою чумаки об'єднувалися на час подорожі у професійні спілки.

З книги Миколи Арандаренка «Записки про Полтавську губернію»: «Ті, що займаються візниуванням солі з Криму і Бессарабії, а також риби з Криму і Дону, звуться тут чумаками. Візниування своє чумаки провадять звичайно валками, які складаються з кількох десятків возів. Валка, або хура, має свого отамана, який від імені цілої валки наймається для візниування, приймає заробітки і робить розкладку за участю кожному. Таке товариство зветься в них артіллю... В дорозі ж чумак піддає себе всіляким злигодням: завжди тверезий, помірний у харчах, пшоняна каша з салом або галушки, шмат хліба з сіллю – оце все його харчування. У дорозі, не маючи в своєму розпорядженні грошей, чумак обмежений. До кінця візниування гроші всієї артілі зберігаються в отамана.

Волів у дорозі завжди пасуть на паші, за винятком осінньої пори, коли чумаки їдуть уже на сухому фуражі. Зимою чумак особливо піклується про корм для своїх волів. Переїзд робить він звичайно зранку – до 20 верст, і пасе волів, потім до вечора друга запряжка, теж 20 верст. Іноді, за обставинами, робить і більші запряжки. Візниування їх починається від початку весни і триває до осені. Взимку чумаки в подорож не їдуть. Зупиняючись на ночівлю, чумаки вишиковують свої вози в колону, військовим порядком».

➔ Як чумацтво посприяло утвердженню новітніх ринкових відносин? Чому популярний промисел почав занепадати у другій половині 19 ст.?

3. Що таке промисловий переворот. Як він відбувався в Україні

Зміни у промисловому розвитку Східної України в першій половині 19 ст.	■ Зростання кількості промислових підприємств та чисельності зaintятих на них робітників
	■ Виникнення нових галузей виробництва, передусім цукроваріння та кам'яно-угільної промисловості
	■ Мануфактура з вільнонайманою працею завдала вирішального удару мануфактурі з примусовою працею
	■ Початок промислового перевороту

➔ Проаналізуйте таблицю. Які зміни в промисловому розвитку підросійської України в першій половині 19 ст. вона засвідчує? Із чим це пов'язано?

Чисельність промислових підприємств у підросійській Україні

Отже, у першій третині 19 ст. розвиток мануфактурної промисловості досяг такого рівня, що підготував умови для **промислового перевороту**.

ЗАУВАЖТЕ

Промисловий переворот (індустріальна революція) – це перехід від мануфактури з її ручною ремісничою технікою до великого машинного фабрично-заводського виробництва. Цей перехід забезпечував упровадження в промислове виробництво й транспорт системи робочих машин, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі. Промисловий переворот зумовив зміни в соціальній структурі: провідну роль у суспільстві почали відігравати фабриканти та люди найманої праці. В українських землях у складі Російської імперії промисловий переворот розпочався у 1830–1840-вій завершився в 1870–1880-х рр.

СЛОВНИК

Гуральня (винокурня) – підприємство, де переробляли зерно на горілку.

Промисловий переворот започатковано в харчовій промисловості, підприємства якої виготовляли на продаж борошно, олію, тютон, горілку й цукор. У 1820-х рр. з'явилися перші парові гуральні. У цукровиробництві почали застосовувати машини для подрібнення цукрових буряків, гідрравлічні преси для сокодобування, парову техніку для випарювання й згущення цукробурякового соку. Першу цукроварню, яка застосувала парову технологію виробництва цукру, було збудовано в **1843 р.** промисловою фірмою **«Брати Яхненки й Симиренко»** в селі Ташлику на Черкащині. Завод було устатковано за останнім словом техніки з використанням новітніх на той час французьких технологій цукровиробництва.

У ті часи засновано й перші машинобудівні заводи. Зокрема, у 1841 р. на хуторі Дмитрівському на Чернігівщині український поміщик Д. Кандиба збудував підприємство з виробництва сільськогосподарських машин, гідрравлічних пресів, парових котлів тощо.

↑ Етикетка продукції Городищенського цукроворобітнього заводу

Наприкінці 1830-х – на початку 1840-х рр. в Україні було виявлено великі поклади високоякісного кам’яного вугілля в Донецькому кряжі. Згодом відкрито поклади залізної руди в околицях міста Кривий Ріг, що разом з вугіллям Донбасу започаткувало формування Донецько-Криворізького промислового регіону. До 1860 р. видобуток вугілля в Донбасі уже набув промислового характеру.

У 1840–1850-ті рр. в Україні розгорнули активну підприємницьку діяльність родини **Яхненків**, **Симиренків**, **Харитоненків** та інших. Яхненки та Федір

➔ Заводоуправління Мліївської цукроварні. Фото 19 ст.

Симиренко (чоловік сестри) походили з селян-кріпаків із Черкащини. На торгівлі хлібом, цукром, полотном Яхненки розбагатіли, викупилися з кріпацтва, потім у 1840-х рр. створили промислову фірму «Брати Яхненки й Симиренко». Okрім Ташлицького цукрового заводу, про який уже йшлося, наприкінці 1840-х рр. поблизу с. Млієва було збудовано ще два – **Городищенські цукрово-рафінадний і машинобудівний заводи**. Цукровий завод – найпотужніший і най-модерніший у галузі. За технічним оснащеннем цей завод був найкращим у Росії і не поступався рафінадним заводам Європи, зокрема Франції. Машинобудівний завод виробляв парові двигуни та устаткування для цукрової промисловості. На заводі було споруджено два пароплави з металевим корпусом – «Українець» та «Ярослав Мудрий», що курсували Дніпром між Києвом і Кременчуком. Гордістю українських підприємців було добре впорядковане селище робітників і службовців, у якому вулиці освітлювались газовими ліхтарями, що тільки-но почали з'являтися у великих містах імперії. Селище вирізнялося ошатними житловими будинками. Були в ньому крамниці, лікарня, аптека, бібліотека і навіть театр.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. Як сучасник характеризує стан розвитку промисловості, зокрема цукроварної, та сільського господарства у 1840-х рр.? У чому він вбачає причини такого становища? Висловіть припущення, як промисловий переворот у наступні 10–20 років вплине на розвиток соціально-економічного життя України.

Зі статті Павла Клебановського «Спогади про фірму братів Яхненків і Симиренка»: «На початку 1840-х рр. бурякоцукрова промисловість у Росії була в самому дитинчатому стані. Завод графа Бобринського в містечку Смілі тільки дещо виділявся з-посеред інших заводів; їх же кількість була незначною, всі працювали на відкритому вогні, парового жодного; деякі заводи мали вигляд сараїв, зроблених із хмизу і глини, виробництво на них було мізерним... Саме в цей час зважилася фірма братів Яхненків і Симиренка зайнятися бурякоцукровим виробництвом... Фірма... розквітла в часи кріпацтва, коли обробіток полів, вимолот хліба були патріархальні, коли селяни задарма працювали на поміщика, коли ніхто з заможних людей не вважав потрібним обзаводитися в господарстві машинами і всі дивилися на машини як на непотрібну розкіш, коли про залізницю в Південній Росії не було й мови, коли машини насправді нікому не були потрібні, коли гроши використовувалися на утримання зайвої прислуги, карет, коней. Рідко хто з землевласників думав тоді про покращення свого господарства; не було потреби про це турбуватися, так як все даром пливло в руки поміщиків».

4. Що характерне для розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі в підросійській Україні

Зростання міст і промислового виробництва сприяло подальшому розвитку торгівлі. Основними осередками внутрішньої торгівлі були **сільські та міські базари**, або **торги**, яких на 1861 р. у містах України налічувалося 12 141. Зростала в містах і постійна торгівля.

У містах України в 1825 р. було 3662 крамниці, в 1861 р. – 15 089.

↓ Олексій Ківшенко. Ярмарок на Україні. 1882

Пожвавилася їй **ярмаркова торгівля**. До найбільших ярмарків в Україні у першій половині 19 ст. належали Хреценський, Троїцький, Успенський і Покровський у Харкові, Іллінський у Ромнах (з 1852 р. у Полтаві), Київський контрактовий, Георгіївський у Єлисаветграді. На великих ярмарках укладали їй міжнародні торговельні контракти з купцями європейських країн.

На українські ярмарки привозили різноманітні промислові товари, серед яких вироби текстильної та залізоробної промисловості – бавовняні, шовкові, шерстяні й лляні тканини, залізо, залізні, чавунні, галантерейні товари тощо. У 1850-х рр. на ярмарках в Україні щорічно продавали третину продукції всієї текстильної промисловості Росії. З України вивозили здебільшого сільськогосподарські продукти і сировину – хліб, вовну, сало, тютюн, сирі шкіри, сіль, рибу, фрукти, худобу, зокрема коней, деякі промислові і ремісничі товари, насамперед горілку та цукор. Крім того, на українських ярмарках торгували товарами, привезеними з Прибалтики, Білорусі, Царства Польського, Бессарабії, Дону, Кавказу, а також із країн Західної Європи, Туреччини, Балкан, Персії, Китаю.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. На яких особливостях ярмаркової торгівлі наголошує автор? Чим було спричинено таке становище?

Німецький учений-мандрівник Йоганн Георг Коль, який у 1838 р. відвідав харківський Хрешенський ярмарок, писав: «За 14 днів приходило до Харкова два рази стільки краму, що до Риги за цілий рік. Найбільше продавалося тут коней і текстильних виробів (бавовняних, лляних, конопляних, вовняніх і шовкових). Далі йшли металеві вироби, цукор, конфітюри, солодке печиво, хутра, південні овочі, риба. У харківських ярмарках головна роль у всіх відношеннях, як в розумінні продуцентів, так і посередників, належить великоросам. Значно більше половини всіх виробів походить з їх московських великих фабрик, і значно більше половини купців-гуртівників належить до їх племені».

Розділ I. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
наприкінці 18 – у першій половині 19 ст.

Дуже швидко зростали чорноморські портові міста. Визначним центром зовнішньої торгівлі стала Одеса. У **1817 р.** Одесу було оголошено **поро-франко** (привілей почав діяти від 1819 р.). Час, коли Одеса мала статус порто-франко, називають золотим періодом в історії міста.

СЛОВНИК

Поро-франко (від італ. *porto franco* – вільний порт або вільна гавань) – зона безмитної торгівлі в межах порту або портового міста. Поро-франко були поширені в Європі за часів середньовіччя та Нового часу. Від 15 до 19 ст. статус порто-франко мали визначні торговельні центри: Ліворно, Генуя, Венеція, Марсель, Гібралтар, Гамбург, Трієст, Бремен та ін.

В Одесі продавалося все, а купці не переплачували, адже не було мита. На зворотному шляху купець завантажував здебільшого зерно. Розквіт торгівлі зумовив зростання чисельності населення: у 1840-х рр. за кількістю мешканців Одеса випередила найбільше місто України – Київ. З середини 19 ст. і до кінця існування Російської імперії за чисельністю населення Одеса поступалася лише Москві й Петербургу.

Прочитайте фрагменти джерел. Визначте, про що в них ідеться. Підтверджуєте чи заперечують подані джерела інформацію підручника? Відповідь обґрунтуйте.

Перебуваючи в Одесі в 1838 р., Йоганн Георг Коль зазначав: «...До одеської пристані 1837 р. причалило 650 суден, з яких половина були італійські (переважно під австрійським і сардинським пропорами). За ними чисельно найсильніші були англійські та грецькі судна. Експорт найбільше

складався з пшениці (до Англії й Італії), лою (до Англії) і вовни. Імпорт – з мануфактури і колоніальних товарів. Товарний обіг одеського порту дорівнював Ризі, а з російських поступався лише Петербурзькому».

Дослідник Півдня України Аполлон Скальковський писав: «Привізні площі Одеси, а коли підвіzenня пшениці траплялося, як в той рік, особливо великим, то і всі навколоишні вулиці, були суцільно заставлені обозами з усіляких селянських возів, та так густо, що від них "ні проходу, ні проїзду не знайти". Адже до них, зрештою, сходилися в місті і чумацькі шляхи, і поштові тракти Новоросії, Волині, Полтавщини, Київщини та Бессарабії. На цих же галасливих площах, біля розпряжених возів з піднятими голоблями, чумаки зазвичай і проводили час, поки в місті вирішувалася подальша доля їх вантажу...»

Порто-франко Одеси сприяло збільшенню місцевих капіталів, зростанню імпорту й експорту товарів, стимулювало закордонну торгівлю українських губерній. Водночас цей привілей спричинив зростання контрабанди та дешевого імпорту, який шкодив розвиткові місцевої промисловості. У 1859 р. в столиці імперії було ухвалено рішення про скасування режиму порто-франко в Одесі. Поміркуйте, чи доцільним було це рішення уряду.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОТО НАВЧИЛИСЯ

- 1. Складіть речення, використавши поняття і терміни:** «промисловий переворот», «чумацький промисел», «порто-франко».
- 2. Дайте відповіді на запитання:** 1. Що визначало розвиток сільського господарства в підросійській Україні в першій половині 19 ст.? 2. У чому полягала нова модель соціально-економічного розвитку Півдня України? 3. У чому виявлявся промисловий переворот на землях підросійської України? 4. Яку роль відіграла діяльність Яхненків і Симиренка в розвиткові промисловості в 1840-ві рр.? 5. Яку роль відігравала ярмаркова торгівля в розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі?
- 3. До положень, що характеризують стан сільського господарства в Україні в першій половині 19 ст., доберіть конкретні факти за матеріалом підручника.**
1. Екстенсивний шлях розвитку сільського господарства. 2. Масове обезземлення та посилення визиску селянства. 3. Спроби окремих поміщиків перейти до раціонального землеробства. 4. Сільське господарство дедалі більше набуває торгового характеру.
- 4. Дайте історичний коментар до подій та явищ, описаних у фрагментах джерел. У чому полягає історичне значення згаданих подій/явищ?**

«Вони вибралися в полотняний одяг, просякнутий дьогтем; світка, батіг, пласка бочка з водою, мазниця з дьогтем і казанок для варіння пшоняної каші з салом, тут на вулиці між возами і було все майно чумака» (А. Скальковський).

«Платон Федорович Симиренко, отримавши згоду батька і дядьків на облаштування свого заводу в Ташлику, відправився за кордон, роздивився ще уважніше у Франції всі країні заводи, склав там план облаштування власного заводу, придбав машини і задумав пересадити із Франції цукрове виробництво в тому вигляді, як воно в той час там розвивалося і процвітало...» (П. Клебановський)

- 5. Прокоментуйте фрагмент з української народної пісні, записаної на початку 19 ст. Про які особливості соціально-економічного життя Одеси в ній ідеться?**

А в Одесі добре жити,
Мішком хліба не носити,
На панщину не ходити,

Подушного не платити,
Ні за плугом, ні за ралом,
Називають мене паном.

§5 Громадська опозиція російському царизму в Україні. Соціальні протести

Поміркуйте, чому у 1820–1830-х рр. у підросійській Україні не було політичної діяльності в інтересах українського народу, а політичні організації, що діяли, мали російський або польський характер.

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. На яких суспільно-політичних засадах ґрунтувалася діяльність декабристської організації, про яку йдеться? » 2. У яких ідеях товариства виявилися патріотизм і національне чуття декабристів?

Із «Записок» Івана Горбачевського – одного із засновників підпільної організації «Товариство з'єднаних слов'ян»: «...Товариство мало основною метою звільнення всіх слов'янських племен від самодержавства; знищення національної ненависті, що існувала між деякими з них, і возз'єднання всіх населених ними земель у федераційний союз. Передбачалося з точністю визначити кордони кожної держави, запровадити в усіх народів форму демократичного представницького управління, утворити конгрес для управління справами Союзу і для зміни, у разі потреби, загальних основних законів, надаючи кожній державі (право) зайнятися внутрішньою будовою і бути незалежною у складанні окремих своїх узаконень.

Беручи до уваги основи добробуту окремої людини, ми переконуємося, що вони бувають фізичні, моральні і розумові... Розгорнати і поширювати ці три основні начала суспільного добробуту було першим і незмінним обов'язком слов'янина. Він повинен був по можливості викорінювати забобони і порочні схильності, і згладжувати різницю між станами, і викорінювати нетерпимість вірувань, власним прикладом спонукати до помірності й трудолюбства, прагнути до розумового і морального вдосконалення і заохочувати до цієї справи інших, всіма засобами допомагати бідним, але не бути марнотратним; не робити людей багатими, але вчити їх, яким чином за допомогою праці й єщадливості можна придбати багатства і яким чином, без шкоди для себе та інших, треба користуватися ними».

1. Яку роль у суспільно-політичному житті України відігравали масонські ложі

Декабристський рух свої лозунги та організаційно-конспіративні засоби багато в чому запозичив в іншої таємної організації, що була широкознана в Європі й добре розгалужена в Україні у першій половині 19 ст., – **масонів**.

ЗАУВАЖТЕ

Масонство (від фр. *maçon*, букв. – муляр) – релігійно-етичний рух, що виник у 18 ст. Організаційну форму запозичив у середньовічних мулярів. Масони проголосували деякі демократичні гасла (республіка, конституція, права людини, свобода слова тощо), інколи підтримували національно-визвольні рухи. Кінцева мета масонів – об'єднання всіх народів світу в так зване розумне суспільство, яким саме масони й мали б керувати. Існує й нині.

➔ Символи масонів

▼ Ритуал посвячення в масони

У масонстві проповідь морального вдосконалення поєднується зі спеціальною обрядовістю і таємничістю.

Масонські ложі – перший вияв громадської опозиції царизму. В Україну масонство прийшло через Польщу, Росію та безпосередньо з країн Західної Європи (передусім – із Франції та Німеччини). Центром масонського руху в Україні останньою чверті 18 ст. став Київ. Членами **лож** були лікарі, архітектори, літератори, науковці, купці. Чимало масонів походили з українських старшинсько-шляхетських родин. Проте кількісно в ложах України переважали поляки й росіяни. Ложі були клубами, у яких обговорювали політичні питання.Хоч організатори перших таємних товариств в Україні прагнули втягнути малоросійське дворянство в рух проти царизму, масонство в Україні, на думку дослідників, лише певною мірою позначилося на зародженні українського національного руху, посприявши передусім розвитку слов'янофедералістських ідей, а зовсім не національних.

В Україні масони діяли надто обережно, розрізне, незлагоджено, тому вони й не спромоглися виконати об'єднавчу місію в громадсько-політичному житті.

Показовою у зв'язку з цим є діяльність полтавської ложі **«Любов до істини»**, яку заснував у квітні 1818 р. начальник канцелярії «малоросійського» генерал-губернатора М. Рєпніна багатий поміщик **Михайло Новіков**. Ложа ставила своїм завданням заливати місцеве дворянство до активної громадсько-політичної діяльності. Серед її членів були І. Котляревський, В. Тарновський та В. Лукашевич. Члени полтавської ложі виявляли інтерес до історичного минулого України, проте програми щодо її майбутнього не виробили. Проіснувала ця ложа менше року: 1819 р. її було закрито.

Цілком інший характер мали ложі, які діяли на Правобережній Україні. Їхніми членами були польські шляхтичі, не пов'язані з російським масонським рухом. Своєю основною політичною метою ці ложі вважали відновлення незалежної польської держави, яка охоплювала б і Правобережну Україну.

2. Чого працювали декабристи й чого досягли.

Яку роль у їхніх програмових документах було відведено Україні

Чимало членів масонських лож в Україні ввійшли до складу декабристських організацій.

Року 1816 в Петербурзі виникла перша декабристська організація – *Союз порятунку*. Вона існувала недовго: вже 1818 р. в Москві замість неї постав *Союз благоденства*. Тоді ж на території України створено Тульчинську управу Союзу на чолі з Павлом Пестелем.

1821 р. декабристи реорганізували свої об'єднання і створили дві організації – **Північне товариство** з центром у *Петербурзі* й **Південне** – з осередком у *Тульчині* на Поділлі. Південне товариство очолили *Павло Пестель* та *Олександр Юшиневський*.

Протягом 1822–1825 рр. щорічно в Києві, під час контрактового ярмарку, відбувалися з'їзди керівників Південного товариства. З'їзд 1822 р. остаточно затвердив створення товариства. На з'їзді 1823 р. було схвалено поділ товариства на три управи (філії): Тульчинську на чолі з П. Пестелем, Кам'янську на чолі з В. Давидовим і С. Волконським та Васильківську на чолі з С. Муравйовим-Апостолом і М. Бестужевим-Рюміним. Учасники з'їзду 1824 р. обговорили і схвалили програму товариства – **«Руську правду»**, яку написав П. Пестель. На з'їзді в 1825 р. обговорювали можливість організації повстання в армії проти царизму. Керівники Південного товариства декабристів працювали об'єднання з Північним, проте змогли домовитися тільки про спільні дії у разі початку повстання та про скликання в 1826 р. об'єднавчого з'їзду.

Прочитайте фрагменти з програмових документів декабристських організацій.

» 1. Чи переймалися вони «українським питанням»? » 2. Яка з програм була чутливішою до регіональних відмінностей Російської імперії? » 3. Порівняйте програмові положення декабристських організацій у питанні державного устрою, ставлення до кріпацтва, земельного питання, виборного та громадянського права.

З «Руської правди» Павла Пестеля: «...Не може далі в Росії існувати дозвіл одній людині мати й називати іншу своїм кріпаком. Рабство має бути рішуче знищено, і дворянство має неодмінно відмовитися від мерзенної переваги володіння іншими людьми...

Росія є держава єдина і нероздільна... Уесь російський народ складає один стан – громадянський; всі сучасні стани знищуються і зливаються в один стан – громадянський. Всі різні племена, з яких складається Російська держава, визнаються російськими і, складаючи різні свої назви, становлять один народ російський...

Усіх жителів, що населяють губернії Вітебську, Могилевську, Чернігівську, Полтавську, Курську, Харківську, Київську, Подільську і Волинську, істинними росіянами вважати і ніякими особливими назвами не виокремлювати.

...Верховна влада поділяється на законодавчу і верховно-виконавчу. Перша доручається Народному Вічу, друга – Державній Думі. Крім того, потрібна ще влада дорадча, щоб ці дві не виходили за свої межі. Влада дорадча доручається Верховному Соборові. Народне Віче складається

СЛОВНИК

Декабристський рух отримав назву від місяця грудня (рос. «декабрь»), коли відбулося збройне повстання 1825 р.

↑ Павло Пестель (1793–1826)

з народних представників, обраних народом на 5 років... Державна Дума складається з 5 членів, народом обраних на 5 років... Верховний Собор складається з 120 членів, що називаються боярами...»

З «Конституції» Микити Муравйова: «Федеральне, або Союзне, правління єдино вирішить це завдання, задовольнить усі умови й поєднає велич народу і волю громадян. Під наглядом Государя єдині Законодавчі Збори перебувають у столиці і роблять усі розпорядження, загальні для всієї держави.

Російський народ вільний і незалежний, не належить і не може належати ніякій особі і ніякій родині... Громадянами є ті жителі Російської Держави, яким надаються права громадянства... Кріз поспільному стан і рабство скасовуються. Поділ між шляхетними і простолюдинами не приймається... Право власності священне і недоторканне... Землі поміщиків лишаються за ними.

...У законодавчому й виконавчому питанні вся Росія поділяється на 13 Держав і 2 області, що є такі: Чорноморська – (Київ (столиця). – Авт.)... Українська – (Харків). Законодавча влада кожної Держави доручається Законодавчим Зборам, які складаються з: 1 – Палата виборних, 2 – Дума. Виконавча влада кожної Держави доручається Державному Правителю, його намісникові й Раді. Народне Віче (вищий орган законодавчої влади федерації. – Авт.) складається з Верховної Думи й Палати Представників народних... Імператор є верховним чиновником російського уряду (який присягає Народному Вічу)».

У 1823 р. в Новограді-Волинському виникло **Товариство об'єднаних слов'ян**, очолюване братами Петром та Андрієм Борисовими. Програму товариства викладено у двох документах – «Правилах» і «Клятві», що передбачали: визволення всіх слов'ян та об'єднання їх у федерацію; ліквідацію монархічних режимів та встановлення демократичного устрою; скасування кріпацтва і станових привілеїв. **Товариство об'єднаних слов'ян** у вересні 1825 р.увійшло до Південного товариства, утворивши в ньому Слов'янську управу.

Після придушення повстання декабристів у Петербурзі 14 грудня 1825 р. повсталі **Чернігівський полк** в Україні. Виступ почався на Київщині, його підтримали близько тисячі солдатів та 18 офіцерів. С. Муравйов-Апостол склав «Православний катехізис» із закликом до народу повалити самодержавство та встановити демократичний лад і знищити кріпацтво.

30 грудня повсталі зайнляли Васильків і рушили на Білу Церкву, щоб приєднати до себе інші військові частини. Але 3 січня 1826 р. поблизу села Устимівки

◀ Карл Кольман. Повстання декабристів на Сенатській площі в Петербурзі 14 грудня 1825 р. 30-ті рр. 19 ст.

На 14 грудня 1825 р. – день присяги новому імператорові Миколі I – керівники Північного товариства призначили збройний виступ. Повстанці мали намір вийти на Сенатську площа, захопити сенат та інші урядові установи, арештувати царську родину, проголосити революційний маніфест до народу. Однак повстання в Петербурзі зазнало поразки.

➔ Титульний аркуш справи декабристів. 1826

➔ Сергій Муравйов-Апостол (1796–1826)

Керівник Васильківської управи, організатор повстання Чернігівського полку. Страчений у липні 1826 р. разом із чотирма іншими керівниками повстання. «Був він другом людства, який для загального блага не щадив... навіть життя», – назначав член Товариства об'єднаних слов'ян Я. Андрієвич.

відбувся бій із лояльними до царя урядовими військами – понад 50 повстанців було вбито й поранено, інших заарештували. Повстання Чернігівського полку, не підтримане іншими полками й Тульчинською та Кам'янською управами Південного товариства, захлинулося.

Виступ декабристів мав непромінальне значення, бо був першою спробою повалити російське самодержавство. Помітний вплив справили декабристські ідеї, особливо ідеї Товариства об'єднаних слов'ян: приміром, ідею федераційної слов'янської держави було розвинуто в політичних програмах українського руху.

3. Як розгорталося та який мало вплив на українські землі Польське повстання 1830–1831 рр.

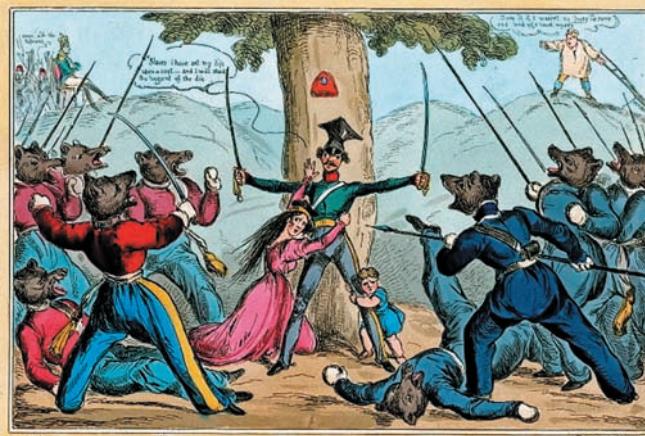
У 1830 р. українські землі потрапили у вир революційних подій. У листопаді спалахнуло **національно-визвольне повстання поляків** проти режиму Російської імперії за відновлення незалежності Польської держави. Воно охопило Царство Польське й поширилося на землі Правобережної України та Білорусі.

На заклик «Поляки, до зброй!» було захоплено міський арсенал у Варшаві, унаслідок чого її мешканці стихійно почали озброюватися. На бік повстанців перейшла частина польських військ. Незабаром польська столиця опинилася в руках повстанців. У ці дні вперше прозвучало звернене до всіх гноблених Російською імперією народів гасло «За нашу і вашу свободу!». У січні 1831 р. було створено Національний уряд на чолі з князем А. Чарторийським. Уряд схвалив програму боротьби за відновлення Польської держави в кордонах 1772 р.

Повстання на Правобережній Україні розпочалося з приходом на Волинь у квітні 1831 р.

ЗАУВАЖТЕ

Царство Польське – назва частини Польщі, що відійшла за рішенням Віденського конгресу до Росії. У 1815 р. цар Олександр I підписав Конституцію Царства Польського, яка передбачала власний парламент, уряд, військо, гроші, адміністративно-територіальний поділ, систему освіти. За поляками було закріплене виняткове право обіймати посади на цивільній і військовій державній службі тощо.

← Англійська карикатура на польське повстання 1830–1831 рр.

- » Що зображене на карикатурі?
- » Який символічний зміст вклав автор у зображення? Яке ставлення до події намагався сформувати у глядачів?
- » Які світоглядні ідеали доби втілено в карикатурі?

кількотисячного загону генерала **Юзефа Дверницького**. Дії польських повстанців тривали неповних два місяці. Однак масового розмаху повстання на Правобережжі не набуло. Плани поляків залучити на свій бік українських селян провалилися.

Придущення повстання в Україні пришвидшило поразку поляків. У листопаді 1831 р. російські війська захопили Варшаву. Було скасовано конституцію Царства й більшість ознак автономії польських земель. Землі Царства Польського ставали складовою імперії, було ліквідовано польську армію, а десятки тисяч її солдатів та офіцерів заслано до Сибіру і на Кавказ.

У липні 1832 р. царським указом у Правобережній Україні закрито близько 60 католицьких монастирів. Заборонено діяльність василіанського (греко-католицького) ордену. У **1839 р.** було скасовано унію, а всіх греко-католицьких вірян силою змусили перейти у православ'я.

Посилив російський уряд на Правобережжі й політику зросійщення. Від 1831 р. в діловодстві було заборонено користуватися польською мовою, закрито польські школи, натомість відкрито російські, ліквідовано польські Віленський університет і Кременецький ліцей. З метою «*поширення російської освіти й російської народності на спольщених землях Західної Росії*» на базі цих навчальних закладів створювався університет Св. Володимира в Києві.

Шляхти фактично закрили доступ до посад в органах місцевої адміністрації, на які відтоді почали призначати здебільшого російських чиновників. 83 % шляхтичів у Правобережній Україні втратили свої титули.

За словами історика Ігоря Гирича, декабристський рух набагато менше важив для українського питання, ніж польське повстання 1830–1831 рр. «*З польським повстанням, – пише дослідник, – пов’язане перенесення центру українського руху з Харкова до Києва й, зрештою, заснування університету Св. Володимира*». Чи погоджується з такими міркуваннями історика? Чи не перебільшено, на вашу думку, вплив польського повстання 1830–1831 рр. на українське суспільство?

4. У чому виявлявся соціальний протест селян

Роздивіться схему. » 1. Які форми протестного руху селян вона ілюструє? Чого прагнули селяни, проти чого боролися? » 2. Обміркуйте проблему: у сучасному демократичному суспільстві громадяни мають право на волевиявлення, навіть у формі стихійного виходу на вулицю (право на маніфестації, мітинги тощо). » 3. Чи існували демократичні механізми боротьби за соціальні права в першій половині 19 ст.? Чи доречно звинувачувати тих селян, які вдавалися до радикальних методів боротьби з поміщиками, у соціальному бандитизмі? Чому?

Розділ I. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
наприкінці 18 – у першій половині 19 ст.

» Самостійно визначте причини соціальних виступів селян у першій половині 19 ст.

Низька рентабельність кріпосницького господарства загрожувала фінансово-економічним крахом державі й потужними соціальними потрясіннями. Поміщики в головнітві за прибутками в нових умовах збільшували панщину і повинності. Селяни намагалися захищати свої права. Поширенім стало подання скарг до урядових установ і адресованих особисто цареві. Не дочекавшись справедливої реакції на скарги, селяни відмовлялися виконувати панщину, підпаливали маєтки, розправлялися з поміщиками, сподіваючись, що після цього вони стануть вільними. Підпали поміщицьких садиб набули масового характеру у 1830–1850-х рр. на Правобережній Україні.

Найпоширенішою формою боротьби українських селян проти поміщиків були масові втечі. У деяких поміщицьких маєтках кількість селян зменшилася вдвічі й більше. Десятки тисяч утікачів рухалися на Південь із Правобережної України, де кріпосницький гніт був найсильнішим. Почастішали втечі селян і з Лівобережжя.

Однак ті з селян, яким з утечею щастило, доклали праці для колонізації Півдня України, що згодом зумовило економічний розвиток краю, зростання населення південноукраїнських міст.

Не менш дошкільними були відкриті масові виступи селян проти поміщиків. Ці виступи спалахували то в одному, то в іншому місці, часом перекидаючись на сусідні села або й цілі регіони. У 1800–1847 рр. відбулося понад 500 виступів кріпаків. У 1848 р. на Правобережжі сталося приблизно 330 селянських виступів.

У першій чверті століття розгорнулася тривала боротьба селян Поділля на чолі з **Устимом Кармалюком**. У 1830–1835 рр. селянський рух під його проводом охопив усе Поділля, райони Бессарабії та Київщини. У повстанському русі брали участь

ЗАУВАЖТЕ

Упродовж 1822–1833 рр. в підросійській Україні за втечі та сприяння втікачам було заарештовано і відправлено до Сибіру 12 428 осіб, зокрема 1701 жінку.

↑ Василь Тропінін. Українець. 1820-ті рр.

Припускають, що на портреті зображеного Устима Кармалюка.

блізько 20 тис. осіб. Протягом двох десятків років боротьби повстанські загони на чолі з Кармалюком здійснили понад тисячу нападів на поміщицькі маєтки. «Українського Робіна Гуда» чотири рази заарештовували, засуджували до каторжних робіт і засилали до Сибіру. Але щоразу він утікав, повертається на Поділля й знову очолював повстанців.

У сучасному академічному виданні «Історія українського селянства» зазначено, що «*опоетизований та оповитий славою народний месник*» У. Кармалюк таким не був, а «образ „народного героя“ створено радянською історіографією на основі народної творчості». ■ 1. Поміркуйте, чому у фольклорній традиції ватажків соціальних виступів часто героїзують? ■ 2. Чому постати У. Кармалюка іноді оцінюють із протилежних позицій?

З НАРОДНОЇ ПІСНІ

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте,
Ви на мене, Кармалюка,
Всю надію майте.

Повернувшись я з Сибіру,
Та не маю долі,
Хоч, здається, не в кайданах,
А все ж не на волі.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОТО НАУЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** ліквідація царською владою греко-католицької церкви на Правобережжі; повстання Чернігівського полку; Польське повстання.
- 2. Складіть речення, використавши поняття, терміни та назви:** «масони», «декабристи», «Любов до істини», «Південне товариство», «Товариство об'єднаних слов'ян».
- 3. Дайте відповіді на запитання:** ■ 1. Якими були наслідки Польського національно-визвольного повстання для населення Правобережної України? ■ 2. Які причини та наслідки соціальних протестів селян? ■ 3. Хто такий Устим Кармалюк, чим зумовлена його поетизація в усній народній творчості?
- 4. Поміркуйте, чому Т. Шевченко називав декабристів першими «благовісниками свободи», пишучи про них:**

А я полину на Сибір
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темні і в нори
Без дна глибокії, і вас,
Споборники святої волі,

Із тьми, із смороду, з неволі
Царям і людям на показ
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...

- 5. Доведіть або спростуйте твердження:** «Україна залишилася мертвим звуком у політичних програмах російських декабристів».

- 6. Про які події йдеться у фрагменті джерела? Де, коли вони відбувалися, чим завершилися?**

«Мужність солдатів похитнулася... Вигляд вбитих і поранених, відсутність С. Муравйова завдали рішучого удару мужності повсталих чернігівців: вони, кинувши рушниці, побігли в різні боки. Один ескадрон гусарів переслідував втікачів, які розсипалися полем; інший оточив офіцерів, які залишилися на місці, що займала раніше колона, між пораненими і вбитими...» (І. Горбачевський)

- 7. Підтвердіть фактами або спростуйте слухність твердження історика.**

«Динаміка селянського руху віддзеркалювала зростання активності народних мас. Проте ця активність не набула організованих форм, була локальною, не мала чіткого антисамодержавного спрямування. За цих обставин селянський рух був скоріше одним з проявів кризи у суспільстві, ніж реальною силою, здатною вивести суспільство зі скрутного становища» (О. Бойко).

§ 6 Початок українського національного відродження

Прочитайте уривки з «Енеїди» Івана Котляревського. Згадайте, якою мовою писали та друкували книжки в Україні в 17–18 ст. Поміркуйте, чому про цей твір кажуть, що він започаткував розвиток сучасної української літературної мови. Висловіть припущення, чому з виходом «Енеїди» пов'язують початок **нової** української літератури.

* * *

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятійший од всіх бурлак.

* * *

Гребці і весла положили
Та, сидя, люлечки курили
І кургикали пісенько...
Про Сагайдачного співали,
Либонь співали і про Січ,
Як в пікінери набирали,
Як мандрував козак всю ніч.

* * *

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикувало,
Не знавши: «стій! не шевелись!»
Так славній полки козацькі –
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках, було, як мак, цвітуть.
Як грінуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть.

- » 1. Пригадайте, що таке **національне відродження**. На які три етапи його поділяють?
» 2. Як витлумачують поняття **національна самосвідомість**?

1. З якими подіями та історичними діячами пов'язують початок українського національного відродження

Традиційно початком українського **національного відродження** вважають вихід друком **1798 р.** перших трьох частин **«Енеїди» Івана Котляревського** – поеми, якій судилася слава першого твору нової української літератури, твору, що засвідчив появу сучасної української літературної мови.

➔ Титульний аркуш поеми «Енеїда» І. Котляревського

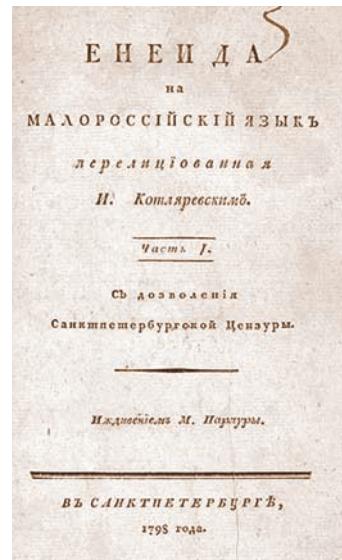
⬅ Іван Котляревський (1769–1838)

Від І. Котляревського українська література «приймає характер новочасної... стає чимраз близче реального життя...» (І. Франко).

Поему «Енеїда» І. Котляревський почав писати близько 1794 р. Він не думав її видавати, тільки давав читати й переписувати своїм знайомим. Твір швидко розійшовся у багатьох переписаних примірниках. Один з них потрапив до конотопського шляхтича Максима Парпури, який своїм коштом надрукував «Енеїду» (перші три частини) у 1798 р. в Петербурзі. У 1808 р. побачило світ друге видання «Енеїди», знову без дозволу автора. 1809 р. І. Котляревський закінчив четверту частину поеми і видав її разом з попередніми, відправлену і доповнену. П'яту і шосту частини він писав понад 20 років.

Поему написано на сюжет однійменної античної поеми Вергілія. Тож в «Енеїді» І. Котляревського, так само, як й у Вергіліївій, ішлося про мандри троянців на чолі з Енеєм, які, врятувавшись після загибелі Трої, вирушили на пошук нових земель. Переповідаючи античний сюжет українською, поет переосмислює давню історію, надає їй нового змісту. Поема І. Котляревського сповнена українських реалій тих часів, вона дихає пам'яттю про козацтво. Читач мандрує з Енеєм не римськими землями, а козацькою Україною.

Створена на матеріалі суспільного життя України другої половини 18 ст., «Енеїда» І. Котляревського показала український народ з його історією, мовою, звичаями, віруваннями, традиційним побутом, етичними та естетичними поглядами. Зроблено це було настільки майстерно, що поему І. Котляревського й досі вважають *енциклопедією українознавства*. Написана розмовною українською мовою, як

↑ Георгій Нарбут. Еней та його військо. 1919. Ілюстрація до «Енеїди» І. Котляревського

Енея на ілюстрації зображені в римському військовому вбранині – у панцирі, шоломі з пишним страусовим пір'ям, у червоній киреї; троянське військо – це лава запорожців у різноманітних кольорових убраних з рушницями на плечах і шаблями при боці, зображеніх як античні герої.

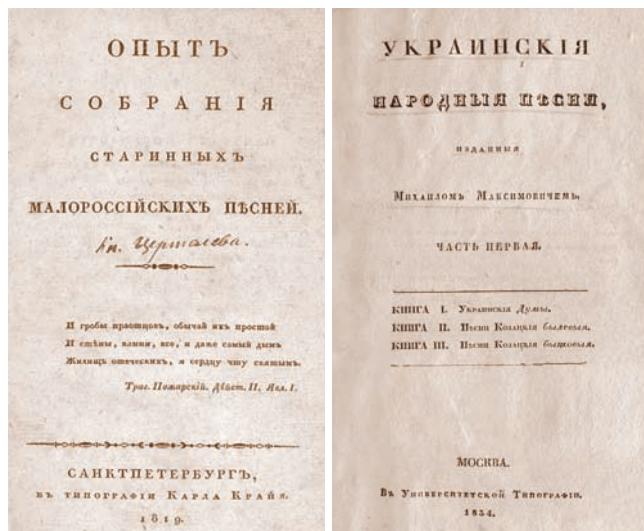
Розділ І. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
наприкінці 18 – у першій половині 19 ст.

простонародна «казка», розрахована на сприйняття найширшими читацькими колами, «Енеїда» утверджувала дух козацького бойового товариства, мужність і патріотизм. Таке переосмислення античного сюжету свідчило про появу в українській літературі нового типу художнього бачення, що ґрунтувалося на матеріалі, взятому з національної історії та дійсності.

Пробудженню історичної пам'яті українців сприяли публікації збірок фольклору. У 1819 р. Микола Цертелев опублікував у Петербурзі збірку «Спроба зібрання старовинних малоросійських пісень», що складалася із 10 текстів. Ця праця започаткувала розвиток української фольклористики. Становлення наукової фольклористики пов'язують з ім'ям ученого-енциклопедиста, першого ректора Київського університету Михайла Максимовича. Він був укладачем трьох збірок народних пісень: «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849). Першу збірку видано в Москві. У ній опубліковано 127 пісень історичного, побутового та обрядового характеру з коментарями упорядника. Про враження, яке справляла збірка М. Максимовича на українську молодь, свідчить такий факт: Яків Головацький, якому пощастило знайти рідкісну в підавстрійській Україні книжку, власноруч переписав її від першої до останньої сторінки.

Пробудженню національної самосвідомості, поверненню забутих імен та героїчних сторінок минулого посприяла чотиритомна праця Дмитра Бантиша-Каменського «Історія Малої Росії», що побачила світ 1822 р. в Москві. Вона фактично є першою масштабною узагальнювальною працею з історії України від найдавніших часів до кінця 18 ст. «Історія Малої Росії» написана на широкій джерельній базі з використанням не опублікованих раніше архівних матеріалів.

У 1818 р. вийшла перша граматика живої української мови «Граматика малоросійського наріччя», яку підготував Олексій Павловський. Це був перший стислий опис фонетичних і морфологічних особливостей української мови у порівнянні з російською. До граматики було додано невеликий словник української мови.

↑ Михайлло Максимович (1804–1873)

← Титульні аркуші збірок народних пісень

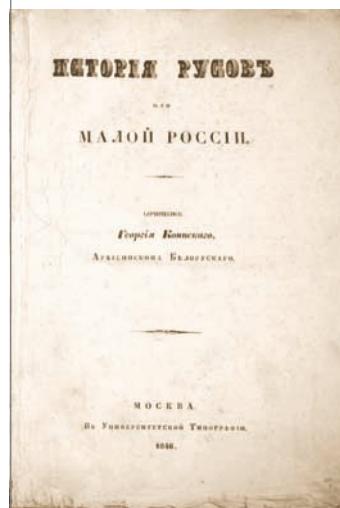
2. Чим уставився Новгород-Сіверський автономістський гурток

Виходу «Енеїди» І. Котляревського передувало ще кілька подій, не менш важливих для початку національного відродження. Стосуються вони **гуртка українських дворян-автономістів**, який діяв у 80–90-х рр. 18 ст. в *Новгород-Сіверському*. Саме з діяльністю цього гуртка, до якого належали нащадки колишньої козацької старшини, пов’язують розвиток ідеї *автономізму – відновлення козацької автономії в межах Російської держави*. Члени гуртка поширювали патріотичні публіцистичні твори (промови І. Мазепи та П. Полуботка), створювали проекти розвитку української освіти й науки (відкриття університету, застосування «Академічного зібрання» – прообразу Української академії наук) та відновлення українських козацьких формувань тощо.

↑ Василь Капніст (1758–1823) – полтавський поміщик, поет

↓ Титульний аркуш «Історії русів»

У квітні 1791 р. Новгород-Сіверський гурток організував секретну подорож **Василя Капніста** до Берліна. Представника українського дворянства таємно прийняв міністр закордонних справ (*канцлер*) Пруссії *Е.-Ф. Герцберг*. В. Капніст змалював невтішне становище своїх земляків і від імені останніх просив поклопотатися, щоб Україна на випадок війни між Пруссією та Росією отримала «протекцію короля», який допоміг би українцям визволитися від московської влади... Однак Пруссія ще не була готова до розриву з Росією, і через те міністр Герцберг хоч категорично й не відмовився допомагати Україні, проте ухилився від певних обіцянок. Найближчі роки, навпаки, об’єднали Пруссію та Росію в спільній боротьбі з французькою революцією.

Другою подією, пов’язаною з Новгород-Сіверським гуртком, є створення **«Історії русів»** – пам’ятки української історичної прози й публіцистики кінця 18 ст., яка наснажена ідеями національного відродження. Припускають, що її автор належав саме до цього гуртка.Хоча авторство праці точно не встановлене, більшість дослідників вважають, що воно належить **Григорієві Полетиці**. Твір поширювався в списках (надрукований лише в 1846 р.).

«Історія русів» розповідає про події в Україні від найдавніших часів до 1769 р. Основні ідеї твору: критика самодержавства і кріпосництва, оспівування незалежної козацької держави, козацьких прав та вольностей. У творі обґрунтовано думку, що саме Україна, а не Росія є прямою наступницею Київської Русі, що українці – окремий від росіян народ зі своїми традиціями, а тому Україна має всі права на відновлення козацького самоврядування. При цьому, однаке, не заперечувалося право російського імператора управляти Україною.

3. Чому Харків називають колискою національного відродження Наддніпрянської України

На початку 19 ст. осередком українського національно-культурного відродження став **Харків**. Тут із 1805 р. діяв університет, заснований зусиллями Василя Каразіна й коштом місцевого дворянства, купецтва та міщанства. Новий навчальний заклад (*єдиний на той час вищий навчальний заклад у підросійській Україні*) об'єднав навколо себе найкращі інтелектуальні сили українського громадянства, діячів української літератури, історії, етнографії. У Харкові почали виходити журнали «Український вісник», «Український журнал», які вже своєю назвою засвідчували, що присвячені вони місцевому краю та його інтересам. Тож у Харкові *вперше для означення мешканців краю було вжито термін «українець» замість «малорос».*

«Український вісник», що виходив від 1816 до 1819 рр., став першим в Україні літературно-художнім, науковим і громадсько-політичним щомісячником (усього вийшло 48 книг, тобто чотири повних річних комплекти). Гаслом часопису було: «*Сприяти всебічному піднесенню науки та літератури*». У рубриці «Науки і мистецтва», зокрема, друкували матеріали, присвячені історії України та світу, етнографії, мистецтву, літературознавству, філософії, богослов'ю, слов'янській міфології, економіці тощо. У рубриці «Красне письменство» публікували переклади поетичних і прозових творів античних авторів та західноєвропейських письменників і мислителів. Щікаво, що в грудневому випуску за 1818 р. було надруковано першу віршовану байку, написану українською мовою, – «Пан та Собака» Петра Гулака-Артемовського, згодом професора і ректора Харківського університету.

Наприкінці 20-х – у середині 30-х рр. захоплена ідеями західноєвропейського **романтизму** й національного українського відродження харківська студентська молодь об'єдналася в *гурток харківських романтиків*. Сфорою діяльності українських молодих інтелектуалів стали література, мовознавство, історія, етнографія, фольклористика, краєзнавство тощо.

Засновником і душою гуртка був вихованець, а потім професор університету, філолог-славіст, етнограф **Ізмаїл Срезневський**. Він, зокрема, підготував 6 випусків фольклорних та історико-літературних збірників **«Запорозька старина»**, що виходили друком упродовж 1833–1838 рр. у Харкові. Найвагомішими є перші два випуски, де вміщено думи й пісні про Національно-визвольну війну 17 ст., уривки з козацьких літописів, перекази, уривки з «Історії русів».

СЛОВНИК

Романтизм – ідейний, літературний та мистецький напрям, що панував у Європі з 90-х рр. 18 ст. до середини 19 ст. Для нього характерні народження нового історичного мислення, іdealізація історичної минувшини, захоплення фольклором, етнографією, народним побутом тощо.

↑ Ізмаїл Срезневський (1812–1880)

Прочитайте фрагмент з автобіографії Миколи Костомарова.

» 1. Як автор розповіді ставиться до І. Срезневського? Що в ньому викликало захоплення сучасників?

» 2. Як у фрагменті документа відображені особливості епохи?

«Я познайомився з видавцем "Запорозької старини" Ізмаїлом Івановичем Срезневським, який тоді вже обійняв посаду ад'юнкт-професора зі статистики в університеті. Ізмаїл Іванович, у той час хоча ще дуже молода людина, був глибоко начитаним, дуже розумним і з великим жаром і охотою до наукової праці. Я став часто відвідувати його, і дім його зробився для мене улюбленим місцем відпочинку й обміну думками. Хоча спеціальністю його була статистика, але йому не чужими були красне письменство і поезія, до того ж мав особливу любов до слов'янських мов і літератур, любив також малоросійську народність... Взагалі зближення мое з цією людиною дуже сприяло моєму прагненню до вивчення малоросійської народності. У цей час від народних малоросійських пісень я перейшов до читання малоросійських творів, яких, як відомо, було в той час дуже мало».

4. Чим уставилося Кирило-Мефодіївське товариство

На початку 40-х рр. 19 ст., із заснуванням університету, центром національного відродження став Київ.

У січні 1846 р. у Києві виникла українська таємна політична організація – **Кирило-Мефодіївське братство (товариство)**. Ініціаторами її створення були: вчитель з Полтави Василь Білозерський, службовець канцелярії київського генерал-губернатора Микола Гулак, професор Київського університету Микола Костомаров, письменник і вчений Пантелеймон Куліш, видатний етнограф Опанас Маркович. У квітні 1846 р. до братства приєднався Тарас Шевченко. Товариство загалом складалося з 12 членів-братчиків, представників дрібної української шляхти, службовців, був серед кирило-мефодіївців колишній кріпак.

Організацію назвали іменами відомих слов'янських просвітителів – святих Кирила й Мефодія.

Братчики поширювали ідеї товариства, розповсюджуючи програмові документи, відозви («Брати українці», «Брати великоросіяни і поляки»). Писали наукові праці й виступали з лекціями в навчальних закладах Києва, у яких проповідували свої погляди.

Докладали зусиль для розвитку народної освіти: збирали кошти на відкриття народних шкіл, написання й видання нових книг (зокрема, П. Куліш підготував першу навчальну книгу з історії України для дітей шкільного віку «Повість про український народ», видану 1846 р.).

Головними програмовими документами Кирило-Мефодіївського братства були **«Книга буття українського народу»**, написана М. Костомаровим, і **Статут**, складений В. Білозерським, М. Гулаком та М. Костомаровим.

← Сторінка слідчої справи про Кирило-Мефодіївське товариство та участь Т. Шевченка в ньому. 1847

Розділ I. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
наприкінці 18 – у першій половині 19 ст.

Кирило-Мефодіївське братство проіснувало 14 місяців. У березні 1847 р. організацію було викрито, а її членів заарештовано й вивезено до Петербурга. Слідство під особистим контролем царя Миколи I тривало протягом березня–травня 1847 р. Найтяжче було покарано Т. Шевченка, у якого під час обшуку знайшли поему «Сон». На трирічний термін було ув'язнено у Шліссельбурзьку фортецю М. Гулака. Протягом року відбував ув'язнення М. Костомаров. Інших членів братства царський режим вислав у відалені губернії імперії під нагляд поліції.

ОСОБИСТІСТЬ

Микола Костомаров (1817–1885)

Непромінальну роль у діяльності Кирило-Мефодіївського братства відігравав Микола Костомаров. Він був не лише автором програмових документів товариства, а й одним з ініціаторів його заснування та неформальним лідером братчіків. Випускник історико-філологічного факультету Харківського університету, активний учасник харківського гуртка романтиків, згодом професор Київського університету, визначний історик, автор ґрунтовних досліджень з історії України, Росії та Східної Європи, письменник-романтик.

Прочитайте фрагменти джерел. » 1. Під впливом чого формувався світогляд М. Костомарова? » 2. Що спонукало його до захоплення українською культурою та історією? » 3. Як захоплення М. Костомарова пов'язані з формуванням його національної самосвідомості? Свої міркування підтвердіть цитатами з тексту.

З автобіографії Миколи Костомарова: «Де тільки я зустрічався хоч би з більш-менш знайомими малоросами, то без церемонії засипав їх питаннями, що означають таке-то слово або такий-то зворот мови. За короткий час я перечитав усе, що тільки було друкованого малоросійською. Але цього мені здавалося мало; я хотів познайомитися з самим народом не з книг, але з живої мови, живого спілкування з ним. З цією метою я став робити етнографічні екскурсії з Харкова по сусідніх селах, по шинках, які в той час були справжніми народними клубами. Я слухав мову і розмови, записував слова і вислови, втручався в бесіди, розпитував про народне життя-буття, записував відомості, які мені повідомлялися, і заставляв співати для себе пісні.

...Про минулу історію Малоросії я мав відомості переважно за Бантиш-Каменським. Незважаючи на мале знайомство мое з малоросійською мовою і народністю, я задумав писати малоросійською і розпочав складати вірші, які згодом з'явилися в друкові під назвою «Украинские баллады». Коли я спробував читати мої твори знайомим малоросам, колишнім своїм товаришам, то зустрів дуже несхвальні відгуки; одні сміялися над моїм малознанням і вказували мені помилки; інші піднімали на сміх саму ідею писати малоросійською мовою.

...Любов до малоросійського слова все більше і більше захоплювала мене; мені було прикро, що така чудова мова залишається без будь-якої літературної обробки і більше того – зазнає зовсім незаслуженої зневаги. Я всюди чув грубі глузування над малоросами не тільки від великоросів, але навіть і малоросів вищого класу, які вважали за можливе знущатися над мужиком і його способом виразу. Таке ставлення до народу і його мови мені здавалося приниженням людської гідності.

Зі спогадів Омеляна Огоновського: «Мало не до смерті зберіг М. Костомаров феноменальну пам'ять. Він міг не тільки цитувати окремі місця з літописів, але й цілі акти й документи. З пам'яті виголошував великі шматки Шевченкових поезій і вірші інших улюблених поетів, рекламиуючи часто Байрона, Шіллера, Гете та Міцкевича. А вже найбільше подобалися йому українські думи: поет-учений пам'ятував не тільки тексти всіх дум, але й усі відомі їхні варіанти».

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОТО НАВИЛИСЯ

1. Складіть хронологічну таблицю подій першого етапу українського національного відродження в підросійській Україні.
2. Складіть речення, використавши поняття і терміни: «національне відродження», «національна самосвідомість», «збирання спадщини», «романтизм», «автономістський гурток».
3. Про які книжки, що прислужилися справі початку національного відродження, йдеться в уривках з документів?

«Бувають в історії народів дати, які немовби розривають надвое їхнє життя й кладуть межу високу посеред рівного шляху історичних подій... Ми маємо таку історичну дату, – це пам'ятний в історії України рік 1798-й. Того року прилетіла перша ластівка українського національного відродження – невеличка книжка, од якої не тільки початок нового українського письменства рахуємо, а й новий етап позначаємо в історії українського народу» (С. Єфремов).

«Давно вже малоросіяни бажали бачити її надрукованою... Маючи кілька списків цієї історії, я вибрав кращий з них, підвів до нього із решти різнословія і потім запропонував Імператорському Товариству історії і старожитностей Російських видати його, що й виконується нині... Пора вже, давно пора не приховувати подібного роду багатств під спудом і тим, наскільки можливо, полегшити вивчення і пізнання історії Південних Русів для всіх і кожного, особливо ж самих Руських» (О. Бодянський).

4. Доберіть до імен історичних постатей першого етапу національного відродження їхні стислі характеристики: а) Т. Шевченко; б) М. Костомаров; в) І. Котляревський; г) М. Максимович; д) І. Срезневський.
  - » 1. Учений-енциклопедист, визнаний фахівець у царині історії, філології, етнографії, ботаніки, перший ректор Київського університету.
  - » 2. Один із засновників та ідейний натхненник харківського гуртка романтиків, видавав «Запорозьку старино».
  - » 3. Український поет і художник, якому судилося стати символом українського національного руху, його поетичний доробок визначають як геніальний.
  - » 4. Перший класик нової української літератури, автор «Енеїди».
  - » 5. Випускник історико-філологічного факультету Харківського університету, згодом професор Київського університету, визначний історик, один із засновників та ідейний провідник Кирило-Мефодіївського товариства.
5. Хто є автором/упорядником перелічених нижче творів, які започаткували національне відродження в підросійській Україні? а) поема «Енеїда»; б) збірки народних пісень: «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849); в) чотиритомна «Історія Малої Росії»; г) поетична збірка «Кобзар»; д) збірка «Спроба зібрання старовинних малоросійських пісень»; е) «Граматика малоросійського наріччя».
6. Поміркуйте, чому Харків називають колискою національного відродження. Відповідь аргументуйте конкретними прикладами. Які факти свідчать, що національний рух у 40-х рр. 19 ст. перемістився до Києва?
7. Поміркуйте, що дає підстави для поданого нижче висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.

«Романтичні погляди на народну творчість відкривали нові перспективи для національного розвитку. „Приспані“ і „змертвілі“ нації треба було „пробуджувати“ і „відроджувати“ (хоча насправді перші національні будителі-романтики не так відроджували „старі“, як будували цілком „нові“ нації) (Я. Грицак).

§7

Програмові документи Кирило-Мефодіївського братства як джерело ідей українського національного руху. Практичне заняття № 1

1. Що довідуємося про мету діяльності Кирило-Мефодіївського товариства з документів слідства в їхній справі

Начальник III Відділення імператорської канцелярії* граф Орлов повідомляв намісникові Царства Польського Івану Паскевичу (18 квітня 1847 р.): «У Київському університеті росіянини не займаються ідеєю слов'янства; польські уродженці мають свою мету – відновити польське королівство по Дніпру і Південній Двині, але вони обмежуються самими словами і надіями; більше ж діють малороси, які бажають колишньої Гетьманщини, якщо можливо, в незалежності від інших слов'янських племен. Ця перевага діяльності малоросів така велика, що товариство майже випустило з виду загальну мету – об'єднання всіх слов'янських племен – і піклується лише про Малоросію, її народність, мову і навіть незалежність.

Першим засобом для досягнення своєї мети Товариство визнавало поширення освіти між простим народом у дусі української свободи. Для цього воно мало намір заводити училища у волостях, видавати книги і журнали малоросійською мовою; для цього ж збирало гроші, запрошууючи кожного з членів до пожертування, але статки Товариства були надто обмежені, і старанність членів, спочатку палка, згодом збайдужіла.

Другим засобом Товариство вважало примирення племен історично ворожих. З цією метою воно розшукувало акти, припускало всілякі виправдання проступків одного народу проти іншого, виправдовуючи їх часом й обставинами».

- » 1. Яку мету, за словами шефа жандармів, ставили перед собою члени Кирило-Мефодіївського товариства? Якими засобами планували її досягти?
- » 2. Чому кирило-мефодіївці зазнали переслідувань? Що найбільше налякало владу в їхній діяльності? Процитуйте рядки джерела, які свідчать про це.

2. Що передбачали положення програмових документів Кирило-Мефодіївського братства

- Прочитайте уривки з програмових документів.
- » 1. Визначте, як кирило-мефодіївці передбачали розв'язати національно-релігійні та соціальні проблеми, забезпечити права і свободи громадян, добитися створення держави.
  - » 2. Яким кирило-мефодіївці бачили державно-адміністративний устрій України та інших слов'янських держав?

Із «Книги буття українського народу»: «...І встане Україна зі своєї могили. І знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака,

* Третє відділення Власної його імператорської величності канцелярії – орган політичного розшуку й управління вищою (жандармською) поліцією в Російській імперії.

ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар.

Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою (з польської – республікою. – *Авт.*) в союзі слов'янським».

Зі Статуту Кирило-Мефодіївського товариства: «Головні ідеї: 1. Визначаємо, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, до якої вони повинні прагнути. 2. Визначаємо, що при об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність, а такими племенами вважаємо: південно-русів (українців. – *Авт.*), північно-русів (росіян. – *Авт.*), білорусів, поляків, чехів зі словенцями, лужичан, ілліріосербів з хуруганами (хорватами. – *Авт.*) і болгар. 3. Визначаємо, що кожне плем'я повинно мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом. 4. Визначаємо, що правління, законодавство, право власності і освіта у всіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії Господа нашого Ісуса Христа. 5. Визначаємо, що при такій рівності освіченість і чиста мораль повинні служити умовою участі в правлінні. 6. Визначаємо, що має існувати спільній Слов'янський собор з представників всіх племен.

Головні правила товариства: 1. Товариство утворюється з метою поширення вищевикладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства. 2. Товариство буде старатись заздалегідь про викорінення рабства і всякого приниження нижчих класів, рівним чином і про повсюдне розповсюдження грамотності».

З Відозви Кирило-Мефодіївського товариства до українців (кінець 1845 р. – 1846 р.): «1. Ми приймаємо, що усі слов'яни повинні з собою поєднатися. 2. Але так, щоб кожен народ скомпонував свою Річ Посполиту і управлявся, не зливаючись, з другими так, щоб кожен народ мав свій язык, свою літературу і свою справу об'єктивну. Такій народи, по-нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, ілліріосерби і болгари. 3. Щоб був один сейм, або рада слов'янства, де б сходились депутати од усіх Речей Посполитих і там розважали б і полішали такі діла, котрі б належали до цілого союзу слов'янського. 4. Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на года, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на года. 5. Щоб в кожній Речі Посполитій була б послопита рівність і свобода і станів не було вовсі. 6. Щоб приймано депутатами і урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму і просвіщеності народним вибором. 7. До того, щоб віра Христова була основою закону і об'єктивної справи в цілому союзі і кожній Речі Посполитій».

ПРАЦЮЙМО САМОСТІЙНО. Виконайте завдання 1. Наведіть 3–4 тези на підтвердження думки, що царська влада розцінювала програмові документи Кирило-Мефодіївського товариства як серйозну загрозу підвалинам самодержавства.

ПРАЦЮЙМО САМОСТІЙНО. Виконайте завдання 2. Користуючись наведеними вище фрагментами історичних джерел, визначте суспільно-політичні ідеали кирило-мефодіївців.

Кирило-мефодіївці прагнули: ...

3. Як твори Т. Шевченка сприяли пробудженню національної свідомості українців. Чому влада покарала поета за його вірші

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно,
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась,
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?
«Молилася, турбувалась,
День і ніч не спала,
Малих діток доглядала,
Звичаю навчала.
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти,
Панувала і я колись
На широкім світі,
Панувала... Ой Богдане!
Нерозумний сину!

Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою недолю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала.
Степи мої запродані
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі.
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває...

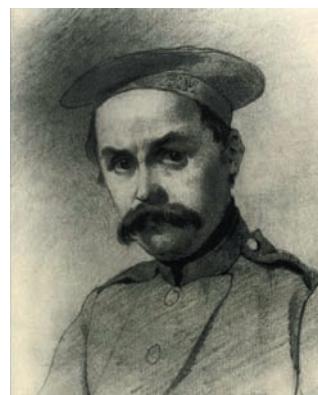
T. Шевченко, «Розрита могила», 1843 р.

* * *

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великий,
В сім'ї вольний, новий,
Не забудьте пом'януть
Незлім тихим словом.

T. Шевченко, «Заповіт», 1845 р.

Зі спогадів киянина: «Я теж жив в цей час (в 1847 р.) в Києві і добре пам'ятаю, що вірші Шевченка читалися в багатьох гуртках, особливо кровними малоросами і студентами різних національностей, з особливим захопленням. Деякі тоді навчалися малоросійської мови власне для того, щоб у змозі бути читати і розуміти Шевченка. Окрім надрукованої книжки, ходили по руках рукописні зошити, які спи-сувалися шанувальниками Шевченка навпереди один перед одним. Я і сам про-вів не один вечір над переписуванням віршів для себе і для своїх знайомих, яким висилав зошити в провінцію. Пам'ятаю, як заарештували були Шевченка, Костомарова і деяких інших, як про це говорили постійно і всюди, але пошепки, і як після одного вечора у товариша, де проговорили всю ніч про цікаву і таємничу історію арешту і приводів до нього, я потрапив у дуже неприємну історію, і мене, раба Божого, на наступний ранок потягли до тодішнього київського генерал-губернатора, суворого Дмитра Гавrilовича Бібікова, в канцелярії якого я зна-чився».

↑ Перший автопортрет Т. Шевченка періоду за-слання. 1847

З праць М. Драгоманова: «...Мужик Шевченко стояв попереду вивчених приятелів, київських слов'янофілів, і гарячою громадською думкою, ї таким же українством. До того він більше їх бачив світа не тільки в мужицтві, а й у Росії взагалі. Він бачив і Петербург із царем, бачив і панство, на яке братчики покладали надії. Не можна не звернути уваги на те, що “Сон”, у якому Шевченко явно виступив проти царства, написаний був іще в Петербурзі, в 1844 р., до знайомства з д. Костомаровим, який, звісно, мусив бути найголовнішим у київському слов'янолюбському кружку. Значить, є багато правди в словах земляка, що Шевченко приїхав на Україну з Петербурга з готовими думками про волю України од московських царів. Ми ж знаємо, що в Петербурзі Шевченко жив серед людей далеко більш його вчених, яких він явно поважав, та тільки далеко не республіканців. Хіба в Брюллова виривались слова досади на царя Миколая, який йому “покровительствуває”. Але звідси далеко було до того, що написано в “Сні”. Ясно, що Шевченко в Петербурзі мусив був добиратись до своїх противуцарських думок більш “своїм умом”, ніж за поміччу науки й більш його вчених людей».

З доповіді начальника III Відділення О. Орлова Миколі I від 26 травня 1847 р.:

З обвинувального акта: «Шевченко, замість того, щоб довічно відчувати благоговійні почуття до осіб августійшої фамілії, які удостоїли викупити його з кріпосництва, писав вірші малоросійською мовою найобурливішого змісту. В них він то зображав плач про уявне поневолення і лихо України, то оспіував славу гетьманського правління і колишньої вольниці козацтва, то з неймовірною зухватістю зводив наклепи і виливав жовч на осіб імператорського дому, забуваючи в них особистих своїх благодійників. Крім того, що все заборонене захоплює людей із слабким характером, Шевченко набув між друзями своїми славу знаменитого малоросійського письменника, а тому вірші його ще шкідливіші й небезпечніші. З улюбленими віршами в Малоросії могли виникати і згодом укорінитися думки про уявне раювання часів гетьманщини, про щастя повернути ці часи і про можливість існування України як окремої держави.

Судячи з тієї виняткової поваги, яку почували і особисто до Шевченка, і до його віршів всі українно-слов'яністи, спочатку здавалося, що він міг бути якщо не діючою особою між ними, то знаряддям, яким вони хотіли скористатися в своїх задумах; але, з одного боку, ці задуми були не такі вже важливі, як уявлялося на перший погляд, а з другого, і Шевченко почав писати свої підбурливі твори ще з 1837 р., коли слов'янські ідеї не захоплювали київських учених, як і вся справа доводить, що Шевченко не належав до Українно-слов'янського товариства, а діяв окремо, захоплюючись власною зіпсованістю. Проте за підбурливий дух і зухватість, що виходила за всякі межі, його потрібно було визнати одним з найважливіших злочинців...»

З вироку: «Художника Шевченка, за писання підбурливих і надзвичайно зухватих віршів, як наділеного міцною будовою тіла, призначити рядовим в Оренбурзький окремий корпус з правом вислуги, доручивши начальству найсuvоріше наглядати, щоб від нього, ні в якому разі, не могло вийти підбурливих і пасквільних творів.

Власноручна приписка імператора до вироку: “Під найсuvоріший нагляд, заборонивши писати і малювати”».

» 1. Чим ідеї програмових документів Кирило-Мефодіївського товариства відрізняються від ідей у творах Шевченка? » 2. Чому поезія Т. Шевченка знайшла багатьох прихильників серед сучасників?

» 1. Чому Т. Шевченко отримав найсуворіше покарання серед кирило-мефодіївців – заслання в солдати на 10 років? Чому Т. Шевченкові було заборонено писати і малювати? » 2. Як про мотиви вироку поетові свідчить фраза «...замість того, щоб довічно відчувати благоговійні почуття до осіб августійшої фамілії, писав вірші малоросійською мовою найобурливішого змісту...»?

ПРАЦЮЙМО САМОСТІЙНО. **Виконайте завдання 3.** Скориставшись фрагментами джерел, висловіть припущення, чому Т. Шевченка, порівняно з іншими кирило-мефодіївцями, покарали найсуворіше. Виберіть 2–3 факти з документів, які свідчать про причини такого ставлення до поета з боку влади.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ. Поставте собі оцінку за урок, врахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Перевірте, чого навчилися з теми «Українські землі у складі Російської імперії наприкінці 18 – у першій половині 19 ст.»

I. ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ.

1. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.

- 1.1. «“Енеїда” на українську мову перелицьована є головним твором Котляревського, що обезпечив йому безсмертність, “поки сонце з неба сяє, поки живуть люди”, як висловився Шевченко. Вже Костомаров зазначив велике значення Котляревського щодо реалізму, народного гумору і народної мови, а навіть Куліш, що спершу неприхильно ставився до “Енеїди”, був приневолений визнати, що Котляревський “при всіх слабих сторонах” був одним з тих небагатьох українців, що розбудив національну свідомість» (О. Барвінський).
- 1.2. «Нещодавно виявлено, що молоді вчені люди в Києві, майже всі уродженці Малоросії, утворили Українсько-Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія. Засновниками товариства були: колезький секретар Гулак, ад'ютант Костомаров і кандидат Білозерський, але з ними зближалася й інша молодь, яка здебільшого вчилася в університеті Св. Володимира... Всі вони у своїх листах, а художник Шевченко, колишній вчитель Куліш і Костомаров навіть у надрукованих ними творах, зображаючи неправильно справжній стан України, яка ніби перебувала в тяжкому становищі, захоплено говорили про колишню Малоросію, надаючи їй надзвичайно великого значення; історію цього краю подавали мало не визначнішою за всі історії, наїзди гайдамаків описували як лицарства, наводили приклади колишньої вольниці, натякаючи, що дух свободи не охолонув і досі тайтесь серед малоросіян» (З таємної інформації шефа жандармів графа О. Орлова губернаторам).
- 1.3. «О 4 годині пополудню полонені прийшли у Білу Церкву і були здані 18-му єгерському полку, який на той час прийшов у це містечко з міста Богуслава. С. Муравйова і Бестужева-Рюміна було заарештовано поодинці, а Матвій Муравйов та інші офіцери залишилися разом. Нижні чини утримувались у селянських хатах і були тут заковані у кайдани, зроблені зі ста пудів заліза. 5 січня розпочалося слідство...» (І. Горбачевський)

1.4. «Порадившись з батьком і дядьками, Платон Федорович Симиренко привіз в Росію французів-техніків, призначив їм величезне жалування, і фірма братів Яхненків і Симиренка почала будівництво першого в південно-західному краї, навіть можна сказати в Росії, машинобудівного заводу з уdosконаленнями останнього слова науки і техніки» (П. Клебановський).

2. Які явища економічного життя засвідчують картини?

ІІ. ВИБЕРІТЬ ПРАВИЛЬНІ ВІДПОВІДІ.

- 1. Яке місто зажило слави першої столиці національного відродження підросійської України в 19 ст.?**
а) Катеринослав; б) Харків; в) Одеса; г) Полтава.
- 2. Яке місто в 1817 р. отримало статус відкритого вільного порту (porto-franko)?**
а) Херсон; б) Миколаїв; в) Маріуполь; г) Одеса.
- 3. На які роки припадає діяльність Кирило-Мефодіївського товариства?**
а) 1806–1812 pp.; б) 1810–1812 pp.; в) 1825–1826 pp.; г) 1846–1847 pp.

4. Території яких губерній підросійської України заштриховано на карті?

- а) Київська, Чернігівська, Харківська; б) Катеринославська, Чернігівська, Подільська; в) Волинська, Катеринославська, Подільська; г) Чернігівська, Подільська, Таврійська.

5. Вихід якої книжки засвідчив початок національного відродження в українських землях у складі Російської імперії?

- а) «Енеїда» Івана Котляревського; б) «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича; в) «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського; г) «Історія України-Русі» Михайла Грушевського.

6. Коли відбулися події, про які йдеться в історичному джерелі?

«...Мужність солдатів похитнулася; вигляд убитих і поранених, відсутність С. Муравйова завдали рішучого удару мужності повсталих чернігівців: вони, кинувши рушниці, розбіглися в різні боки»

- а) 1806–1812 рр.; б) 1810–1812 рр.; в) 1825–1826 рр.; г) 1847–1848 рр.

7. Яка декабристська організація в своїх програмових документах планувала створити на території України дві автономії: Українську (столиця Харків) та Чорноморську (столиця Київ)?

- а) Союз благоденства; б) Північне товариство; в) Південне товариство; г) Товариство об'єднаних слов'ян.

8. Який завод збудовано фірмою «Брати Яхненки й Симиренко» в 1843 р. в селі Ташликі на Черкащині – один із перших у Російській імперії?

- а) машинобудівний; б) цукровий; в) чавуноливарний; г) мідяний.

9. Доповніть твердження.

Новоутворені Ізмаїльський, Акерманський, Хотинський повіти зі здебільшого українським населенням Бессарабської області опинились у складі Російської імперії внаслідок... а) російсько-турецької війни 1787–1791 рр.; б) російсько-турецької війни 1806–1812 рр.; в) російсько-французької війни 1812 р.; г) російсько-турецької війни 1828–1829 рр.

10. Що визначало політику Російської імперії щодо України в першій половині 19 ст.?

- а) адміністративно-територіальний поділ з урахуванням факту етнічного розселення; б) нехтування відмінностями національного походження та історичних традицій; в) сприяння заселенню українських міст винятково українцями; г) підтримка самоврядування міст, українського судочинства.

11. Які явища та процеси були характерними для промислового розвитку українських земель у складі Російської імперії в першій половині 19 ст.?

- а) початок промислового перевороту; б) панування фабрично-заводського виробництва; в) будівництво перших залізниць; г) уповільнення зростання чисельності міського населення; д) поява нових галузей промисловості, зокрема цукрової.

12. Про кого йдеться в уривку з джерела?

«У 1847 р., у зв'язку з відомою всім історією, він був засланий рядовим в Оренбурзький корпус із забороною писати й малювати... Батальйонний командир не любив

його за незламний характер, за те, що він не вмів і не хотів нікому вклонятися, і відив його кожний день разом з іншими на навчання, де він вчився маршировки і рушничних прийомів...»

а) П. Пестель; б) С. Муравйов-Апостол; в) Т. Шевченко; г) В. Капніст.

13. Що було характерним для першого етапу українського національного відродження?

а) створення видавничо-культурних, просвітницьких, археографічних закладів й організацій; б) збирання та публікація українських народних пісень, легенд тощо; в) дослідження звичаїв і вірувань, написання історичних трактатів і художніх творів; г) створення перших політичних партій; д) формування й поширення серед загалу вимоги суверенітету нації у межах незалежної держави.

14. Якої організації стосується наведений уривок з історичного джерела?

«...Обер-поліцмейстер доправив знайдений поліцейськими службителями у квартирі Гулака рукопис, який він під час арешту встиг було сховати. Цей рукопис під назвою "Закон Божий" написаний рукою Гулака і складається зі 109 параграфів...»

а) «Малоросійське товариство»; б) Товариство об'єднаних слов'ян; в) Кирило-Мефодіївське товариство; г) «Південне товариство» декабристів.

15. Установіть відповідність між назвами українських губерній у складі Російської імперії в середині 19 ст. та їхнім місцем розташування, позначенім буквами на карті.

- 1 Чернігівська
- 2 Волинська
- 3 Херсонська
- 4 Подільська

16. Установіть відповідність між іменами діячів першого етапу національного відродження та їхніми стислими характеристиками.

- 1 Михайло Максимович
- 2 Іван Котляревський
- 3 Ізмаїл Срезневський
- 4 Микола Цертелев

А автор першого твору, що засвідчив появу нової української літератури й нової української літературної мови, водночас уособлюючи початок національного відродження

Б перший дослідник і видавець українських народних дум. Його збірка, що складалася з 10 текстів (творів), започаткувала українську фольклористику

В учений-енциклопедист, визнаний фахівець у царині історії, філології, етнографії, ботаніки. Упорядкував і видав три збірки народних пісень, що започаткували наукову фольклористику

Г учений, громадський діяч, з ініціативи якого було засновано Харківський університет

Д філолог-славіст, етнограф, записував пісні й звичаї, які разом із власними коментарями опублікував у Харкові в 1833–1838 рр. у фольклорних та історико-літературних збірниках – «Запорозька старина»

17. Установіть відповідність між портретами історичних діячів та їхніми іменами.

- A Микола Костомаров
- Б Тарас Шевченко
- В Ізмайл Срезневський
- Г Михайло Максимович
- Д Іван Котляревський

18. Які адміністративно-територіальні одиниці підросійської України були на землях колишніх Гетьманщини та Слобожанщини?

- а) Волинська; б) Київська; в) Катеринославська; г) Полтавська; д) Харківська; е) Чернігівська.

19. Які явища та процеси характерні для соціально-економічного життя підросійської України в першій половині 19 ст.?

- а) інтенсивний шлях розвитку сільського господарства; б) зменшення визиску селянства та його майнового розшарування; в) збереження кріпосницьких відносин; г) домінування поміщицького землеволодіння; д) панування натурального господарства; е) наростання антикріпосницьких виступів; є) завершення промислового перевороту.

20. Доповніть твердження.

У лютому 1832 р. після придушення польського повстання царський уряд призначив київського губернатора керувати т. зв. Південно-Західним краєм, до складу якого належали такі губернії:

- а) Катеринославська; б) Київська; в) Волинська; г) Подільська; д) Полтавська; е) Харківська.

21. Що передбачали положення програмових документів Кирило-Мефодіївського братства?

- а) побудову майбутнього суспільства на засадах християнської моралі; б) створення федерації слов'янських народів на чолі з Польщею – «непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янськім»; в) поділ Росії на 13 федеративних штатів, два з яких – Чорноморський зі столицею в Києві та Український зі столицею у Харкові; г) утвердження в суспільстві демократичних прав і свобод для громадян; д) формування на Чернігівщині й Полтавщині 60-тисячного козацького війська; е) знищенння самодержавства й скасування кріпацтва та суспільних станів.

22. Якими були напрямки діяльності кирило-мефодіївців?

- а) збирали кошти на видання нових книг і відкриття народних школ; б) налагоджували зв'язки з російським декабристським рухом; в) писали наукові праці й виступали з лекціями в навчальних закладах Києва; г) готувалися до організації збройного повстання в Україні; д) розповсюджували антиурядові твори, готували прокламації; е) заснували перший український професійний театр.

Розділ II

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРИЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці 18 – у першій половині 19 ст.

§ 8 Соціально-економічне становище земель під австрійської України та початок національного відродження

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. На яких особливостях соціального та національного життя українців наголошує вчений? » 2. Чому питання мови гостро стояло на порядку денному? » 3. Яку роль у процесі національного відродження відігравала мова?

Визначний громадський діяч, літературознавець Сергій Ефремов в «Історії українського письменства» писав: «Перші три десятиліття 19 ст. в Галичині були цілком мертвим і глухим часом; народ по-старому робив панщину, а інтелігентні русини, самі за себе духовні, говорили польською мовою і з народом нічого спільногого, окрім віри, мати не хотіли. ...Були коло того ж часу змагання про те, якою мовою вчити в народних школах. Місцева влада у цій справі стояла на тому, що найкраще вчити польською мовою, а церковні книги коли не перекласти на польську мову, то хоч друкувати латинським шрифтом, "бо не годиться, мовляв, для хлопа множити наріччя і письма". Хоч у Відні не згодилися на такий спрощений погляд і ціsar дозволив учити народною мовою, проте це право лишилось на папері, бо нікому було навіть дбати, щоб його не ламано: самі русини ще не могли дати собі ради з тим, яку саме мову вважати їм за народну...»

1. Що визначало соціальне та національне становище українців під владою Австрійської імперії

Українці, які опинилися під владою австрійських Габсбургів, не могли похвалитися культурним та економічним розвитком свого краю. Серед українців майже не було шляхти, міщанства, інтелігенції. Народ представляли селянство та духовенство.

Ви вже знаєте, що реформи Марії-Терезії та Йосифа II були спробою осучаснити імперію, гармонізувати соціальні й національні відносини, які певною мірою змінили життя українських селян і духівництва. *Соціальний конфлікт** між поміщиками і селянами було спрямовано у правову площину (селяни могли спиратися на захист закону). Власне, такі зміни зумовили формування *стереотипних уявлень про «доброго цісаря»*, хоч панщину було відновлено, а селянські повинності зросли майже вдвічі, сягнувши розмірів, що були за Речі Посполитої.

Унаслідок згаданих реформ істотно поліпшилося матеріальне становище і соціальний статус греко-католицького духівництва. На відміну від православного духовенства у Великій Україні, яке було всуціль зросійщене і слугувало опорою російського царизму, греко-католицьке – обстоювало інтереси народу, прагнуло бути йому за провідника. Стало кращим і правове становище греко-католицької церкви. У 1808 р. було відновлено Галицьку греко-католицьку митрополію. Греко-католицьке духівництво перебрало на себе роль очільника українців у Галичині, аж допоки на зламі 19–20 ст. на арену політичної боротьби не вийшли представники української світської інтелігенції (адвокати, нотаріуси, вчителі, чиновники). Отже, важливим наслідком такої політики уряду стала *лояльність*, тобто *прихильне ставлення, українців до Габсбурзької династії*.

Зміни в становищі греко-католицького духівництва на тлі згаданої лояльності мали й парадоксальне продовження. Піднесення освітнього рівня духівництва зумовило відчуження його від простого народу: якщо раніше малоосвічений священик за любки спілкувався із простолюдином, то, здобувши диплом, прагнув вищуканішого товариства – польського, яке, як ви знаєте, було зденаціоналізованим. Тож до кінця 19 ст. в сім'ях греко-католицьких священиків почали користуватися здебільшого польською мовою.

Відповідно до принципу імперської політики «розділяй і володарюй», Габсбурги надавали певні привілеї польській, румунській і угорській верхівкам. А це призводило до посилення соціальних та національних утисків українців. Гостроти соціальним і національним відносинам додавало упосліджене становище української мови, уживання якої обмежували в громадсько-культурній сфері та в освіті. У шкільництві Східної Галичини фактично панували німецька і польська мови, на Північній Буковині діти вивчали німецьку, польську або румунську мови, усі школи Закарпаття навчали угорською мовою.

Наступники Йосифа II скасували більшість його освітніх ініціатив: зокрема, початкові школи було переведено під контроль римо-католицької церкви, скасовано обов'язковість освіти. Було закрито Руський інститут при Львівському університеті, що діяв від 1787 р. до 1809 р., підготувавши 470 священиків.

* Соціальний конфлікт – загострення суперечностей між суспільними верствами.

↑ Йосиф II (1741–1790)

Імператор «Священної Римської імперії германської нації» (1765–1790); до 1780 р. правив разом зі своєю матір'ю Марією Терезією.

Польську мову (поряд із німецькою) вживали не лише в органах державного управління, навчальних закладах і громадських установах, а й навіть в офіційному діловодстві греко-католицької церкви.

2. Що визначало економічний розвиток західноукраїнських земель у першій половині 19 ст.

Що характерне для буденного життя галицьких селян?

У газеті «Зоря Галицька» 1848 р. збереглося таке свідчення: «Хати здебільшого чорні й темні, без димарів і без підлоги, одяг убогий, харчі пісні й несмачні і тому малокорисні; худоба виснажена, малоросла, квола. Господарство бідне до такої міри, що не тільки нічого продати, але перед збиранням врожаю треба ще й купити хліба».

Українські землі Австрійської монархії залишались економічно слаборозвиненими. Основною причиною повільного розвитку цих земель була економічна політика уряду, яка мала на меті перетворення західноукраїнських земель на *ринок збуту і джерело сировини* для промислового розвиненіших західних регіонів (Богемії, або Чехії, Моравії та Нижньої Австрії). Західні провінції, свою чергою, мали продавати вже готову продукцію Галичині. Наприклад, галицьку вовну експортували, а поверталася вона дорогим готовим одягом, целюлоза – папером, деревина – сірниками тощо.

Економічна відсталість західноукраїнських земель у першій половині 19 ст. була зумовлена також збереженням феодальної залежності селянства, незацікавленістю поміщиків і купців вкладати капіталі в промисловість, оскільки вони й без цього мали гарні прибутки, використовуючи дешеву працю селян або лихварюючи. Історики називають й інші причини, з-поміж яких низька якість руд, несприятливі умови транспортування товарів на захід (через Карпати), митна політика австрійського уряду тощо.

Через перелічені причини більшість міст мали аграрний характер, майже не відрізняючись від сіл. Ремесло й мануфактура залишались основними формами

промислового виробництва до середини 19 ст. Чимало мануфактур були власністю поміщиків і розташовувалися в селах. Не витримуючи конкуренції з фабрично-заводською промисловістю західних провінцій, багато галузей західно-українського мануфактурного виробництва на кінець першої половини 19 ст. стали занепадати. Ідея про текстильну, шкіряну, залізорудну, ливарну, суконну та інші галузі.

Такий самий стан мала промисловість Закарпаття, а в Північній Буковині вона була ще відсталішою. Лише в 1843 р. в Галичині з'явилися перші дві парові машини.

Основною галуззю економіки протягом першої половини 19 ст. залишалося *сільське господарство*, передусім землеробство. Невисокий рівень агрокультури зумовлював низьку врожайність, особливо в селянських господарствах. У 80-х рр. 18 ст. почали культивувати картоплю, вирощування якої від 20-х рр. 19 ст. стало масовим. Тоді ж селяни стали вирощувати невідому раніше культуру – кукурудзу. Повільними темпами розвивалось і *тваринництво*.

Шукаючи виходу з кризи, поміщики вдавалися до екстенсивних методів господарювання – розширювали свої володіння за рахунок селянських земель, посилювали визиск селян.

Основною повинністю селян залишалася *панщина*, розміри якої протягом першої половини 19 ст. постійно збільшувалися, що спричинило посилення антипанщинних настроїв селянства. Селяни масово скаржилися у вищі інстанції на свавілля панів. Помітно побільшало втікачів. Селяни організовано, часом кількома десятками сіл, відмовлялися від виконання панщини та інших повинностей; почастішали відкриті напади на землевласників; зросла кількість селянських бунтів.

У Карпатах у першій чверті 19 ст. спалахнув з новою силою традиційний опришківський рух, який, щоправда, було придушено. У 40-х рр. 19 ст. селянські повстання стали масовішими й організованішими, про що свідчить повстання **1843–1844 рр.** у Північній Буковині на чолі з **Лук'яном Кобилицею**. Об'єднані повстанням селяни 22 громад відмовлялися відробляти панщину й переобрали сільську старшину, висунули вимоги відкриття українських шкіл, вільного користування лісами і пасовиськами. Урядові війська придушили повстання, а самого Кобилицю було ув'язнено.

↑ Лук'ян Кобилиця (1812–1851)

Прочитайте фрагмент із праці І. Франка «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині», де він наводить слова шляхтича Тадея Василевського з його виступів на одному з сеймів. » 1. Що пропонує шляхтич? З якою метою?

» 2. Висловіть припущення, чи підтримали його депутати сейму.

«Скасувати в нашему краї панщину добровільним способом – значить повернути краю спокій, зробити неможливими селянські бунти. Повинні це зробити самі дідичі, бо їм потрібно терміново досягти з народом цілковитої згоди; повинні це зробити швидко, бо раптом уряд сам схоче скасувати панщину – їм же й на шкоду! Дідичі не повинні боятисяйти на певні жертви, щоб зробити своє майбутнє безпечним. Скасування панщини мусить бути повне, не часткове, бо це не заспокоїть, але ще більше роздратує селян» (І. Франко).

3. З ким та з якими подіями пов'язують першу хвилю національного відродження в західноукраїнських землях

Проаналізуйте схему. **»** Які особливості початку національного відродження в західноукраїнських землях, на вашу думку, мали вирішальний вплив на формування національної самосвідомості українців (порівняно з Наддніпрянщиною)?

Роль світської інтелігенції в поширенні ідей національного відродження в Галичині та Закарпатті мінімізовано; роль еліти перебрало на себе греко-католицьке духовництво

Відсутність еліти на зразок козацтва, нащадки якого в українських губерніях колишньої Гетьманщини зверталися б до минулого в пошуках ідеалів власної державності

Відсутність еліти, панування православ'я на Буковині, спільне для українців і румун, яке було знаряддям румунізації, затримало початок національного відродження на Буковині до 60-х рр. 19 ст.

ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ
В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Вплив на ідейний зміст та організаційні форми українського відродження сусідів – поляків, чехів, словаків, сербів, хорватів, у яких також розпочалося національне відродження

↓ Іван Могильницький (1778–1831)

Перша хвиля національного відродження в Галичині пов'язана з діяльністю перемишльського культурно-освітнього осередку, що сформувався навколо єпископа перемишльського, а з 1816 р. митрополита Галицького – **Михайла Левицького** та його наступника на єпископській кафедрі (від 1818 р.) Івана Снігурського. Організатором українського шкільництва було призначено **Івана Могильницького**. Саме йому належить ініціатива заснування у Перемишлі **1816 р.** «Товариства галицьких греко-католицьких священиків для поширення письмами просвіти і культури серед вірних». Це перше в Галичині освітнє товариство ставило собі за мету видання релігійних, шкільних і популярних книжок, написаних «*простою мовою, уживаною по села*х *і в найпростішім стилі*», тож було першою спробою заснування в Галичині товариства, що опікувалося освітою простого народу.

Зусиллями І. Могильницького в 1817 р. було створено перший у Галичині дяко-вчительський інститут, у якому готували вчителів для сільських шкіл. Крім того, І. Могильницький заснував багато народних (парафіяльних) шкіл, підготував і видав для них низку підручників, зокрема «Буквар славено-русько-го язика» (1816).

Розділ II. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
наприкінці 18 – у першій половині 19 ст.

Перемишльські просвітителі добилися в 1818 р. урядового дозволу на запровадження в народних школах Східної Галичини викладання українською мовою. У 1833 р. у Перемишльській єпархії налічувалося 385 парафіяльних та 24 тривіальні школи.

Також І. Могильницький — автор першої в Галичині «Граматики» книжної української мови, яка, щоправда, залишилася в рукопису до 1910 р. Своєрідною передмовою до «Граматики» став науковий трактат «Відомість о руськім языці» — перше наукове дослідження про українську мову в Галичині, надруковане 1829 р. У ньому обґрутовано самобутність української мови, яка своїм віком, рівнем розвитку й історичним значенням не поступається іншим слов'янським мовам.

Інтерес до національної історичної спадщини й мови та усної народної творчості виявляли і представники духівництва в інших західноукраїнських землях. **Іоанникій Базилович**, чернець Мукачівського монастиря, став автором першої наукової праці з історії Закарпаття — «Короткого нарису фундації Федора Коріатовича».

Згодом фундаментальну шеститомну «Історію карпатських русинів» створив учений-славіст і церковний діяч **Михайло Лучкай**. Зі збирання українських народних пісень почав свою будітельську діяльність на Закарпатті, у м. Пряшеві (нині Словаччина), греко-католицький священик **Олександр Духнович**, який від 30-х рр. писав поезії, складав книжки для початкової освіти. Він є автором відомого вірша, просякнутого патріотичними ідеями:

Я Русин був, єsm і буду,
Я родився Русином,
Чесний рід мій не забуду,
Останусь його сином...

↑ Олександр Духнович
(1803–1865)

Перемишльські й закарпатські будителі, усвідомивши окремішність підавстрійських русинів та їхньої мови, започаткували формування української національної самосвідомості. Проте не наважилися писати живою мовою народу, вважаючи, що літературна мова має бути більш культурною, вишуканішою порівняно з місцевою говіркою неосвіченого селянства. Тож свої твори писали штучною мовою, що була поєднанням мови простолюду з церковнослов'янською — так званим *язичем*.

Розвиток літературної мови на народній основі в західноукраїнських землях започаткували учасники «Руської трійці».

4. Яким був внесок «Руської трійці» в українське національне відродження

На початку 30-х рр. 19 ст. центром національного відродження став Львів.

Студенти Львівського університету, які одночасно були вихованцями греко-католицької семінарії, **Маркіян Шашкевич**, **Іван Вагилевич**, **Яків Головацький**, прагнучи піднести роль української мови, почали активно використовувати її в університеті й семінарії. Гурток друзів інші студенти називали «Руською трійцею» — за відданість трійчан українській (*руській, як тоді казали*) мові.

↑ Антон Лянге. Вид Львова, 20-ті рр. 19 ст.

Наголошуючи на слов'янофільських засадах свого гуртка, трійчани взяли собі давньослов'янські імена: Шашкевич – Руслан, Вагилевич – Далібор, Головацький – Ярослав. Свою діяльність «Руська трійця» розпочала 1833 р. зі збирання українського фольклору в Галичині, на Буковині та в Закарпатті. Етнографічні експедиції переконали трійчан, що відродити українську мову в Галичині можна тільки через впровадження в літературу замість «язичія» живої народної мови.

Натхненником, організатором і лідером «Руської трійці» був *М. Шашкевич*. Однією з перших громадських акцій «Руської трійці» став його виступ українською мовою (зазвичай подібні промови виголошували латиною, польською, німецькою) на урочистих зборах у семінарії, присвячених дню народження імператора Франца I 12 лютого 1835 р. Наступного року, на свято Покрови, М. Шашкевич виголосив першу проповідь українською мовою в соборі Св. Юра.

Ще 1834 р. М. Шашкевич склав альманах літературних творів під назвою «Зоря», написаних живою українською мовою, увівши до нього власні твори, біографію Богдана Хмельницького, оповідання про опришків, народні пісні, присвячені козацькій добі, поезії своїх товаришів-трійчан. Цензор заборонив видання альманаху. Однак трійчани не відступилися від свого задуму. На основі «Зорі» невдовзі було підготовлено нову збірку – **«Русалку Дністрову»**, яку вирішили друкувати в Буді в Угорщині, де цензура була не такою суворою. У жовтні 1836 р. було отримано дозвіл, а в грудні того самого року, датована 1837 р., з'явилася книжка під назвою «Русалка Дністрова». Збірка містила частину матеріалів із забороненої «Зорі» та нові твори.

ЗАУВАЖТЕ

«Русалка Дністрова» – перша книжка, опублікована українською мовою в західноукраїнських землях, що започаткувала розвиток у краї *нової літератури*.

1836 р. було отримано дозвіл, а в грудні того самого року, датована 1837 р., з'явилася книжка під назвою «Русалка Дністрова». Збірка містила частину матеріалів із забороненої «Зорі» та нові твори.

Тож «Русалка Дністрова» складалася з низки народних пісень, дум, оригінальних творів трійчан і перекладів. Альманах було написано живою народною мовою, правопис ґрунтувався на **фонетичному принципі** («Пиши так, як чуеш, а читай, як бачиш», зазначав М. Шашкевич).

ОСОБИСТІТЬ

Маркіян Шашкевич (1811–1843)

Особливе місце в національно-культурному відродженні західноукраїнських земель посідає **Маркіян Шашкевич**. Про нього Іван Франко писав: «Людина наскрізь симпатична, щира, проста, огорта неложного любов'ю до рідного народу і непохитно певна своєї дороги». М. Шашкевича вшановують як видатного українського письменника та громадсько-культурного діяча, духовного лідера «Руської трійці». М. Шашкевич підготував перший у західноукраїнських землях шкільний підручник народною мовою – **«Читанку для малих дітей»** (1836 р., видана 1850 р.). Висміюючи тих, хто називав рідну мову хлопською, М. Шашкевич у вірші «Рідна мова» писав: «Руська мати нас родила, / Руська мати нас повила, / Руська мати нас любила; / Чому ж мова її немила?»

Доведіть на конкретних фактах, що діяльність «Руської трійці» вплинула на формування національної самосвідомості галицьких українців на першому етапі національного відродження. Який внесок трійчан у процес становлення літературної мови на народній основі? Як їхня діяльність сприяла відновленню історичної пам'яті?

Прочитайте фрагменти історичних джерел. » 1. Виокремте історичні деталі з текстів документів: а) події; б) явища; в) характеристики історичних діячів тощо. » 2. Визначте, як у розповідях ставляться до історичного діяча; поміркуйте, які ідеї автори хотіли донести до нащадків. » 3. Доведіть або спростуйте 2–3 аргументами слушність оцінок М. Шашкевича сучасниками.

Я. Головацький згадував: «Маркіян... мав м'яке, добре серце, у товаристві був дотепним і веселим. Лише коли починав говорити про русинів, народ, рідну мову, рідну літературу та ін., тоді виявляла себе вся його сильна душа, яка жила в тому хворому тілі. Очі бліснули живістю і якимось святим натхненням... Говорив сердечно, переконливо, бо все виходило з самого його серця... Шашкевич посіяв між семінаристами ідею виголошувати проповіді народною мовою і врешті схилив до цього й керівництво, і сам перший викликався проголосити таку проповідь. Він написав промову тією ж мовою, якою писав свої твори, ректор схвалив – проповідь вийшла блискуча; вся семінарія була в захопленні, і руський дух піднявся на сто процентів» (Я. Головацький. «Пережите і вистраждане»).

Депутат австрійського парламенту та галицького сейму, адвокат Евген Олесницький так характеризував М. Шашкевича: «...Серед темряви доведеної до краю реакції, серед сутінків повного національного занепаду сучасного йому покоління освітив ясним блиском непроглядну темінь, оживив завмираючий організм нації свіжим народним струменем і заклав підвалини національного життя нашої батьківщини, заклав основи, які підготували Галичину до тієї задачі, яку довелось їй виконувати в другій половині минулого століття, яку вона сповняє й сьогодні, стаючи захистом для культурної громадської сили цілої України і політично-національним речником українського питання в Європі. ...А крім того, Маркіян Шашкевич став у нас першим борцем за ідею свободи, первістком нашої визвольної боротьби! ...Все його життя і вся його діяльність – це один великий могутній протест проти кайданів духа, проти попирання народних прав і прав людських!»

Прочитайте фрагмент праці М. Шашкевича «Русини», яка, на думку дослідників, відображає зміст прозової частини його першої промови українською мовою у Львівській семінарії 12 лютого 1835 р. » 1. Як у цій промові М. Шашкевич аргументує думку, що українці – повноправний народ серед інших слов'янських

народів? » 2. Поміркуйте, які ідеї М. Шашкевича могли спричинити незадоволення австрійської влади, польської верхівки? » 3. Які твердження свідчили про розуміння автором процесів формування української національної самосвідомості?

«Русини – головний народ Східної Європи... Русини є слов'янського походження, і з-поміж усіх слов'ян цей народ, мабуть, єдиний зберіг у чистоті, повноті і молодечі силі первісну подобу. Від середини Галичини геть за Дон аж до Кавказу, від Тиси, Карпат і Чорного моря до Литви знайдеш ту саму мову, ті самі народні вірування, ті самі звичаї і обряди, те саме життя і серце, ту саму душу, отже, один і той самий народ, лише під різними іменами (русинів, червонорусів, малоросів, козаків). У своїй народній мові свою батьківщину вони називають Руссю, а себе – русинами... Несправедливо русинів у Галичині під назвою поляків, а тих, що живуть над Дніпром, під назвою великоросів або, як їх називають по-руськи, московитів зараховують [до цих націй]. Бо, незважаючи на належність до загальнослов'янського головного типу, ця нація має свої безсумнівні особливі прикмети в мові і характері, які відрізняють її як від поляків, так і від великоросів...»

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОТО НАУЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** вихід друком «Русалки Дністрової»; створення освітнього «Товариства галицьких греко-католицьких священиків» у Перемишлі; початок діяльності «Руської трійці» у Львові.
- 2. Проілюструйте подані твердження, що характеризують соціально-економічне становище в західноукраїнських землях у першій половині 19 ст., конкретними фактами.**

» 1. Прагнення уряду перетворити західноукраїнські землі на ринок збуту і джерело сировини. » 2. Гальмування урядом розвитку промисловості. » 3. Посилення визиску селян. » 4. Пасивний опір та гострі соціальні протести селян.
- 3. Дайте відповіді на запитання:** » 1. За яких обставин греко-католицьке духовництво перебрало керівництво українцями на Галичині? » 2. Якою була роль греко-католицького духовництва в національному відродженні українців? » 3. Що характерне для економічного становища західноукраїнських земель? » 4. З якими подіями та постатями пов'язана перша хвиля національного відродження в Галичині та Закарпатті?
- 4. Доберіть до імен історичних постатей їхні стислі характеристики:** а) М. Шашкевич; б) І. Базилович; в) Л. Кобилиця; г) О. Духнович; д) М. Лучкай.

1. Засновник і керівник першого в Галичині освітнього товариства греко-католицьких священиків, автор першої в Галичині «Граматики» книжної української мови. 2. Закарпатський будитель, автор вірша «Я Русин був, єsm і буду...». 3. Автор шеститомної «Історії карпатських русинів». 4. Автор першої наукової праці з історії Закарпаття – «Короткого нарису фундації Федора Коріатовича». 5. Організатор і лідер «Руської трійці», співавтор і співвидавець «Русалки Дністрової». 6. Очільник селянського руху на Буковині в 40-х рр. 19 ст.
- 5. Визначаючи внесок «Руської трійці» в розвиток українського національного руху, І. Франко наголошував, що у трійчан, особливо в М. Шашкевича, задуми були даліко ширшими за просвітницькі; вони прагнули воскресити цілий народ український до нового життя, духовного і громадського. Доведіть слухність думки І. Франка уривками з джерел та конкретними прикладами діяльності членів «Руської трійці».**

§9

Історичні джерела про долю «Русалки Дністрової» та її авторів. Практичне заняття № 2

1. Що довідуємося зі свідчень учасників «Руської трійці» про підготовку до видання і друк «Русалки Дністрової»

Зі спогадів «Пережите і вистраждане» Я. Головацького: «...Протягом 1835 і 1836 рр. я листувався з моїм другом з Пешта Георгіем П'єтровичем, сербським патріотом і літератором. Він обіцяв мені зайнятися друком і коректурою збірника творів в будимській друкарні за дозволом будимської цензури. В Угорщині цензура більш вільна, ніж у Львові, і ми думали, оминувши останню, пустити готову книжку нашу між люди. Я переписав майже всі статті із рукописної «Зорі» (стаття про Хмельницького десь загубилась у Шашкевича), ми додали деякі нові статті і назвали наш збірник «Русалка Дністрова», – і я відіслав його Петровичу. Незабаром прийшов дозвіл цензури і чемний Петрович прислав мені рахунок за друк книжки на суму 400 гульденів. На радощах я написав письмо до директора Верещинського в Коломию, і він погодився дати...»

З протоколу допиту М. Шашкевича, складеного керівництвом Львівської духовної семінарії (1837): «Спочатку викликали і допитали Шашкевича Маркіяна:

Питання. У творі «Русалка Дністрова» більшість статей підписано вашим прізвищем; вас запитують, чи ви автор цих статей?

Відповідь. Підписані моїм прізвищем статті справді належать мені, частково я їх сам написав, частково переклав з сербської і чеської.

Питання. Коли ви працювали над цим?

Відповідь. Ці статті я написав у різний час чотири-п'ять років тому, коли я ще, будучи поза семінарією, навчався на філософії.

Питання. Які були ваші головні наміри під час створення цього збірника і написання його статей?

Відповідь. Я випробовував свої сили руською мовою, оскільки це моя рідна мова, яка значно відрізняється від мови церковної і великоросійської (московської), і хотів заложити наріжний камінь для її дальншого розвитку і тим самим зарадити нестачі руської літератури.

У час написання статей моїм головним наміром було сприяти розвитку руської мови і літератури цією мовою настільки, наскільки вистачало моїх слабких сил. Оскільки я був впевнений, що ця мова значно відрізняється від церковної і російської (московської) мови, то я шукав її в мові народу, збирав там, де мав змогу, за прикладом Вацлава з Олеська^{*} народні пісні і народні казки, щоби на них краще досліджувати будову руської мови.

Питання. Який тираж?..

Відповідь. Увесь тираж, мабуть, склав 800 примірників^{**}.

Венедикт Левицький, виконувач обов'язків ректора семінарії. Львів, 13 червня 1837 р.».

* Залеський Вацлав Міхал (1799–1849) – польський фольклорист, етнограф, письменник, виступав під псевдонімом Вацлав з Олеська, губернатор Галичини в 1848–1849 рр.

** Заборонені цензурою 600 примірників «Русалки Дністрової» незабаром були повернуті Я. Головацькому і надійшли у продаж на території Угорщини.

- » 1. Які обставини підштовхнули трійчан до видання «Русалки Дністрою» в Угорщині?
 » 2. Чим зміст цього альманаху відрізнявся від попередньо забороненої «Зорі»? » 3. Як пояснивав мотиви створення й друку «Русалки Дністрою» М. Шашкевич?

ПРАЦЮЙМО САМОСТІЙНО. Виконайте завдання 1. Узагальнювши свідчення джерел, сформулюйте кілька тверджень про мотиви створення і друку трійчанами «Русалки Дністрою».

2. Якою була реакція можновладців і верхівки греко-католицького духовництва на видання «Русалки Дністрою»

З протоколу засідання ректорату Львівської духовної семінарії: «...Управління ревізії книг доручило мені як цензору руських книг прорецензувати анонімну книжечку, написану руською і надруковану в Угорщині в Буді під назвою “Русалка Дністра”. Цenzурування названої збірки народних пісень цими днями закінчене і прийнято рішення про її заборону в основному з тієї причини, що вміщені в ній статті є несвоєчасним духовним витвором екзальтованої юнацької фантазії, читання якого, особливо в теперішній час, може ввести в оману легковажних і викликати у них невдоволення існуючим ладом.

Оскільки ж далі більшість статей у згаданій книжечці підписана іменем Шашкевича і дві – Вагилевича, що є вихованцями семінарії, та три – іменем Головацького, а нижепідписаний поряд з обов'язками цензора виконує також обов'язки ректора, він вважає належним і необхідним шанобливо донести про

цю справу президії консисторії*, зазначаючи при тому, що ретельним розслідуванням у справі трьох названих осіб встановлено, що Шашкевич Маркіян і Головацький Яків видрукували цю книжечку власним коштом в Угорщині без усякого підозрілого умислу, а лише через недосвідченість, юнацьку легковажність і марну жадобу літера-

турної слави. Крім того, вважається за потрібне додати, що згаданим особам у зв'язку з виданням ними в Угорщині названої книжечки без дозволу тутешньої цензури, ректорат виніс сувору догану і під загрозою найсуworішого покарання заборонив їм усяке листування в літературних справах.

Венедикт Левицький, виконувач обов'язків ректора семінарії. Львів, 15 червня 1837 р.».

Зі спогадів «Пережите і вистраждане» Я. Головацького: «...Здавалося, все йде як по маслу. Проте поліція стала уважно наглядати за молоддю, попалося декілька русинів... Львівська цензура запідозрила нас в злочинній співпраці з ними. Ректор і цензор Венедикт Левицький, співчуваючи в глибині душі руській справі, проте надмірний мораліст, не міг вирішити, як, щоби не порушуючи свого австрійського патріотизму, не погубити нас... Левицький постарався

РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ

Видається Вільямом

у БУДИМЬ
Під час Корол. Всесвітніх Пейзажного.
1837.

↑ Титульний аркуш збірки «Русалка Дністрова». 1837

*Консисторія – судово-адміністративний орган управління при єпископаті, митрополитові.

передусім в уряді, щоби слідство вело семінарське керівництво без жодної участі поліції. Нас оправдали незнанням законів і пробачили, але тому що в “Русалці” надруковано також статті, які уже були заборонені львівською цензурою, то над нею зроблено жорстокий цензурний вирок: “Заборонено!”. Настало повне розчарування, розвіялись мрії про розвиток русько-народної письменності, і ми опинились на краю безнадії».

» 1. Як В. Левицький (перше джерело) ставиться до подій, про які розповідає? Які рядки документа засвідчують це? » 2. Чому Я. Головацький (друге джерело) виправдовує цензора?

↑ Яків Головацький (1814–1888)

Чи погоджуєтеся ви з твердженням В. Левицького, що трійчани «видрукували цю книжечку... лише через недосвідченість, юнацьку легковажність і марну жадобу літературної слави»? Свою думку обґрунтуйте.

3. Як в історичних джерелах оцінено роль «Русалки Дністрової» та її вплив на долю авторів

Зі статті М. Павлика «50-ліття руської літератури» (1887): «Взагалі, згадана вище річниця викликає у серці кожного русина цілу низку різноманітних почуттів. До неприємних належить насамперед доля самої “Русалки” та її авторів. Недопущена до Львова, вона вийшла в Пешті, де на той час цензура була м'якшою. Проте для одержання [права] вільного розповсюдження в Галичині її, уже надруковану, треба було віддати на перегляд львівській цензурі, яка суворо заборонила її, хоч у “Русалці” були вміщені лише народні пісні й поезії (оригінальні та перекладні з сербської й чеської мов), оповідання та етнографічні дослідження мовою руського галицького селянина. Ця остання обставина стала причиною того, що цензор (Венедикт Левицький) написав на її примірнику найсуворіший, який взагалі тоді існував, вирок – *Підлягає забороні*. Руська інтелігенція, яка розмовляла тоді польською, німецькою або церковнослов'янською, теж засудила новий рух. Найсуворішим було те, що її видання викликало переслідування з боку уряду і власної ієрархії: трьох згаданих юнаків віддано ще в 1836 р. під суворий поліцейський нагляд. Тогочасний митрополит, противник русинів, з цієї причини десять років відмовляв Вагилевичеві у посвяченні в сан священика і погодився нарешті лише на умові його письмової згоди на те, що він не буде публікувати ні в місцевих, ні в закордонних виданнях. Також і особисте життя Вагилевича було собою цілою смugoю страждань: голоду, холоду і всіляких поневірянь. А була це людина незвичайної на той час обізнаності у слов'янських питаннях,

➔ Пам'ятник «Руській трійці» в Івано-Франківську

§ 9. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ДОЛЮ «РУСАЛКИ ДНІСТРОВОЇ» ТА ЇЇ АВТОРІВ.

Практичне заняття № 2

надзвичайно працьовитий і, звісно, простий письменник, без революційних амбіцій.

Невдача з першою спробою найбільше зачепила М. Шашкевича, ініціатора всього руху. Хоч його й висвятили, але надали невелику парафію, де він тяжко бідував, помер через сухоти на 32-му році життя (під час хвороби він втратив також зір і слух). Але незважаючи на те, лише він один все витримав до кінця, а його дух залишився й надалі провідною зіркою для народного руху в Галичині.

Започаткований ним напрям у руській літературі панував дуже недовго. Навіть найближчі товариші й приятелі померлого покинули його прапор: Вагилевич змушений був віддатись польській літературі, а Головацький змінив свої позиції».

Галицький громадський діяч і письменник Олекса Бобикевич на вечорі пам'яті Маркіяна Шашкевича 1893 р. у Стрию зазначав: «І що ж такого великого зробив той Маркіян Шашкевич, що його ім'я стало таким відомим у нашій Галицькій Україні?.. Все, що він написав, умістилось в книжечці, тоншій за палець... Чому то так? Не штука написати якусь книжку нашою рідною мовою тепер, коли ми вже всюди вживаємо ту мову на письмі, але справжнім подвигом було заговорити й заспівати тією мовою тоді, коли ніхто її не вживав, коли нею розмовляв лише селянин у курній хаті, прибитий панциною. Штука була, і то штука велика, тією мовою написати першу книжку тоді, коли нею бридилися всі так само, як селянином, що нею розмовляв, коли ніхто не вірив, що нею можна щось сказати або написати щось інтелектуальне чи мистецьке – тоді, коли всі освічені русини (а небагато було тоді тої освіченості) писали й говорили або по-німецьки, або по-церковному».

- » 1. Що ви дізналися з джерел про долю авторів «Русалки Дністрової»?
- » 2. Чому навіть українські суспільні кола виступили проти «Русалки»?
- » 3. Як наведені М. Павликом факти характеризують політику цісарського уряду щодо українців? » 4. У чому О. Бобикевич убачав значення виходу друком «Русалки Дністрової»?

ПРАЦЮЙМО САМОСТІЙНО. Виконайте завдання 2. Директор львівської поліції щодо «Русалки Дністрової» застерігав: *«Ми маємо по горло клопоту з поляками, а ці божевільні хочуть ще воскресити давно поховану русинську націю»*. На підставі цього свідчення поясніть причини заборони «Русалки Дністрової» та переслідування трійчан.

ПРАЦЮЙМО САМОСТІЙНО. Виконайте завдання 3. Проаналізуйте один із наведених у параграфі уривків (на вибір) відповідно до правил опрацювання фрагментів історичних джерел.

1-й крок – визначте, ким був автор документа, узагальніть, про що йдеться в поданому уривку, з'ясуйте, коли відбулися описані події.

2-й крок – визначте, як автор розповіді ставиться до подій або історичних діячів, про які йдеться; поміркуйте, навіщо він свідчить про події, що хотів повідомити; з'ясуйте значення подій та явищ, про які йдеться в джерелі.

3-й крок – поясніть, у чому для себе вбачаєте цінність джерела; стисло висловіть своє ставлення до описаних подій або діячів.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ. Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

§10 Національний рух у західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. У чому Я. Головацький убачав основні причини незадовільного становища українців в Австрійській імперії? » 2. Якій шляхом для поліпшення свого становища обрали галицькі українці у 20–30-х рр. 19 ст.? » 3. Хто, на вашу думку, був найактивнішим і найцілеспрямованішим на тому шляху? Вибір обґрунтуйте.

«Русини під ласкавим пануванням Австрії живуть без літератури, без періодичних видань, без національної освіти, без шкіл, як варвари...

Передусім бракує руському народові здібних керівників і проводирів, центру і органічного зв'язку окремих частин, а освіченим русинам – необхідної моральної сили, знання справи, любові до батьківщини і самопожертви. Народ розчленований, пригноблений і ледве животіє без само-свідомості, а його провідники, денационалізовані й чужі йому, спокійно присипляють його далі в цьому сні. Друга головна біда – у розділенні русинів з погляду політичного, соціального й церковного. Дещо менша частина народу перебуває під австрійським пануванням, але навіть і ці неповні 3 млн політично поділені. Майже 2,5 млн належать до Галичини, а 0,5 млн – до угорської корони. Нарешті, галицькі русини в релігійному відношенні діляться на уніатів і неуніатів (на Буковині близько 150 тис.)» (Я. Головацький).

1. Як розпочалася «Весна народів» у західноукраїнських землях

Установлений Віденським конгресом порядок спричинив незадоволення різних груп населення в європейських країнах і сприяв посиленню революційних настроїв. У 1848–1849 рр. у Франції, Італії, Німеччині та інших країнах Європи прокотилася хвиля революцій. Не оминула вона й Австрійську імперію. Березневе повстання у Відні 1848 р. розбудило національно-визволальні рухи підкорених імперією Габсбургів народів. Серед останніх були українці підвладних Австрії західноукраїнських земель.

СЛОВНИК

«**Весна народів**» – революційні події в Європі 1848–1849 рр., започатковані Лютневою революцією 1848 р. у Франції. Невід'ємним складником революції стали визвольні рухи багатьох національно поневолених народів Східної та Центральної Європи, боротьба цих народів за національну свободу. Звідси походить назва – «Весна народів».

Революція поклала початок демократичним реформам у суспільному житті. Конституційною грамотою від **25 квітня 1848 р.** Австрію було проголошено **конституційною монархією**, у якій законодавчу владу мали виконувати спільно імператор і парламент, декларовано демократичні свободи (свободу особи, совісті й віросповідання, друку, зборів, організацій, гласності суду, відповідальність міністерств перед парламентом тощо), усім народам гарантовано непорушність їхніх національності й мови.

У червні вперше відбулися вибори до австрійського парламенту.

Під час революції подію епохального значення стало оголошення імператорським указом від 22 квітня 1848 р. *звільнення селян у Галичині від панщини* з 15 травня – на чотири місяці раніше, ніж у всій монархії.

У Галичині до революційного руху найшвидше долутилися поляки. Вони утворили політичну організацію – **Центральну раду народову** (ЦРН) у Львові та її філії в провінції, що претендували на роль тимчасових органів влади. ЦРН мала на меті домогтися автономії як першого кроку до відновлення Польської держави в кордонах 1772 р., тож не визнавала національних прав русинів, яких уважала частиною польського народу. У відозві «до братів-русинів» ЦРН за кликала місцеве руське населення до згоди й співпраці.

Українці Галичини сприйняли конституційні зміни з великою надією, що сприяло пожавленню українського національного руху та набуття ним політичного характеру.

2. За яких обставин було створено Головну руську раду. Що визначало основні події української «Весни народів»

Зародження українського національного руху 1848–1849 рр. у Східній Галичині було пов’язане з середовищем греко-католицького духівництва. Першим заходом стало подання губернаторові Ф. Стадіону **19 квітня 1848 р.** клопотання на ім’я імператора про запровадження в школах і громадському житті Східної Галичини української мови, забезпечення українцям доступу на всі посади та зрівняння в правах греко-католицького духівництва з католицьким.

↑ Григорій Яхимович
(1792–1863)

← Едвард Злотницький.
Перше засідання Головної
руської ради у Львові.
Травень 1848 р.

◀ Сторінка «Зорі Галицької» за 15 травня 1848 р.

▼ Національна символіка галицьких українців

2 травня 1848 р. у Львові було створено першу українську легальну політичну організацію – Головну руську раду (ГРР), яка перебрала роль представника інтересів українського населення Галичини перед центральним урядом і виконувала її протягом 1848–1851 рр. Раду, яка складалася з 30 постійних членів – представників світської інтелігенції, вищого і нижчого духовництва, очолив єпископ Григорій Яхимович. До складу ГРР увійшов також провідник закарпатських українців Адольф Добрянський.

Друкованим органом Головної руської ради стала «**Зоря Галицька**» – перша в Галичині та Україні газета українською мовою. У відозві до українського народу, опублікованій у першому номері газети, Рада заявила: «*Mi, русини галицькі, належимо до великого руського народу, який розмовляє однією мовою...*» То була перша в Галичині офіційна заява про те, що наддніпрянські й галицькі українці – одна нація.

З ініціативи Головної руської ради за національну символіку галицьких українців було прийнято синьо-жовтий прапор та герб із зображенням золотого лева на синьому тлі. У містах, містечках і селах Східної Галичини виникло близько 50 місцевих руських рад, до складу яких обиралися здебільшого представники духовництва, селяни, міщани, світська інтелігенція (читателі, шкільна молодь). Діячі руських рад прагнули домогтися забезпечення вільного національного розвитку українського населення Східної Галичини.

Першим кроком у досягненні цієї мети став *рух за відокремлення Східної Галичини від Західної (польської)* та перетворення її на окремий коронний край, тобто на **національно-територіальну автономію**. На підтримку своїх вимог Головна руська рада до кінця січня 1849 р. зібрала 200 тис. підписів.

Галицькі поляки вже 1848 р. намагалися нейтралізувати національно-політичні заходи Головної руської ради. З цією метою вони створили 23 травня 1848 р. окремий політичний комітет – **Руський собор**, до якого увійшли представники польських магнатів і шляхти українського походження (так звані русини польської нації). Політичною метою Руського собору було зберегти цілість тодішніх кордонів Галичини, а в ній і польське верховенство, щоб у майбутньому передати відновленій Польщі і українців. Руський собор почав видавати свій орган «Днівник Руський», редактований колишнім трійчанином *I. Вагилевичем*. Після придушення повстання у Львові проти Австрії, що відбулося 1 листопада 1848 р., Собор заборонила австрійська влада. Тоді також заборонено і Центральну раду народову, що керувала від часу проголошення конституції всім польським політичним життям у Галичині.

Революція спричинила активізацію громадських рухів у *Північній Буковині*. У краї спалахнуло селянське повстання під проводом Л. Кобилиці. Посилився рух за збереження адміністративно-політичної єдності Буковини з Галичиною. Щоправда, він не досяг мети: за конституцією **1849 р. Буковину було проголошено окремим коронним краєм зі своїм сеймом та адміністрацією**.

Піднесення українського національно-визвольного руху спостерігалось і в *Закарпатті*. Частина закарпатської інтелігенції на чолі з О. Духновичем і А. Добрянським висунула ідею об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною. Її підтримала Головна руська рада у Львові. У квітні 1849 р. А. Добрянський на чолі делегації угорських русинів особисто виклав у Відні перед цісарем Францом-Йосифом I цю вимогу. Проте вже у жовтні під час нової зустрічі з імператором питання про об'єднання угорських і галицьких русинів не стояло: його на прохання самих галичан було вилучено як політично невчасне.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. » 1. Яку основну ідею проголосувала Головна руська рада в маніфесті? » 2. Які першочергові завдання в національно-політичній, культурній, соціально-політичній сферах ставила перед собою Головна руська рада? » 3. Кваліфікуйте рух, який очолила Головна руська рада.

З відозви Головної руської ради до галицьких русинів (українців), опублікованої 10 травня 1848 р.: «Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, який розмовляє однією мовою і налічує 15 мільйонів, з якого третина мільйона заселяє галицьку землю. Той народ був колись самостійний, дорівнював у славі найвпливовішим народам Європи, мав свою літературну мову, свої власні закони, своїх власних князів; словом, був у добробуті, заможним і сильним...

Вставайте ж, браття, вставайте з тривалого сну вашого, бо вже час! Вставайте, але не до колотечі і незгоди! Але виступимо, разом, щоби піднести народ наш і здобути дані нам права. Живімо з іншими народами в любові і злагоді. Будьмо тим, чим можемо і повинні – будьмо народом!

Свою діяльність Народна Рада окреслює такими трьома пунктами:

1. Першим нашим завданням є зробити все для збереження віри і добитися для нашої конфесії, Церкви і священиків прав, рівних з іншими конфесіями.

2. Розвивати і підносити наш народ через плекання нашої мови, запровадження її в початкових і вищих школах, заснування періодичних видань, підтримування листування з письменниками як нашими, так і чужими, які належать до слов'янської гілки, розповсюдження корисних і повчальних книжок руською мовою, докладання всіх можливих зусиль для впровадження її на рівні з іншими в публічних установах.

3. Будемо дбати про дотримання наших конституційних прав, розпізнавати потреби нашого народу і шукати способів зміни нашого становища конституційним шляхом, а права наші від усякої напасті і попирання постійно й потужно обороняти».

Г. Яхимович привітав Головну руську раду на її першому засіданні притчею про женця Русина, що став пізно до роботи на полі, а як став опісля жати, то порівнявся з сусідами і, поки сонце заходило, перегнав усіх женців. «*Таких Русинів нам треба, – казав він, – бо сонце високо та сусіди давно в полі, а чим довше ми заспали, тим пильніше берімось до роботи, щоб вони не насміхалися з нас і щоб ми порівнялися з ними.*» 1. Як ви зрозуміли притчу, розказану Г. Яхимовичем? 2. У чому запізнилися галицькі українці? Як сподівалися наздогнати сусідів? 3. Кого мав на увазі Г. Яхимович?

3. Якими були результати діяльності Головної руської ради в громадсько-культурному житті

Діяльність Головної руської ради сприяла пожвавленню громадсько-культурного життя. Паніvnі кола Австрії погодилися на впровадження 1848 р. української мови в народних школах і викладання цієї мови як обов'язкового предмета в гімназіях. Незабаром уряд вдався до ще однієї поступки: на початку 1849 р. було *відкрито кафедру української мови та літератури у Львівському університеті*. Її очолив Я. Головацький.

Використовуючи досвід інших слов'янських народів, ГРР ухвалила рішення про заснування **Галицько-руської матиці** – культурно-освітньої організації, яка мала завданням видавати популярні книжки для народу (до 1885 р. світ побачило понад 80 книжок, серед яких «Читанка для малих дітей» М. Шашкевича (1850, 1853)). У червні було схвалено статут, за яким «Матиця» повинна була «*друкувати і давати народові за найнижчими цінами добре і корисні книги для утвердження віри і звичаїв, поширення знань, розвитку красномовства, краснописання, техніки (ремесла), економіки і педагогіки або доброго виховання*». Уже від перших практичних заходів діячі «Матиці» гостро відчули проблему невипрацюваності граматичних зasad української літературної мови. Саме тому з ініціативи письменника М. Устияновича ГРР організувала **перший з'їзд діячів української культури, науки та освіти** у Львові (жовтень 1848 р.).

▼ З'їзд діячів української науки, культури та освіти.
Малюнок. 50-ті рр. 19 ст.

↑ Печатка Галицько-руської матиці

З усієї Галичини з'їхалися 118 учасників, серед яких письменники, учені, учителі, журналісти, дрібні службовці, юристи, студенти, а також духовництво. Протягом тижня учасники зібрання працювали в дев'яти секціях. На засіданнях секцій випрацювано пропозиції щодо створення господарського й історичного товариств, видання популярного підручника з історії України (пропонувалося перевидати «Історію Малоросії» М. Маркевича). Секція шкіл накреслила програму розвитку українського шкільництва. У секції мови й літератури виникла гостра дискусія про мову письменства. Більшість учасників обговорення висловилися за літературну мову, близьку до народної, «гражданський» шрифт і фонетичний правопис.

Визначними подіями стали відкриття 1848 р. першої в Галичині української читальні (у Коломиї) та заснування 1849 р. **Народного дому у Львові** з ініціативи ГРР на народні пожертвування. Нова громадсько-культурна установа ставила за мету піднесення національної свідомості народу засобами просвіти – заснуванням бібліотек, читалень, музеїв, друкарень, створенням стипендійних фондів тощо.

Прочитайте фрагмент джерела. 1. Про які події йдеться в ньому? 2. Які ідеї автор хотів донести до сучасників і наступників? 3. У чому цінність джерела?

З листа Я. Головацького до О. Бодянського (березень 1849 р.): «Із червня місяця працює в нас Галицько-русська матиця, створена з тих самих причин, що й чеська та інші слов'янські, і налічує вже понад сто членів. Оскільки вони не мали значних коштів, то й не могли видавати ще більше творів. Передусім ця спільнота звернула свою увагу на видання гарних навчальних книжок для дітей, зокрема, Матиця видала "Буквар язика малоруського", що його написав А. Добрянський, папох (парафіяльний священик) з Валяви, і почала друкувати "Граматику малоруську", яку написав я. Невдовзі Галицько-русська матиця видасть також кілька моїх "Преподаваній о руській словесності"... Левицький друкує в Перемишлі граматику язика руського. "Маруся", повість Основ'яненка, передруковується у Львові з життєписом Квітки. Мають намір також передруковувати "Енеїду" Котляревського, бо книжок із Росії нема можливості і грошей отримувати...»

Прочитайте міркування вченого. Доведіть кількома аргументами слушність його думки.

«...З'їзд діячів культури був важливою подією в культурному житті краю. Це була перша організована публічна маніфестація української інтелігенції Галичини, яка, розбудивши національного духа, засвідчила більш-менш адекватне розуміння нею назрілих завдань національно-культурного розвитку української нації у добу "Весни народів" і готовність узяти участь у їх реалізації. Дещо із визначених з'їздом завдань йї вдалось здійснити, чимало завдань реалізували наступні покоління інтелігенції» (Ф. Стеблій. «Предтечі "Просвіти"»).

4. Що обстоювали представники західноукраїнських земель в австрійському парламенті

У липні 1848 р. у Відні відкрилося засідання вперше обраного загальноімперського парламенту (рейхстагу). Із 383 депутатів було обрано 39 українців від Галичини (серед яких 27 селян) та 5 від Буковини. Очолював українську делегацію першого австрійського парламенту єпископ, голова ГРР Г. Яхимович.

Метою австрійського парламенту було ухвалення конституції, тож українські та польські депутати прагнули узаконити свої національні вимоги. Дискусії

в австрійському парламенті стосувалися проблеми адміністративного поділу Галичини на східну (українську) і західну (польську) частини, умов ліквідації панщини та мовних вимог галицьких українців.

Стосовно поділу Галичини за етнічною ознакою конституційна комісія вирішила, що частина Галичини, заселена українцями, не є самостійним утворенням, ніколи не була окремим краєм у Австрійській імперії і не мала окремої конституції, через це не підлягала відокремленню. Жававі дискусії виникли щодо умов скасування панщини. Депутати від селян Галичини та Буковини **Іван Капущак** і Лук'ян Кобилиця разом з іншими депутатами парламенту виступали з вимогою скасувати панщину без виплати викупу поміщикам. Резонанс мала промова І. Капущака: «*Батоги і канчуки, що обвивалися довкола наших голів і нашого струдженого тіла, – казав він, – се нехай вистачає їм, се нехай буде їм відшкодуванням*». У серпні 1848 р. рейхstag схвалив постанову про звільнення селян від панщини з викупом (частково державним коштом).

У березні 1849 р. новий імператор (ціsar) Австрії **Франц-Йосиф I** оприлюднив власну конституцію для країни і поклав край діяльності парламенту. У грудні 1851 р. було скасовано конституцію 1849 р., і Австрійська імперія знову повернулася до абсолютистського режиму.

▲ Франц-Йосиф I (1830–1916)

Імператор (ціsar) Австрії (з грудня 1848 р.) і король Угорщини (з 1867 р.). За своє 68-річне правління для кількох поколінь став символом життєвої стабільності.

▼ Ігнатій Голембйовський. В'їзд цісаря Франца-Йосифа I до Львова у 1851 р.

Підтримка галицькими поляками австрійської влади під час подій 1848–1849 рр. відкрила шлях до перетворення Галичини на польську автономію. Незабаром поляки посіли всі вищі адміністративні посади в провінції, а польській мові надали офіційного статусу в адміністрації та судочинстві.

Від 1849 р. Буковину відокремлено від Галичини й визнано автономним краєм – герцогством.

Які з демократичних перетворень, що відбувалися під час «Весни народів» (скасування панщини, оголошення конституції, скликання парламенту, декларування свободи преси, зборів, організацій тощо), на вашу думку, забезпечили піднесення українського національного руху в Галичині?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОТО НАУЧИЛИСЯ

1. Дайте відповіді на запитання до фрагмента джерела.

«Від останнього моого листа багато перемінилося. Русини наші досягли за півроку більше, ніж за десять років. Не говорю тут про політичні виступи, але в літературнім відношенні... Високе правительство ізрекло рівноправність нашого малоруського язика із другими Австрійської держави. Внаслідок того має бути язык руський заведен у школах, судах й урядах нашої Русі Галицької... У школи заводиться руський язык. Молодіж охоче береться до науки. В народних і городських училищах ледве не всюди в нашій Галицькій Русі навчають читання й писання руського. При гімназіях також закладені кафедри руського язика, де вся молодіж має учитися по-руськи... У Львівському університеті заснована кафедра язика і словесності малоруської, котрих-то предметів я маю честь бути професором...»

» 1. Хто автор фрагмента документа – листа до О. Бодянського? » 2. Про які події йдеться в документі? Коли вони відбулися? » 3. Як автор ставиться до описаного? Чому ви так думаете? » 4. Чим були зумовлені зміни, про які зазначає автор? Якими були наслідки описаних подій для України?

2. Складіть хронологічну таблицю подій української «Весни народів».

3. Складіть речення, використавши назви, поняття і терміни, що стосуються подій 1848–1849 рр.: «Весна народів», «Зоря Галицька», «Головна руська рада», «Центральна рада народова», «Собор руський», «національно-територіальна автономія».

4. Побудуйте логічний ланцюжок, який розкривав би суть діяльності Головної руської ради.

5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.

«Для швидкого і сильнішого піднесення нашої руської письменності і розширення між народом усіх практичних наук виникла нагальна потреба у з'зді всіх учених русинів, які б, порадившись і порозумівшись між собою, спільними силами взялися б розвивати руську письменність, досі занедбану. Вони поділили б між собою роботу, до снаги кожному і по талану кожного, встановили б межі і форму язика. І отримали б сили для створення найважливішого для нас інституту з іменем "Матиця Руська". За взірці взято було б такі заклади у чехів, сербів та інших слов'ян, за допомогою яких ці народи протягом короткого часу досягли високого степеня просвіті» (Я. Головацький).

6. Схарактеризуйте одним реченням діячів української «Весни народів»: Г. Яхимовича, М. Устияновича, А. Добрянського, Л. Кобилицю, І. Капущака.

Перевірте, чого навчилися з теми «Українські землі у складі Австрійської імперії наприкінці 18 – у першій половині 19 ст.»

I. ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ.

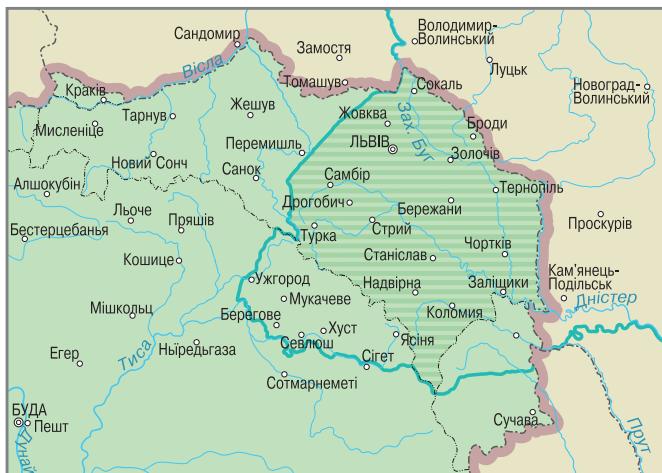
- 1. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?**
  1. «Ми, русини, особливо в Галичині, з давен-давна хлопська нація. Майже все, що піднеслося понад хлопа, – чи то шляхта, чи міщани, – все те за польських часів зробилося поляком; за Австрії зразу німцем, а пізніше знов поляком. При руській мові, при руській народності лишалися тільки прості чорні хлопи і вбогі та маловчені сільські священики. Виці духовні особи, єпископи та каноніки говорили й писали по-польськи або по-латині. Цікава річ, що в перших 50 літах австрійського панування польська мова серед галицького духовенства, навіть у менших містах і у селах, була розширенна далеко більше, ніж за часів Польської держави. Так само й ті міщанські родини, що в початку австрійського панування ще були лишилися при рушиці, до 1820 року майже зовсім спольщилися» (І. Франко).
  2. «Найновіший, однак, твір малоросійської літератури, який дійсно можна рекомендувати кожному любителю слов'янської літератури, особливо філологам і граматикам, насамперед ради пізнання тієї мови, якою розмовляє більше мільйона слов'ян, є надрукований тут, у Буді, 1837 р. під назвою "Русалка Дністрова". Це перша книга, написана простою народною малоросійською мовою і надрукована нашими гражданськими буквами» (Т. Павлович, редактор часопису «Србський народний листъ»).
  3. «...В день перед знесенням панщини зібралися Русини у Львові, заснували товариство Головну руську раду для оборони прав руського народу, в котрій обняв провід тодішній єпископ (опісля митрополит) Григорій Яхимович. З'явився тоді перший руський часопис "Зоря Галицька", а восени 1848 р. заходом поета Миколи Устияновича і Івана Борискевича з'їхалися у Львові руські учені, щоби порадитися над розвитком руської мови і руського письменства, і заснували товариство Галицько-русська матиця, котре мало видавати книжки для просвіти народу» (К. Левицький).
- 2. Кому з українських діячів першої половини 19 ст. ви віддали б пальму першості за активність та авторитетність у національному відродженні? Вибір обґрунтуйте.**
- 3. Порівняйте діяльність Головної руської ради та Кирило-Мефодіївського братства. Що в них було спільного, чим різнилися?**

II. ВИБЕРИТЬ ПРАВИЛЬНІ ВІДПОВІДІ.

- 1. Коли відбувся перший поділ Польщі, унаслідок якого Галичина увійшла до складу Австрійської монархії?**
  - 1768 р.;
  - 1772 р.;
  - 1775 р.;
  - 1793 р.
- 2. Яке місто Галичини стало провідним центром українського культурно-освітнього руху в 30–40-х рр. 19 ст.?**
  - Перемишль;
  - Львів;
  - Тернопіль;
  - Станіслав.
- 3. Усі слова якого переліку можна використати для характеристики реформ Марії-Терезії та Йосифа II у 70–80-х рр. 18 ст.?**
  - Головна руська рада, народні школи, самоврядування міст;
  - зростання панщини, Чернівецький університет, «Руська трійця»;
  - свобода віросповідання, Руський інститут, Львівський університет;
  - греко-католицька семінарія, езуїтська академія, закріпачення селян.

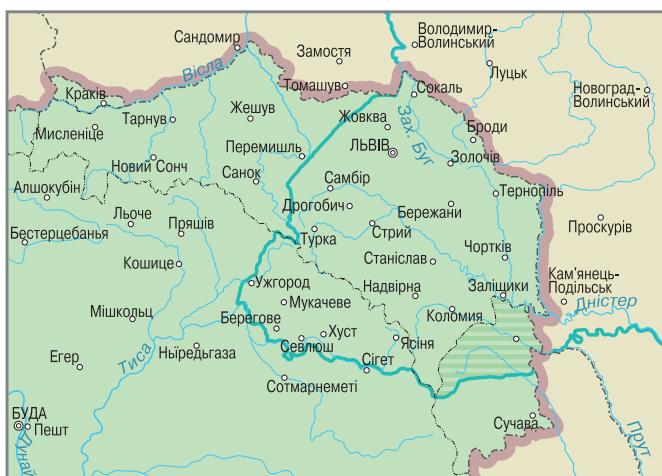
4. Який історико-географічний регіон заштриховано на карті «Українські землі у складі Австрійської імперії в першій половині 19 ст.»?

- а) Північна Буковина;
- б) Закарпаття;
- в) Східна Галичина;
- г) Східне Поділля.

5. Укажіть назву заштрихованого українського регіону, що перебував у складі Австрійської монархії.

- а) Північна Буковина;
- б) Східна Галичина;
- в) Західна Галичина;
- г) Закарпаття.

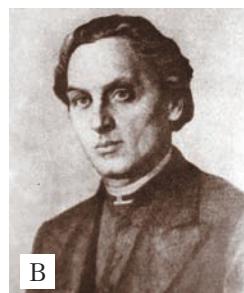

6. З діяльністю Перемишльського культурно-освітнього осередку священиків пов'язують...

- а) появу української преси в Галичині; б) розвиток нової української літератури на західноукраїнських землях; в) появу в новій українській літературі жанрів байок і романтичних балад; г) першу хвилю українського національного відродження в Галичині.

7. Виберіть портрет історичного діяча, про якого йдеться.

Духовний лідер «Руської трійці», про якого І. Франко писав: «Людина наскрізь симпатична, щира, проста, огорта неложною любов'ю до рідного народу і непохитно певна своєї дороги». Саме цій людині належала ініціатива збирання та популяризації українського фольклору.

8. Про яку книжку йдеться в джерелі?

«...Маркіян Шашкевич хотів видати книжку, у якій були б вірші, казки, наукові розвідки... Шашкевич з товаришами вирішили видати книжку в Угорщині, де була вільніша цензура. Організатором цього заходу став Яків Головацький».

- а) «Вінок русинам на обжинки»; б) «Відомість о руськім язиці»; в) «Русалка Дністрова»; г) «Становище русинів в Галичині».

9. Про кого йдеться у твердженні?

Культурно-освітній і церковний діяч. Заклав багато народних (парафіяльних) шкіл, видав низку підручників для них. Співзасновник першого в Галичині освітнього товариства священиків 1816 р., автор першої в Галичині «Граматики» книжної української мови.

- а) Іван Могильницький; б) Михайло Левицький; в) Іван Снігурський; г) Маркіян Шашкевич.

10. Коли відбулася подія, про яку йдеться в історичному джерелі?

«...Засноване політичне товариство “Головна Рада” – єдиний український національний уряд, що мав обстоювати перед центральним правителством політичні й національні потреби українців».

- а) 1847 р.; б) 1848 р.; в) 1849 р.; г) 1850 р.

11. Яку назву мала перша в Галичині (та Україні) газета українською мовою, створена Головною руською радою як її друкований орган?

- а) «Днівник руський»; б) «Зоря Галицька»; в) «Основа»; г) «Русалка Дністрова».

12. Яка верства населення Галичини ініціювала створення Головної руської ради?

- а) міщани та селяни; б) греко-католицьке духовництво; в) селяни і галицька буржуазія; г) світська інтелігенція та селяни.

13. Які вимоги висувала Головна руська рада під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії?

- а) поділ Галичини на дві провінції – польську та українську з окремими адміністраціями; б) підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці й життя робітникам; в) проведення виборчої реформи: зміна системи представництва в галицькому сеймі та віденському парламенті на основі загального й рівного виборчого права; г) зірвняння в правах духовенства всіх віросповідань, дозвіл українцям обійтися державні посади, навчання в усіх навчальних закладах рідною мовою; д) створення кафедри української історії та другої кафедри української літератури у Львівському університеті.

14. Про роботу вперше обраного загальноімперського австрійського парламенту (рейхстагу) відомо, що

- а) від Галичини з 383 депутатів було обрано лише 5 українців; б) промова І. Капущака із с. Ляхівці з вимогою скасувати панщину без виплати викупу поміщикам мала неабиякий резонанс; в) у серпні 1848 р. рейхстаг схвалив постанову про звільнення селян від кріпосної залежності без викупу; г) повноваження парламенту істотно розширювалися за нової конституції, яку в березні 1849 р. оприлюднив цісар Австрії Франц-Йосиф I Габсбург.

15. Яку політичну організацію створено з ініціативи Центральної ради народової на противагу Головній руській раді «в ім'я удержання згоди і єдності з миром Вітчизни»?

- а) «Руський собор»; б) «Руська рада»; в) Галицько-русська матиця; г) Народна рада.

16. Про якого історичного діяча йдеться?

«У Галичині й на Буковині було запроваджено воєнний стан. Усі, хто приїхався до повсталих, лихословив проти австрійського імператора, зберігав зброю, підлягали покаранню військовим трибуналом. Масові екзекуції, арешти і розправи над селянами означували придушення селянських повстань у Галичині й на Буковині. Важок буковинських повстанців був позбавлений депутатського мандата, незабаром заарештований і після тяжких тортур помер».

- а) Іван Капущак; б) Яків Головацький; в) Устим Кармалюк; г) Лук'ян Кобилиця.

17. Що передбачала селянська реформа в Галичині 1848 р.?

а) скасування панщинних повинностей селян; б) позбавлення селян права власності на землю; в) скасування громадянських прав селян; г) ліквідацію поміщицького землеволодіння; д) сплату селянами викупу поміщикам.

18. Установіть відповідність між іменами історичних діячів та їхніми стислими характеристиками.

- 1 Яків Головацький
2 Григорій Яхимович
3 Іван Капущак
4 Олександр Духнович

A єпископ, перший голова Головної руської ради, згодом греко-католицький митрополит
B депутат першого австрійського парламенту, захисник інтересів українського селянства
C перший професор новоствореної – першої в нашій історії – кафедри української мови й літератури у Львівському університеті
D учений-славіст і церковний діяч, автор шеститомної «Історії карпатських русинів»
E закарпатський будитель, автор вірша «Я Русин був, єsm і буду...»

19. Які українські землі входили до складу Австрійської монархії в середині 19 ст.?

а) Волинь; б) Закарпаття; в) Східна Галичина; г) Східне Поділля; д) Північна Бессарабія; е) Північна Буковина.

20. Виберіть членів «Руської трійці».

а) Іван Могильницький; б) Іван Вагилевич; в) Яків Головацький; г) Лук'ян Кобилиця; д) Венедикт Левицький; е) Маркіян Шашкевич.

21. У яких твердженнях йдеться про діяльність Головної руської ради?

а) заснування греко-католицької семінарії для навчання руського духовенства;
б) зібрання з'їзду діячів науки, освіти й культури – Собору руських учених; в) видання першого літературно-художнього, наукового та громадсько-політичного щомісячника «Український вісник»; г) відкриття Львівського університету; д) створення у Львівському університеті кафедри української мови; е) заснування культурно-освітнього товариства – Галицько-руської матиці.

22. Якими були наслідки «Весни народів» 1848–1849 pp. у західноукраїнських землях?

а) скасування панщинних повинностей селян; б) поділ Галичини на східну та західну з окремими адміністраціями; в) створення великої фабричної промисловості; г) набуття українцями досвіду парламентської діяльності; д) утваря між поляками та українцями щодо майбутнього Галичини; е) зростання національної свідомості українців.

Розділ III

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ кінця 18 – першої половини 19 ст.

§ 11 Освіта, наука, музика і театр

Прочитайте фрагмент історичного джерела. » 1. Про що свідчить документ?

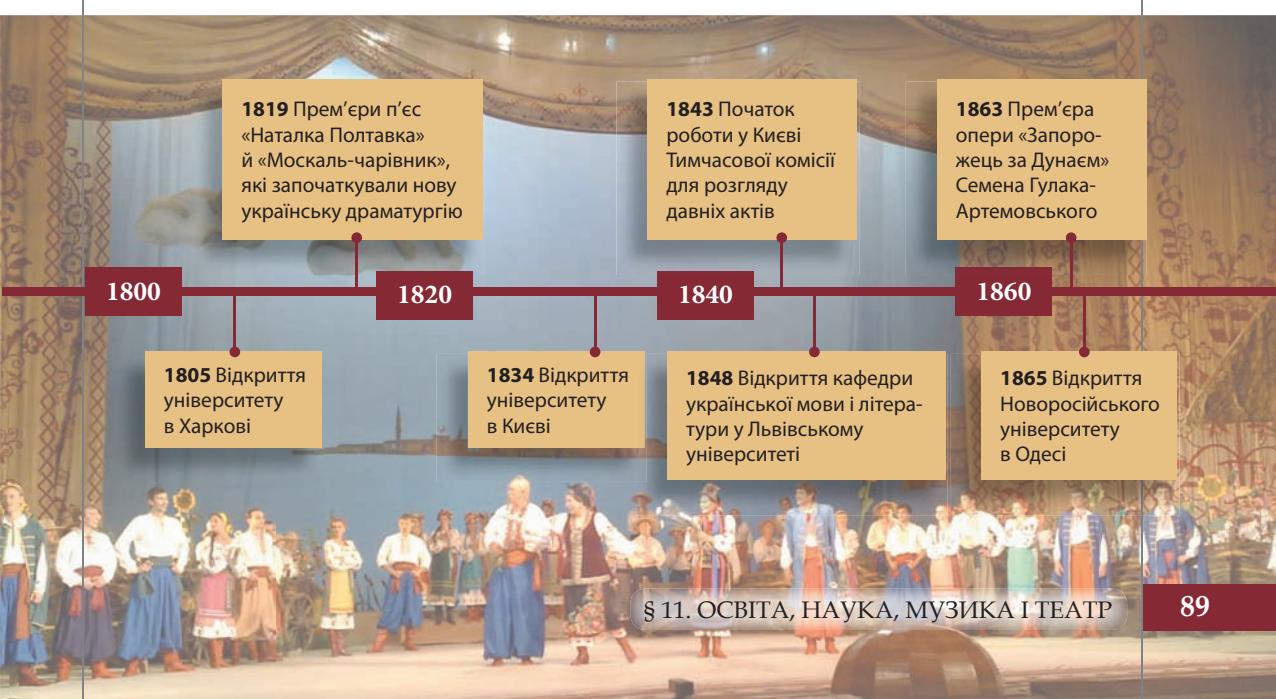
» 2. Про які обставини суспільного життя – «умови тутешнього краю» – ідеться? » 3. Пригадайте, за яких обставин було засновано університет у Києві. » 4. Виявом якої державної політики є цитований документ?

Розпорядження попечителя Київського навчального округу ректорові Київського університету (1834): «Беручи до уваги умови тутешнього краю, я вважаю потрібним запропонувати вашому високородію доводити негайно до мого відома про такі обставини: 1. Якби у лекціях панів викладачів університету міг вкрасти хибний напрям, що протидіє вірі, моральності, покірності владі, і плекання любові до якоїсь батьківщини, відокремленої перекрученими думками від спільноти улюбленої вітчизни, для цього я покладаю на вас пильний, але таємний нагляд за викладанням університетських лекцій. 2. Якби на нарадах університетських присутственных місць міг вкрасти дух непокори владі і протидія планам уряду. 3. Якби ви зі свого боку помітили особисті недозволені вчинки членів університету або зв'язки з людьми неблагонадійними чи підозрілими».

1. Якими були умови розвитку української культури в першій половині 19 ст.

Проаналізуйте таблицю «Умови розвитку української культури в першій половині 19 ст.». До кожної з тез доберіть факти на її підтвердження. Своїми міркуваннями поділіться з класом.

Умови розвитку української культури в першій половині 19 ст.

- » Вплив бездержавності на культурний рівень населення. Поділ українських земель між двома імперіями – Російською та Австрійською.
- » Здійснення російським урядом політики асиміляції українців.
- » Потурання австрійським урядом політиці полонізації в Галичині, мадяризації в Закарпатті та румунізації на Буковині, здійснюваній елітами.
- » Нерівномірність розвитку культури в різних регіонах.
- » Стимулювання процесом національного відродження розвитку літератури, досліджень у галузі фольклористики, мовознавства, етнографії, історії.
- » Становлення й утвердження української літературної мови на народній основі в красному письменстві та драматургії.
- » Підтримка греко-католицькою церквою культурного розвитку галицьких і закарпатських русинів.
- » Створення умов для розвитку національної культури в західноукраїнських землях після «Весни народів» 1848–1849 рр.
- » Зростання потреб суспільства в освіті: розвиток промисловості й сільського господарства потребував від працівників певних загальних і фахових знань.

2. Які навчальні заклади діяли в українських землях

Мережа закладів освіти в підросійській Україні в першій половині 19 ст. складалася з парафіяльних шкіл, повітових училищ, гімназій, ліцеїв та університетів. Парафіяльні школи призначалися для дітей «найнижчих станів», повітові училища – дворян, купців, урядових службовців, ремісників та інших заможних жителів міст; гімназії, ліцеї та університети – здебільшого для дітей дворян. *Початкову освіту надавали парафіяльні школи і повітові училища.* У 1856 р. в підросійській Україні діяло 1320 парафіяльних та повітових шкіл і училищ. У парафіяльних школах навчання тривало 4–6 місяців у селах і до одного року в містах. Дітей тут навчали (російською мовою) читати, писати, перших дій арифметики, основ православної віри.

ЗАУВАЖТЕ

Протягом першої половини 19 ст. в підросійській Україні було відкрито 19 гімназій, на кінець 19 ст. працювало 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ.

У 1840-х рр. у Східній Галичині відкрито вісім гімназій, на Буковині – одну (у Чернівцях). На Закарпатті в 1850-х рр. було вже дев'ять невеликих гімназій.

Середню освіту давали гімназії, що діяли в усіх губернських і окремих повітових містах. Першою в Україні в 1804 р. відкрилася Одеська комерційна гімназія.

За реформою освіти 1774 р. в західноукраїнських землях діяли дво- або трикласні *«тривіальні»* (у містечках і великих селах) та чотирикласні *«головні»* й *«нормальні»* (неповносередні) школи (в окружних і великих містах). Крім того, громади мали право утримувати власним коштом *парафіяльні школи*, так звані дяківки. Це єдині школи, у яких навчання відбувалося українською мовою. Освіта в цих школах зводилася до читання церковних книг, часом до письма, якщо сам дяк умів писати. Учителі нормальних, головних і тривіальних шкіл отримували платню від уряду, вважалися за урядовців, мали право носити мундир.

➔ Імператорський Харківський університет. Фото початку 20 ст.

⬇ Василь Каразін (1773–1842)

Середню освіту в західноукраїнських землях надавали гімназії. Першу так звану академічну гімназію засновано у Львові 1784 р. Вона стала підготовчою школою для Львівського університету.

На початку 19 ст. єдиним вищим навчальним закладом в Україні лишалася **Київська академія**. Проте від другої половини 18 ст. Київську академію заходами імперського уряду було перетворено на становий духовний навчальний заклад, а 1817 р. взагалі закрито, а через два роки на її основі відкрито Київську духовну академію. У **Харкові** зусиллями Василя Каразіна й коштом місцевого дворянства, купецтва та міщанства у **1805 р.** засновано університет (тепер Харківський національний університет імені В. Каразіна).

У **1834 р.** відкрито **університет у Києві** (з офіційною назвою «Університет Св. Володимира», нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Першим ректором університету став **Михайло Максимович**. Більшість перших викладачів і професорів університету були переведені з Кременецького ліцею. Навчання в Київському, як і в Харківському, університеті протягом усього 19 ст. провадилося на чотирьох факультетах: історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному, медичному.

У західноукраїнських землях від 1784 р. працював **університет у Львові**. Доступ до навчання мали вихідці зі шляхетних родин, діти духівництва і чиновників. Викладання відбувалося латинською, німецькою та частково польською мовами. У 1817 р. тут навчалося 869 студентів.

У першій чверті 19 ст. в підросійській Україні з'явилися вищі навчальні заклади, що об'єднували гімназійний та університетський курси: **Кременецький ліцей**, **Рішельєвський ліцей в Одесі**, **Гімназія вищих наук у Ніжині**. Так, Рішельєвський ліцей мав чотири відділи: фізико-математичний, камеральний (на якому викладали сільськогосподарські та природничі науки), юридичний і загальних предметів. У 1828–1855 рр. при ньому існував Інститут східних мов (арабської, турецької та перської), який готовував перекладачів для військових і адміністративних установ. Згодом Рішельєвський ліцей реорганізовано в **Новоросійський університет (1865)**.

У 1817 р. у Львові відкрито реальну (торговельну), а 1844 р. – технічну академії. Тут готували спеціалістів для промисловості й торгівлі. У Чернівцях від 1826 р. працював ліцей. На Закарпатті не існувало жодного вищого чи спеціального навчального закладу.

3. Кому завдячує своїм становленням українська наука

Науково-дослідні роботи зосереджувалися в університетах і ліцеях. Активно розвивалися в Україні природничі й точні науки. Видатним організатором математичної освіти в першій половині 19 ст. був **Тимофій Осиповський** – професор Харківського університету, який відіграв велику роль у розвитку математики, фізики й астрономії. Він підготував тритомний курс математики, який тривалий час був основним вітчизняним підручником, виховав цілу плеяду математиків. Вагомий внесок у розвиток математичної науки належить **Михайлу Остроградському**. Його глибокі наукові праці, присвячені теоретичним питанням аналітичної геометрії, математичного аналізу, теорії чисел, аналітичної механіки, протягом кількох десятиліть визначали математичне життя Росії. У 1810 р. **Василь Каразін** висунув проект формування мережі метеорологічних станцій і використання їхніх спостережень (передбачення посух, похолодань, бур тощо). У с. Кручик на Харківщині він створив першу в Україні метеорологічну станцію. Окрім того, цього вченого та громадського діяча називають винахідником сушильних апаратів, технології видобування селітри, конструктором сільськогосподарських машин.

↓ Михайло Остроградський (1801–1861)

↑ Михайло Максимович (1804–1873). Портрет роботи Тараса Шевченка. 1859

Відомим ученим-природознавцем був **М. Максимович**, який опублікував чимало наукових праць з ботаніки, зокрема й двотомну книжку «Основи ботаніки», – недарма його вважають одним з основоположників вітчизняної ботаніки. Водночас М. Максимович був справжнім ученим-енциклопедистом – автором понад 100 наукових праць з різних галузей знань: фольклористики, етнографії, мовознавства, історії та археології. Ви вже знаєте, що його діяльність у галузі збирання й опрацювання українських народних пісень започаткувала окрему наукову галузь – українську фольклористику.

Значний поступ зробила історична наука. Справу Д. Бантиша-Каменського продовжив **Микола Маркевич** – автор однієї з узагальнювальних праць з історії України, п'ятитомної «Історії Малоросії», у якій історію України висвітлено від найдавніших часів до кінця 18 ст. Вона вийшла друком у 1842–1843 рр.

Наприкінці 30-х – у 40-х рр. розпочав свою наукову діяльність як історик **Микола Костомаров**. Загалом його наукова спадщина складається з 21 тому історичних досліджень. В Одесі зусиллями **Аполлона Скальковського** було створено перше дослідження з історії запорозького козацтва («Історія Нової Січі»), яке побачило світ у 1841 р.

У 1835 р. з ініціативи М. Максимовича в Києві було створено **Тимчасовий комітет з розшуку старожитностей**, який координував і спрямовував археологічні дослідження. У 1843 р. його функції

СЛОВНИК

Археографія – наука, що належить до спеціальних історичних дисциплін і займається пошуком, описуванням та публікацією писемних історичних джерел.

передано новій установі – **Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів** (неофіційна назва – **Київська археографічна комісія**), яка зібрала неоцінений документальний матеріал з історії України. У цій комісії працював, зокрема, Т. Шевченко, запрошений до неї як художник для зарисування археологічних пам'яток.

Київська археографічна комісія проводила пошукову діяльність в архівах державних установ і монастирів, приватних архівах, у бібліотеках Правобережної України, а також у Москві, Петербурзі, Варшаві тощо. Основним її здобутком за 78 років існування стало видання десятків томів найцінніших джерел з історії українського та інших народів. На основі зібраних нею матеріалів і документів у 1852 р. при Київському університеті створено Київський центральний архів давніх актів.

У заснованому в 1839 р. в Одесі **Товаристві історії та старожитностей** цінними для української науки виявилися дослідження грецької колонізації Причорномор'я та Криму, історії Запорожжя.

Прочитайте фрагмент документа. » 1. Яку мету переслідував царський уряд, схвалюючи створення Київської археографічної комісії? » 2. Чому наслідки діяльності комісії виявилися значною мірою протилежними очікуваним?

З подання попечителя Київського навчального округу міністрові народної освіти про перетворення Київського комітету для розшуку старожитностей на філію Петербурзької археографічної комісії (1840): «Визнаючи потребу збереження в західних губерніях "руssких" старожитностей як очевидного доказу прав імперії на володіння країною, що споконвіku належала племені Св. Володимира, Ваша Високоповажність вказали ясно шлях, яким повинні слідувати виконавці припису Вашого».

» Поміркуйте, чому під час перекладу з російської мови слова «руssких» у цьому фрагменті виникли проблеми. Чому не можна було його перекласти як «російських» чи «руських»?

4. Як відбувалося становлення національного театру і музики

Централі театрального життя в Україні в перші десятиліття 19 ст. були **Харків** і **Полтава**. Харківський театр складався з професійної трупи, до якої входили талановиті актори, зокрема **Михайло Щепкін**. Активну участь в театральному житті брав **Григорій Квітка-Основ'яненко**. У 1812–1821 рр. він був організатором і керівником Харківського професійного театру. Для театральних постановок Квітка-Основ'яненко написав твори «Сватання на Гончарівці» (1835) і «Шельменко-денщик» (1838).

➔ Михайло Щепкін (1788–1863).
Портрет роботи Тараса Шевченка. 1858

У 1818 р. театральна трупа Харкова переїхала до Полтави, де розпочав свою діяльність театр, керівником якого було призначено І. Котляревського. Репертуар театру, що складався здебільшого з російських п'єс, перекладних французьких і німецьких мелодрам та водевілів, не міг задовольнити письменника, і він створив музичну драму **«Наталка Полтавка»**. Саме цій п'єсі судилося *стати першим твором нової української драматургії*. Вона ознаменувала народження нового виду музичної драматургії, який безпосередньо виріс на ґрунті національних мистецьких традицій. В основі п'єси лежав принцип чергування розмовних діалогів з музичними (а точніше – пісенними) номерами – загалом у творі 22 пісенні партії, серед яких популярні народні пісні та пісні літературного походження, зокрема й славнозвісна пісня Г. Сковороди «Всякому городу нрав і права». У **1819 р.** на сцені полтавського театру з успіхом відбулася прем'єра **«Наталки Полтавки»**. Того самого року також відбулася прем'єра водевілю **«Москаль-чарівник»**, написаного І. Котляревським. Ці постановки започаткували історію професійного українського театру.

Провідним актором полтавської трупи і першим українським професійним актором, для якого І. Котляревський спеціально написав роль виборного Макогоненка (**«Наталка Полтавка»**) та козака Чупруна (**«Москаль-чарівник»**), був М. Щепкін. Між іншим, саме в Полтаві І. Котляревський ініціював викуп видатного актора з кріпацтва.

Інший відомий актор тих часів – **Карпо Соленік**. Своє життя він присвятив служінню same українському театру, відмовившись виступати на російській імператорській сцені.

Основи українського професійного театру на теренах підвістрийської України започаткував священик **Іван Озаркевич**. У травні 1848 р. аматорський театр у Коломії, співзасновником і керівником якого він був, поставив першу в Галичині українську виставу – **«Наталку Полтавку»**. І. Озаркевич адаптував п'єсу до життя покутських українців під назвою **«На милування нема силування»**. За словами І. Франка, *«І. Озаркевичеві хотілося подати Котляревського галичанам не в оригіналі, а в підгірськім кептарі»*. У жовтні того самого року І. Озаркевич повторив цю виставу у Львові на З'їзді руських учених. Власне ця подія, на думку І. Франка, започаткувала український театральний рух у Галичині.

Прочитайте фрагмент джерела. **» 1.** Чому видатний письменник та актор називає **«Наталку Полтавку»** «праматір'ю нашого народного театру»? **» 2.** Чому ця п'єса, на вашу думку, мала такий успіх? **» 3.** Що мав на увазі автор спогадів, коли писав, що п'єса «ждє свого справжнього слухача – селянина...»?

Зі спогадів Івана Тобілевича (Карпенка-Карого): «Хто не знає цієї праматері нашого народного театру! 80 літ "Наталку" грають на сцені, 80 літ вона молода, приятна і мила серцеві кожного освіченого і неосвіченого слухача... 80 літ!.. Мало не століття "Наталку" виставляють на сцені і любителі, і актори... Багато води утекло в море забуття; протягом такого довгого часу тисячі драматичних п'єс спочивають вічним сном, забуті навіки, а "Наталку" вивчили напам'ять мало не всі слухачі, і часто мені приходилось чути, як в театрі, перше ніж актор скаже слова із своєї ролі, хто-небудь нервово йому проказує далі, ніби суфлірує!.. Здавалось би, ї "Наталці" пора спочити, а вона невгамовно лунає на сцені дивно мілими піснями і буде лунати довго, довго, бо вона ще жде свого справжнього слухача – селянина, для котрого й написана... "Наталка" гралась мало не в кожній трупі. Актори звали "Наталку" "кормилицею"... В чім же ця сила п'єси, в чім її чаруюча душа краси? В простоті, в правді і, найголовніше, – в любові автора до свого народу, в любові, которая із серця Івана Петровича Котляревського перейшла на його твір!»

Перша половина 19 ст. – період формування національної музики. Її джерелом була народна пісенна творчість. Різноманітні обробки українських народних пісень стають у цей час одним з основних жанрів. Так, у перші десятиліття 19 ст. відбулося становлення *пісні-романсу*. Найяскравішим її зразком, що набув особливої популярності, є пісня «Віють вітри» Наталки Полтавки з однойменного твору І. Котляревського. Від кінця 18 ст. з'являються перші окремі записи популярних українських мелодій. Публікації нотних збірок народних пісень дали поштовх розвитку музичної культури.

Високого рівня досягла майстерність *хорового партесного* (багатоголосного) співу, який поступово виходить за межі сухо культового призначення. Його світська тематика насамперед виявлялася в хорових обробках народних пісень.

Якщо в попередні періоди у професійній музиці панівною була церковна, то в 19 ст. першорядною стає світська музика і розвиваються всі жанри, представлені на той час у європейському музичному мистецтві (*хорова, симфонія, камерно-інструментальна та камерно-вокальна музика, опера*).

На початку 19 ст. в українській музиці з'являються *перші симфонічні твори* (виконуються величими оркестрами) і *камерно-інструментальні твори* (виконуються камерними ансамблями). У 1809 р. була виконана симфонія невідомого автора, написана з нагоди відкриття театру в Одесі. Вона була побудована на мелодіях українських народних пісень, майстерно оброблених композитором.

У той період зароджується *українське національне оперне мистецтво*. Автором першої української національної опери був оперний співак, композитор **Семен Гулак-Артемовський**. У 1862 р. він створив оперу «*Запорожець за Дунаєм*», прем'єра якої відбулася наступного року на сцені Маріїнського театру в Петербурзі. Сюжет опери та її лібрето композитор створив за участю М. Костомарова.

↑ Семен Гулак-Артемовський (1813–1873)

↓ Афіша прем'єри опери С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм»

НА МАРИИНСКОМЪ ТЕАТРѣ.
 Въ Петербургѣ, 14-го Апрѣлѧ.
 ПРИДВОРНЫХЪ АРТИСТАХЪ РОССІЙСКОЙ ОПЕРНОЙ ТУРНИИ ПРЕДСТАВЛЯЮЩІХЪ
 АРДАКЪ.
 Въ пользу Г-на АРТЕМОВСКАГО.
 Въ 1-мъ разѣ:
ЗАПОРОЖЕЦЪ ЗА ДУНАЕМЪ
 Оригинальная малороссийская опера въ трехъ действияхъ, съ
 хорами и танцами. Музыка и либретто С. АРТЕМОВСКАГО. Ти-
 тулъ соч. А. БОГДАНОВА.
 Танцы будутъ во 2-мъ действіи:
 1) Г-жа МЕДЫЛЕВА, Радина 2, Винницкая 3; Г-р ПИШО,
 Ступянская 2, Гельцлеръ и хоребастые танцовщицы и тан-
 цоры — УКРАИНСКУЮ ПЛЯСКУ.
 2) Г-же ЛЮФЕРГА, Сакримская 2 и Г. Л. ИВАНОВЪ ЧЕР-
 НОМОРСКИЙ КАЗАКЪ.
 3) Г-жа ЖЕДЕЛЯНЪ и Г-р А. БОГДАНОВЪ — ЗАПОРОЖСКІЙ
 КАЗАЧЕКЪ.
 4) Г-жа ИВАНОВА и корабелетные танцовщицы и тан-
 цоры — КАЗАЧЕКЪ.
 ДѢЙСТВУЮЩІЯ ЛІЦІ:
 Иванъ Карасъ, запорожець (стечниковъ) Г-ръ АРТЕМОВСКІЙ
 Озарка, жена его Г-жа АЛІКІЕВА.
 Османъ, вояжъ, живущій въ домѣ Ивана
 Каракса Г-жа АЛЕКСІЕВА.
 Андрій, молодой казакъ, черноморецъ Г-ръ ДОЛІНОВЪ.
 Прокопъ, совершилъ его Г-ръ ИВАНОВЪ.
 Немилостій (Султанъ) Г-ръ —
 Семенъ Астраханський самозванецъ Г-ръ —
 ти Султанъ Г-ръ ЖЕДЕЛЯНЪ.
 Ибрагімъ-Алі (имамъ) Г-ръ МАТВІЄВЪ.
 Оспарикъ, казакъ Г-ръ —
 Арабчекъ, казакъ Г-ръ —
 Калмыкъ, вояжъ и жінка, служкъ и проч. Г-ръ —
 Дѣйствіе происходитъ въ Турції,

Виникає і *українська національна композиторська школа*. Одним із перших українських професійних композиторів був **Михайло Вербицький**. Йому належать понад сорок духовних композицій. М. Вербицький створив музику до більш ніж двадцяти театральних п'єс, є автором дванадцятьох симфонічних увертюр-симфоній, музика яких виразно утверджувала національний стиль.

← Михайло Вербицький (1815–1870), автор музики Державного гімну «Ще не вмерла України...»

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: початок роботи у Києві Тимчасової комісії для розгляду давніх актів; прем'єра національної опери «Запорожець за Дунаєм» Семена Гулака-Артемовського; відкриття першої кафедри української мови і літератури при Львівському університеті; прем'єри п'ес «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник».

2. До положень, що характеризують розвиток науки, театру, музики в першій половині 19 ст., доберіть конкретні факти.

» 1. Істотний внесок у розвиток вітчизняної науки, попри несприятливі умови, зробили Харківський і Київський університети. » 2. Українське музичне мистецтво живилося народною пісенною творчістю. » 3. Народження нового виду музичної драматургії відбулося на ґрунті національних мистецьких традицій. » 4. На перший план виходить світська музика і розвиваються всі жанри, представлені на той час у європейському музичному мистецтві.

3. З-поміж діячів української науки та культури кінця 18 – першої половини 19 ст. виберіть учених, які працювали в галузі математичних, природничих та історичних наук: Т. Осиповський; М. Маркевич; Я. Головацький; І. Котляревський; М. Костомаров; Г. Квітка-Основ'яненко; М. Остроградський; М. Максимович; А. Скальковський; С. Гулак-Артемовський.

4. Доповніть твердження.

» 1. У першій половині 19 ст. в підросійській Україні існували університети в...
» 2. У першій чверті 19 ст. вищі навчальні заклади, що об'єднували гімназійний та університетський курси, в Україні з'явилися... » 3. Широковідомий свого часу триромний «Курс математики» написав... » 4. У 1822 р. побачила світ «Історія Малої Росії» українського історика й археографа... » 5. П'ятитомну «Історію Малоросії», видану в Москві 1842–1843 рр., створив... » 6. Становлення українського драматичного письменства пов'язане з іменами... » 7. Центрами театрального життя в першій половині 19 ст., звідки бере початок національний український професійний театр, були міста... » 8. В українських театрах ставилися п'єси... » 9. Український театральний рух у Галичині започаткувалася...

5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?

«У Львові як столиці Галичини вже існуючі і ті, що будуть відкриті в майбутньому, наукові інститути творитимуть разом університет з такими факультетами: богословським, правничим, філософським і медицини» (З указу імператора Йосифа II).

«Заснування університету найтіснішим чином пов'язане з особистістю... Каразіна. Він є справжнім винуватцем його існування: ...він спонукав харківське дворянство на пожертвування; він мав перебороти силу ускладнень, аби добитися височайшого соізволення на заснування університету в Харкові; він же, зрештою, разом з іншими особами... немало попрацював і у нелегкій справі початкового його облаштування» (Д. Багалій).

6. Поміркуйте, що дає підстави для поданого нижче висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.

Українська драматургія та музичне мистецтво в першій половині 19 ст. були важливим елементом національно-культурного відродження, оскільки активізували цей процес.

§12 Розвиток української мови і літератури. Тарас Шевченко

Прочитайте фрагмент відгуку М. Костомарова про «Кобзар», що вийшов друком 1860 р. 1. Що мав на увазі автор, коли писав про ставлення громадськості до перших публікацій поета? 2. Чому поезія Т. Шевченка була такою популярною серед українців і водночас знайшла багато прихильників серед представників інших народів?

«Талант Шевченка настільки визнаний читацькою публікою, і його твори настільки загально-відомі, що ми не сподіваємося заслужити на докори, якщо скажемо, що, на нашу думку, Шевченко належить до першокласних поетів слов'янського світу. Його місце поряд з Міцкевичем і Пушкіним. Які почуття збуджують його творіння, можна бачити з того, що великоросіяни, уродженці центральних і східних губерній читають і вчать їх напам'ять. З іншого боку, те саме бачили ми і перед поляків. Звідки ж ці почуття в людях, які не належать до народу, на мові якого пише Шевченко? Над цим варто замислитися... Щодо його земляків, то навряд чи знайдеться малорос, який читає, який не позбавлений почуттів до поезії, для якого твори Шевченка не були б святынею серця. І, між іншим, цією славою і почуттями Шевченко вже нікак не зобов'язаний ані критикам, ані журналам, ані навченим знавцям смаків, ані навіть дужим покровителям. За першої появи у світ його зустріли холодно. Деякі підозрювали в ньому дар, однак жалкували, що він витрачає час на оброблення такої мови, на якій нікому читати; відгуки інших про нього були настільки холодними, що межували зі зневагою. Понад десять років потому ім'я Шевченка не згадувалось у виданнях; його творів не було в продажу, а між тим його читали, вчили напам'ять, і тепер, коли нарешті часина знайомих друком віршів південноруського поета з'являється знову в публіці, звісно, його прочитають із захопленням і почуттями...» (М. Костомаров. «Кобзар Тараса Шевченка». 1860)

1. Що визначало розвиток української літератури в першій половині 19 ст.

Українську літературу від кінця 18 ст. називають **новою**. Порівняно з давньою це була література нової тематики, нових героїв і нового мовного оформлення – твори, на відміну від давніх, написані **сучасною українською літературною мовою**, тобто літературною мовою, в основі якої лежить жива, розмовна українська мова.

Найяскравіші представники літератури кінця 18 ст. – 40-х рр. 19 ст. – І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка і, безперечно, Т. Шевченко.

СЛОВНИК

Реалізм – художній напрям і метод, в основі якого лежить настанова на правдиве відтворення дійсності задля розкриття взаємин людини й суспільства, впливу соціально-історичних обставин на формування духовного світу, характеру особистості.

спосіб його зображення – основним творчим методом став **реалізм**, який у творчості Т. Шевченка набув гостро-викривального спрямування. Не втрачає позицій і **романтизм**. Провідними жанрами цього періоду були поетичні (Т. Шевченко, П. Куліш) та прозові (П. Куліш, Марко Вовчок).

2. Кого вважають першими класиками нової української літератури

Слава основоположника художньої прози в новій українській літературі належить **Григорію Квітці-Основ'яненку**. Його прозові твори склали дві збірки «Малоросійських повістей» (1834, 1836–1837), до яких увійшли найвідоміші повісті «Конотопська відьма» і «Маруся». Г. Квітка-Основ'яненко був також одним із засновників жанру соціально-побутової комедії. Визнання драматурга йому принесли п'єси «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик».

Як письменник **Петро Гулак-Артемовський** уславився байками і романтичними баладами, започаткувавши в новій українській літературі відповідні жанри. Зокрема, хрестоматійною є його байка-казка «Пан та собака» (1818), що має яскраве антикріпосницьке, гуманістичне й просвітницьке спрямування. П. Гулак-Артемовський був також майстром літературного перекладу. Його балада «Рибалка», написана за мотивами твору Гете, – один з найяскравіших зразків романтичної поезії.

➔ Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843)

⬅ Петро Гулак-Артемовський (1790–1865)

«...Набув безсмертя як народний український поет; ніхто не перевершив його в знанні усіх відтінків української народності й у незрівнянному мистецтві передавати їх поетичними образами і чудовою народною мовою» (М. Костомаров).

Євген Гребінка писав романи та повісті російською мовою, більшість яких спіткало забуття. Справжню літературну славу здобув невеликим українськомовним доробком – байками. Кілька десятків цих творів були настільки оригінальними й мовно вишуканими, що стали окрасою класичної української літератури.

Початок нової української літератури в західноукраїнських землях пов'язують з діяльністю учасників гуртка «Руська трійця» **Маркіяном Шашкевичем**, **Яковом Головацьким** та **Іваном Вагилевичем**, зокрема з виходом друком альманаху «Русалка Дністрова».

Особливе місце в літературі тієї доби належало **Пантелеймонові Кулішу**. Він зажив слави першого професійного українського літературного критика й творця українського правопису, чимало правил якого діють і нині. У 1857 р. П. Куліш видрукував український буквар – «Граматку» – *перший підручник для навчання письма й читання* живою українською мовою в Російській імперії. Непроминальне значення мали його переклади українською мовою творів Шекспіра, Байрона, Гете. Разом з І. Пуллюєм П. Куліш є автором першого повного перекладу Святого Письма. Тож цілком заслужено П. Куліша називають ще й батьком українського художнього перекладу.

Проте в історію української літератури П. Куліш увійшов насамперед як автор першого в українській літературі історичного роману **«Чорна рада. Хроніка 1663 року»**. Задум написати роман виник у П. Куліша ще в 1843 р., а через три роки було створено два тексти «Чорної ради» – український і російський. Проте з відомих причин (пригадайте яких) твір не публікувався. Роман побачив світ у 1857 р. Джерелом роману називають «Літопис Самовидця», у якому є розповідь про зазначену подію. Т. Шевченко захоплено писав Кулішеві: «Спасибі тобі, Богу милий, друже мій великий... за "Чорну раду". Я вже її двічі прочитав, прочитав і третій раз, і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі. Добре, дуже добре ти зробив, що подарував "Чорну раду" по-нашому».

Важливе значення для розвитку української літератури, зокрема прози, мала творчість **Миколи Гоголя**. На початку 1830-х рр. виходять друком писані російською мовою, але українські за змістом твори письменника. Зокрема, у збірці повістей та оповідань «Вечори на хуторі біля Диканьки» на тлі захопливих пригод автор змальовує український побут і звичаї, історичне минуле України. Українське походження Гоголя (народився письменник

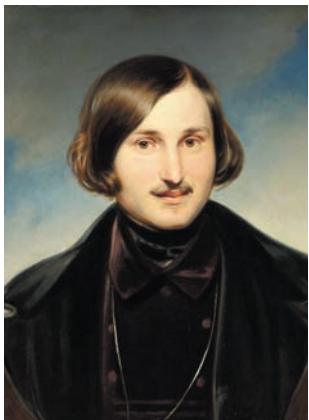

↑ Євген Гребінка
(1812–1848)

↑ Пантелеймон Куліш
(1819–1897)

«...Перворядна звізда в нашому письменстві, великий знавець нашої народної мови, а при тім добрий знавець язиків і літератур європейських» (І. Франко).

◀ Микола Гоголь (1809–1852)

«Гоголь не перестає бути українцем не тільки в “Вечорах” і “Миргороді”, але й у “Мертвих душах”» (М. Драгоманов).

у Великих Сорочинцях на Полтавщині, був праправнуком полковника часів Хмельниччини й Руїни Остапа Гоголя) відобразилося у тематиці та змісті й інших його творів. Повість-епопея **«Тарас Бульба»** зі збірки «Миргород» 1835 р. оспівує геройчні сторінки історії українського козацтва. М. Гоголь, за його власним свідченням, упродовж п'яти років збирал різноманітні друковані й рукописні матеріали, пов'язані з історією України.

Прочитайте фрагменти джерел. **»** 1. Про які плани М. Гоголя свідчить фрагмент першого джерела? **»** 2. Як висловлення письменника в листах характеризують його ставлення до України?

З листа М. Гоголя до О. Пушкіна (грудень 1833 р.): «Я захоплююся заздалегідь, коли уявляю, як закиплять труди мої в Києві. Там скінчу я історію України й півдня Росії і напишу всесвітню історію. А скільки зберу там легенд, повір'їв, пісень! Якими цікавими можна зробити університетські записи, скільки можна умістити в них подробиць, цілком нових про сам край!.. До речі, мені пише Максимович, що хоче залишити Московський університет та їхати в Київський... Порадійте знахідці: я дістав літопис без кінця, без початку, про Україну, писаний, за всіма ознаками, в кінці 17 ст.».

З листа М. Гоголя до М. Максимовича (грудень 1833 р.): «Дякую тобі за все: за лист, за думки в нім, за новини. Уяви, я також думаю: Туди! Туди! У Київ! У давній, прекрасний Київ! Він наш, він не їхній! Неправда! Там або навколо нього робилися справи старовини нашої. Я працюю, я всіма силами намагаюся, але мене обіймає жах: можливо, я не встигну! Так, це славно буде, якщо ми зайдемо з тобою київські кафедри: багато можна буде зробити добра. Але мене турбує, що це не здійсниться. Говорять, що дуже багато призначено туди якихось німців. Це також не дуже приемно. Хоч би для святого Володимира побільше слов'ян».

Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

«...Тарас Бульба зробив на мене таке враження, що я цілими днями не міг ні про що думати, як тільки про запорожців у червоних жупанах з оселедцями на голові; вечорами я довго не міг заснути і все мріяв, як Колумб, найти нову землю і там заснувати Запорозьку Січ... Якби “Тарас Бульба” був одразу написаний українською мовою, то українське відродження розвивалося б зовсім іншими темпами і мало б більший успіх» (Є. Чикаленко).

3. Чому з «Енеїдою» І. Котляревського пов'язують становлення сучасної української літературної мови

» 1. Пригадайте, якою мовою у 16–18 ст. користувалися в Україні для написання різноманітних судових та урядових документів, літературних творів, літописів, а якою – для написання церковних книжок. Чим вони відрізнялися? **»** 2. Якою мовою перекладено Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.? **»** 3. Якою мовою писав свої твори Григорій Сковорода?

Проаналізуйте схему. 1. З'ясуйте, що вже знаєте про «Енеїду». 2. Поясніть, чому «Енеїда» І. Котляревського мала непроминальне значення в історії становлення нової української літературної мови.

Іван Котляревський, «Енеїда»

1798 р. – вихід I–III частин; 1842 р. – вихід друком усього твору

ЗНАЧЕННЯ	Початок формування сучасної української літературної мови
ТЕМА	Зображення українського побуту кінця 18 – початку 19 ст.
ІДЕЯ	Утвердження невмирущості українського народу, його історії, культури, національного духу
МОВА	<p>Свідчення самобутності української мови В «Енеїді» зафіксовано близько 7000 слів різних тематичних груп: назви одягу, їжі, житла, хатнього інтер'єру, сільськогосподарських знарядь, народних ігор, назви спорідненості і свягтва тощо Мова поеми багата на синоніми (наприклад, ужито такі дієслова зі значенням «іти – ходити»: <i>волочитися, почухрати, попхатися, слонятися, причевати, побрести, лізти, уплітати, прискочити, влізнути, шлятися, швендювати, мандрувати, приплектатися, чурнути, покотити, пертися, скитатися, сунутися, пороснути, копирснути тощо</i>) Яскраво представлено народну фразеологію (ужито, наприклад, низку фразеологізмів зі значенням «зробити кому-небудь зло»: <i>зварити каші, наварити киселя, злити кулю, дати швабу, дати перегону, дати хльору, видавити олію, залити за шкуру сала, вкрутити хвоста, посадити на лід, учинити ярміз, наброїти біди</i>)</p>

↑ Іван Котляревський (1769–1838)

Виходом з друку перших трьох частин «Енеїди» І. Котляревського 1798 р. започатковано історію нової української літератури й засвідчено появу сучасної української літературної мови, адже вперше для написання літературного твору автор звернувся до живого усного мовлення народу.

На 20–40-ві рр. 19 ст. припадають перші спроби наукового вивчення української мови. Першою граматикою народнорозмовної української мови, як ви вже знаєте, була видрукувана 1818 р. **«Граматика малоросійського наріччя» О. Павловського**. У ній уперше описано фонетичну систему й морфологічну будову живої української мови. З'явилися граматики української мови в Галичині та на Закарпатті. У 1830 р. видано латинською мовою працю **«Граматика слов'яно-українська» М. Лучка**, у якій граматику української мови порівняно зі старослов'янською. Найзмістовнішою серед інших подібних праць вважають **«Граматику руської мови» Я. Головацького**, опубліковану 1849 р.

Новим етапом у розвитку сучасної літературної мови стала творчість Т. Шевченка, яка засвідчила орієнтацію на весь українськомовний територіальний та історичний обшир. У творчості Т. Шевченка знайшла органічне продовження книжна традиція; поет не тільки розширює тематичні та стилізові межі українського слова, а й знаходить місце для церковнослов'янізмів і лексичних запозичень.

Чим книжна література староукраїнська мова відрізнялася від сучасної української літературної мови?

4. Як літературні твори Т. Шевченка сприяли формуванню української національної ідеї

СЛОВНИК

Національна ідея – поняття, яким описують особливості національної свідомості, що знаходять свій вияв в уявленнях про національний ідеал, признання нації, її місію, мету, мрію тощо.

Вихід у світ **1840 р. «Кобзаря» Тараса Шевченка** започаткував новий етап у розвитку української літератури й мови. Проте вірші Шевченка мали не тільки літературне значення. Адже ніколи раніше з такою силою та переконанням не лунав заклик до власного народу скинути чужоземне ярмо і здобути волю.

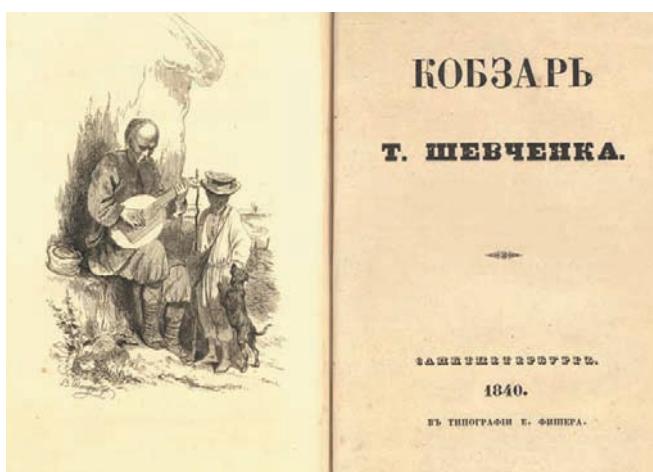
Уперше книжку було надруковано в Петербурзі. До неї входило вісім творів: «Думи мої, думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка (Нашо мені чорні брови)», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Наклад «Кобзаря» становив 1000 примірників, кожний вартістю один

карбованець сріблом. Єдина ілюстрація до всього видання – офортне зображення сліпого кобзаря з хлопчиком-поводиром на фронтиспісі, яке виконав друг поета – художник **Василь Штернберг**. «Кобзар» читали освічені й малограмотні, він поширювався в рукописних списках. Твори вивчали напам'ять, вони ставали народними піснями. «Кобзар» 1840 р. став раритетом уже невдовзі після публікації, а після арешту поета в 1847 р. його заборонили. На сьогодні відомі лише кілька примірників цього видання.

За життя Т. Шевченка його твори під назвою «Кобзар» виходили ще й 1844 р. та 1860 р. «Кобзар» **1860 р.** було надруковано в друкарні П. Куліша тиражем 6050 примірників коштом **Платона Симиренка**. Портрет поета намалював Михайло Микешин – згодом автор пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві. У цьому виданні було вміщено 17 творів, раніше опублікованих на сторінках різних журналів і газет.

➔ Перші сторінки «Кобзаря». 1840

«Ся маленька книжечка відразу відкрила новий світ поезії, вибухла, мов джерело чистої, холодної води, заясніла невідомою досі в українськім письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову» (І. Франко).

ОСОБИСТІСТЬ

Тарас Шевченко (1814–1861)

Виняткова роль **Тараса Шевченка** як поета. Його поетична спадщина стала цілою добою в історії української літератури. З ім'ям Шевченка пов'язане утвердження української літературної мови. Проте значення його віршів – не тільки в їхній мовній чи літературній майстерності. Адже Т. Шевченко був першим, хто сформулював українську національну ідею і через свої поетичні твори зробив її надбанням усього українського загалу, чим сприяв згуртуванню українців у боротьбі за своє національне визволення. Ніколи раніше українські інтелектуали не виступали так відверто проти російської

колоніальної політики. Заслугою Т. Шевченка було те, що його творчість сприяла згуртуванню українського народу в боротьбі за своє національне визволення.

Прочитайте фрагмент джерела та порівняйте його з рядками поеми Т. Шевченка. » 1. Що в поемі «Сон» найбільше обурювало представників російської влади і таємної поліції? Чому? » 2. Доведіть, що оцінка Т. Шевченком Петра І Катерини II ґрунтуються на тому, яку політику вони здійснювали щодо України.

Із записки *III Відділення імператорської канцелярії* (1847): «17 квітня, о третій годині пополудні, доставлено з Києва у Трете відділення художника Шевченка з усіма його паперами... У вірші «Сон» Шевченко уявляє, що він заснув і полинув спочатку до Сибіру, потім до Москви і, нарешті, до С.-Петербурга. У Сибіру він бачить злочинців у рудниках і кайданах, які гинуть під ударами покарань; у Москві описує виснажування військ на параді, а у С.-Петербурзі – зібрання в палаці. Ніде наклепи його настільки не зарозумілі і не нахабні, як при описі палацового зібрання... Шевченко вдається до всіх юдічних пасквільних виразів, як тільки доходить до государя імператора і взагалі росіян. Наприкінці «Сну» він уявляє себе перед пам'ятником, зведенім Петру I Катериною II, і виливає жовч свою як на того, так і на другу, говорячи, що Петро I придушив свободу Малоросії, а Катерина II довершила розпочате ним».

...Це той *Первий*, що розпинав
Нашу Україну,
А *Вторая* доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обое,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?

Т. Шевченко, «Сон», 1844 р.

Прочитайте фрагменти зі спогадів про Т. Шевченка його сучасників. Підгответте стислі розповіді про таланти, уподобання, риси вдачі Т. Шевченка за зразком: *За визнанням сучасників, Т. Шевченко.., про що свідчить його характеристика..: «...».*

Зі спогадів М. Лазаревського, сучасника Т. Шевченка: «У 1847 р., у зв'язку з відомою всім історією, він був засланий рядовим в Оренбурзький корпус... Батальйонний командир перевів його в казарми, де Шевченко спав і проводив цілі дні на брудному своєму ліжку, яке було в казармі серед інших 50. Товариство п'яних і солдатів-гульяїв, нестерпне повітря, бруд, постійний крик – усе це дуже обурювало Шевченка, але він не наважувався клопотатися про полегшення його долі. Тим часом батальйонного командира багато хто просив про дозвіл для Шевченка жити на окремій

квартири; але він не любив Шевченка за його незламний характер, за те, що він не вмів і не хотів нікому вклонятися, і водив його кожний день разом з іншими на навчання, де Шевченко вчився маршировки і рушничних прийомів...»

» Що довідалися про життя Т. Шевченка на засланні? Чому батальйонне начальство не любило українського поета?

М. Костомаров згадував про Т. Шевченка: «Брак освіти помітний був у нього, але це завжди компенсувалося свіжим і багатим природним розумом, так що розмова з Шевченком ніколи не могла викликати нудьги і була надзвичайно приємною: він умів доречно жартувати, гострословити, потішити співрозмовників веселими розповідями і майже ніколи в товаристві знайомих не виявляв того меланхолійного настрою, яким пройнято багато його віршів».

Зі спогадів П. Куліша: «Знали Шевченка по його творах та його любій, то жартівлівій, то поважній або сумній розмові. Ніхто ще не знов, що він предивний, може, найлучший співака народних пісень на всій Україні обох дніпровських берегів...»

Позакладавши назад руки, почав ходити по залі, мов по гаю, і заспівав: «Ой зайди, зайди, / Ти, зіронько та вечірня; / Ой вийди, вийди, / Дівчинько моя вірная...»

Як у ту пору своєї жизні співав Шевченко, а й надто як він співав у той вечір, такого або рівного йому співу не чув я ні в Україні, ні по столицях. Порвались разом усі розмови і між старими, і між молодими. Посходились і з усіх світлиць гості до зали, мов до якої церкви».

Зі спогадів О. Афанасьєва-Чужбинського: «Гуманність його виявлялася в кожному вчинку, в кожному рухові; навіть на тварин поширювалась його голубляча ніжність. Не раз захищав він кошенят і цуценят від злих намірів вуличних хлопчаків, а пташок, прив'язаних на шворці, купував іноді у дітей і випускав на волю... Велику втіху приносили Шевченкові селянські діти, які в селах звичайно цілі дні проводять на вулиці. Тарас Григорович не раз сідав з ними в коло і, підбадьоривши полохливе товариство, розповідав їм казки, співав дитячих пісень, яких знов безліч, з серйозним виглядом робив пищики* і невдовзі завойовував прихильність усіх дітлахів...»

Захопився було на короткий час він однією відомою красунею, яка крутила голови всім, хто потрапляв у її зачароване коло. Захоплення було сильне. Шевченко не на жарт задумувався, малював її і кілька разів складав вірші. Я завжди радів, коли йому хтось подобався: благородна натура ця ставала ще художнішою, і він працював тоді ще більш заповзято. Проте швидко він розчарувався в красуні. Запросила вона якось його вранці прочитати їй одну поему і сказала, що в неї нікого не буде, що вона бажала б одна навтішатися читанням. Тарас Григорович виконав її прохання. Йшов він до неї з якимось трепетом. Але яка ж картина на нього чекала? У затишній вітальні красуня сиділа на канапі в оточенні студента, гусара й товстелевого генерала – трьох завзятих своїх залицяльників, і спрітно маневрувала по-своєму, обманюючи всіх трьох, то подаючи їм по черзі надію, то приводячи у відчай. Поет збентежився, і хоч як чарівна господиня не атакувала його люб'язністю – він пішов з твердим наміром ніколи не відвідувати красуні й дотримав свого слова».

◀ Пам'ятник Т. Шевченку в Харкові – один із найкращих зразків монументальної Шевченкіані у світі. 1935

Перший пам'ятник Тарасові було споруджено в 1881 р. в Казахському краї – на півострові Мангішлак. На українських землях перший пам'ятник Шевченку (мармурове погруддя поета) відкрито 1899 р. у Харкові старанням української добродійки Христини Алчевської. Але це не був публічний пам'ятник, він стояв на подвір'ї садиби Алчевських.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** вихід у Петербурзі першого видання «Кобзаря» Т. Шевченка; прем'єри п'єс «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник»; вихід друком роману «Чорна рада» П. Куліша; вихід перших трьох частин «Енеїди» І. Котляревського.
- 2. Складіть речення, використавши поняття і терміни:** «національна ідея», «сучасна українська літературна мова», «нова українська література», «реалізм».
- 3. Визначте, про кого йдеться.**

» 1. Автор першого твору, що засвідчив появу нової української літератури й нової української літературної мови. » 2. Обіймав посаду ректора Харківського університету. Як письменник уславився байками та романтичними баладами. » 3. Основоположник художньої прози в новій українській літературі. » 4. Писав романи та повісті російською мовою, більшість яких спіткало забуття. Справжню літературну славу здобув кількісно невеликим українськомовним доробком – байками. » 5. Перший професійний український літературний критик і творець українського правопису, автор першого національного історичного роману. » 6. Автор першої друкованої граматики народнорозмовної української мови «Граматика малоросійського наріччя».
- 4. Дайте відповіді на запитання:** » 1. Що характерне для української літератури першої половини 19 ст.? Які митці її уособлювали? » 2. Чим визначався початковий етап розвитку сучасної української літературної мови? » 3. Що ви дізналися про «Кобзар» Т. Шевченка?
- 5. Які з тверджень стосуються Тараса Шевченка?** » 1. Історичний діяч, якому судилося стати символом українського національного руху. » 2. Упорядник і видавець трьох збірок народних пісень, які не втрачають наукової цінності й нині. » 3. Автор поетичної збірки «Кобзар», у якій уперше було засуджено колонізаторську політику російського самодержавства щодо України. » 4. Автор, чиї прозові твори склали дві збірки «Малоросійських повістей» (1834, 1836–1837), до яких увійшли найвідоміші повісті «Конотопська відьма», «Маруся». » 5. Ідейний провідник Кирило-Мефодіївського товариства, автор його основних програмових документів, зокрема «Книги буття українського народу». » 6. Письменник та поет, з ім'ям якого пов'язане утвердження української літературної мови. » 7. Творець української національної ідеї, що через свої поетичні твори зробив її надбанням усього українського загалу. » 8. Письменник, якому славу драматурга принесли п'єси «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик».
- 6. Назвіть авторів літературних творів:** 1) «Енеїда»; 2) «Маруся», «Конотопська відьма»; 3) «Пан та собака»; 4) «Ніч перед Різдвом», «Тарас Бульба»; 5) «Чорна рада»; 6) «Думи мої, думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Сон».
- 7. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?**

«Писання Котляревського задля їх глибокої національності, простоти й загальнолюдської доступності не могли лишитися без впливу на відродження українсько-руського національного духу; не тільки в Україні, але й в Галичині від перших проблесків нашого відродження аж до 1849 року ми раз у раз стрічаємо сліди впливу Котляревського на наших писателів і на ширшу громаду» (П. Куліш).

«Хто се все тонким чуттям обійме й серцем зрозуміє, той зрозуміє й те, як я зрадів, почувши на Україні високі ноти національної кобзи... Сам Шевченко зробився не тим, яким я його покинув, ідучи з України. Се вже був не кобзар, а національний пророк» (П. Куліш).

§13 Архітектура та образотворче мистецтво

Які архітектурні деталі дерев'яних будівель західноукраїнських церков викликали захоплення в чеського подорожнього і що вразило його в будівничих?

З опису подорожі 1844 р. Галичиною чеського письменника Карела Запа: «Архітектурний стиль русинських селянських церков, найчастіше дерев'яних, є оригінальний і дуже мальовничий. Рідко яка не має прегарної бані; часто триповерхові бані, з яких середнявища й гарніша. Коло церкви стоїть дерев'яна дзвіниця, скрізь одного взірця, звичайно трохи привітніша, ніж більшість дерев'яних дзвіниць старих костильов у чехів. Усі ці дерев'яні церкви бувають творінням простих теслярів, які також чимало прикладають рук до різьбярського мистецтва прикрас Храму Божого. Внутрішній вигляд такої церкви буває кращий за всі сподівання; спеціально на іконостасі розташована мистецька різьба, ясного кольору, позолочена і пофарбована».

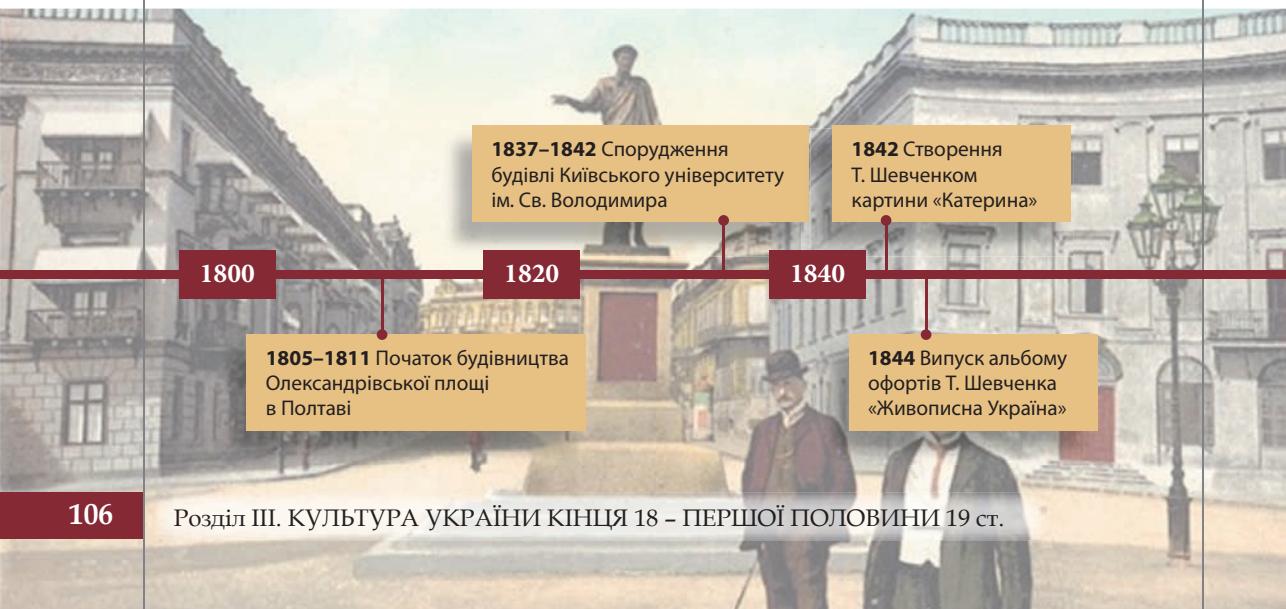
1. Що характерне для архітектури класицизму. Які пам'ятки втілюють риси цього стилю

З курсу історії 8-го класу ви вже знаєте, що в останні десятиліття 18 ст. в Україні поширився стиль **klassицизму**.

Перший етап розвитку класицизму в архітектурі пов'язують з активним розгортанням містобудування, палацово-садибного будівництва. Другий етап характеризується розширенням забудови міст, їхнім переплануванням та по-далішим удосконаленням старих міських планів і будівельних заходів. Для третього, останнього, етапу доби класицизму в Україні властивим був поступовий розпад його стилової єдності.

Якщо раніше в монументальному будівництві переважали церкви, то тепер – ансамблі міських урядових центрів, поміщицькі палаци й парки, різноманітні громадські споруди: театри, лікарні, навчальні заклади, військові установи тощо.

Наприкінці 18 ст. почали складати генеральні плани міст Російської імперії. В основу їх було покладено **klassицистичне регулярне планування**. Відповідно до нього обов'язковим було виокремлення адміністративного центру з площею,

ЗАУВАЖТЕ

Класицизм в архітектурі характеризується світлими барвами, строгими й чіткими архітектурними формами, відмовою від пишного оздоблення. В основі стилю – регулярна система в забудові міст, стриманість і простота форм, наслідування художніх зразків античності.

на якій розташовувалися будівлі урядових установ. Квартали мали бути прямокутними. Цікаво, що більшість міст України зберегли класицистичне планування до наших днів. Приміром, на початку 19 ст. *класицистичну схему планування центру міста було втілено в Полтаві*, новий губернський статус якої передбачав відповідні зміни. За керівництва архітектора Михайла Амвросимова в 1805–1811 рр. збудовано один з найкращих ансамблів класицизму в Україні – **Круглу площа** (стара назва – Олександровська). До центральної площі міста радіально сходяться вісім вулиць. По периметру площа забудована адміністративними спорудами – будинком губернських присутственних місць, будинками генерал-губернатора, дворянського зібрання, поштамту тощо. У центрі площі споруджено пам'ятник на зразок тріумфальних колон у Римі – «Монумент Слави» на честь 100-річчя Полтавської битви (1811 р., архітектори М. Амвросимов та Жан-Франсуа Тома де Томон), який став композиційною домінантою центру міста.

↑ Олександровська площа в Полтаві за планом 1808 р.

→ Будинок Полтавських губернських присутственних місць

Упродовж 19 – на початку 20 ст. тут було розташовано більшість губернських установ (нині будівля міської ради).

Цілісні архітектурні ансамблі з класицистичною забудовою постали в новозаснованих містах Південної України, прикметою яких було те, що іноді принцип регулярності планувальних схем доводилося узгоджувати з особливостями рельєфу.

Адміністративно-культурний центр Одеси – групу площ, пов’язаних із **Приморським бульваром**, – збудовано як високохудожній ансамблі у стилі

↑ Приморський бульвар в Одесі

класицизму. Приморський бульвар – фасад міста. Він з'єднує центральну частину міста з морем велетенськими сходами (тоді 199, нині 192 сходинки). Композиційним центром бульвару стала напівкругла площа з пам'ятником градоначальників та генерал-губернатору Арману Еммануелю де Рішельє.

Класицистичною окрасою Києва є споруди **Андрія Меленського** – першого міського архітектора. Найвідоміші (з тих, що збереглися) – **Микільська церква-ротонда на Аскольдовій могилі** (1810) та **пам'ятник на честь повернення Києву магдебурзького права** (1802) на березі Дніпра – колона тосканського ордера заввишки 18 м з п'єдесталом у вигляді арки.

Зразками класицистичної забудови Львова були споруди Театру Станіслава Скарбека (нині Національний академічний український драматичний театр імені М. Заньковецької), Оссолінеуму (польської наукової установи), Нової ратуші тощо.

↑ Театр С. Скарбека. 1837–1842.
Архітектори Людвіг Піхль та Йоганн Зальцман

↑ Микільська церква-ротонда на Аскольдовій могилі. 1810

↓ Пам'ятник на честь повернення Києву магдебурзького права. 1802

➔ Палац Кирила Розумовського в Батурині

У 1794 р. колишній правитель Гетьманщини К. Розумовський повернувся до Батурина, плануючи створити тут палацово-парковий комплекс. У забудові втілено риси античної архітектури: фасад палацу прикрашено портиком з восьми колон іонійського стилю. Зі смертю графа будівництво припинили. Зображеній на фотографії палац набув такого вигляду лише в 2008–2009 рр.

⬅ Будівля Київського університету Св. Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Творцями найяскравіших зразків архітектури класицизму були майстри-іноземці. Група архітекторів (здебільшого італійського походження) розбудовувала Одесу.

У Батурині шотландець **Чарлз Камерон** керував будівництвом у 1799–1803 рр. триповерхового палацу для Кирила Розумовського. На початку століття в Одесі працював француз **Тома де Томон**, а в Києві – прибулий з Петербурга **Вікентій Беретті** (італієць за походженням). **Будівля Київського університету Св. Володимира**, споруджена за проектом В. Беретті у 1837–1842 рр., є найяскравішим в Україні зразком архітектури класицизму.

Будівля Київського університету була найбільшою спорудою міста 19 ст. Вона має форму квадрата. Головний вхід з Володимирської вулиці оздоблений восьмиколонним іонійським портиком. Університет, на відміну від інших пам'яток класицизму, опоряджених у білому або біло-жовтому кольорах, має червоний колір стін, а бази колон, капітелі й карнизи, відлиті з чавуну, – чорний. Колір будівлі відповідає стрічці ордена Святого Володимира, чиє ім'я носив тоді заклад.

Для класицизму характерне будівництво **палаців і парків**. Одним з перших (і водночас найвідоміших) класицистичних палацових комплексів з парком був **палац і парк у Качанівці на Чернігівщині**. Цей комплекс закладено і збудовано

↑ Сучасна Качанівка

➔ Парк «Софіївка» в Умані

Парк названий Софіївкою на честь дружини графа Станіслава Потоцького – Софії. Автором проекту був польський інженер, архітектор-садівник Людвік Метцель. Композиція парку розгортається вздовж річища Кам'янки, де споруджено низку штучних басейнів і ставів, водоспади, шлюзи, підземну річку Ахерон та інші. Парк прикрашають штучні скелі, альтанки, скульптури.

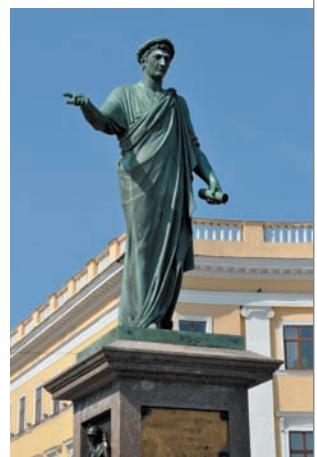
у 70-х рр. 18 ст. на замовлення власника П. Рум'янцева-Задунайського. Своєю красою уславилися два великі пейзажні парки Правобережжя – **«Олександрія»** в Білій Церкві та **«Софіївка»** в Умані.

2. У чому своєрідність тогоденого мистецтва скульптури

У зв'язку з архітектурою розвивається і **монументальна скульптура**. Найвизначнішим скульптором російського класицизму є нащадок козацької старшини **Іван Мартос** з Ічні на Чернігівщині. Для України він створив кілька пам'ятників, серед яких найвідоміший – **пам'ятник градоначальників та генерал-губернатору Арману Еммануелю де Рішельє в Одесі**. Цей пам'ятник – найяскравіша пам'ятка монументальної скульптури класицистично-го стилю в Україні.

➔ Пам'ятник градоначальників та генерал-губернатору А. де Рішельє в Одесі. 1828. Скульптор Іван Мартос

Постать Рішельє втілює ідеальний образ державного діяча. Правитель міста одягнений у римську тогу, з лавровим вінком на голові. Скульптор правдиво передав риси зовнішності зображеного діяча. П'єдестал пам'ятника з трьох боків прикрашено алегоричними бронзовими рельєфами, присвяченими землеробству, торгівлі й правосуддю.

Пам'ятник **князю Володимиру у Києві** встановлено 1853 р. на нижній (штучній) терасі гірки, яка отримала назву Володимирської. Загальна висота пам'ятника – 20,4 м, висота бронзової статуї – 4,4 м, висота постаменту – 16 м. На постаменті на повний зріст установлено статую князя, зображеного в парадному плащі, з хрестом у правій руці та облямованій хутром шапці – у лівій. Скульптурне оформлення постаменту складається з горельєфа «Хрещення Русі»; барельєфа з гербом Києва (архістратиг Михаїл на повний зріст); зірки ордена Святого Володимира.

◀ Пам'ятник князеві Володимиру в Києві. 1853. Скульптори Василь Демут-Малиновський і Петро Клодт, архітектор Олександр Тон

→ Горельєф «Хрещення Русі» на п'едесталі пам'ятника князеві Володимиру

3. Які особливості мало українське мальлярство доби. Які художники його уособлювали

У першій половині 19 ст. високого рівня сягнуло *українське мальлярство*. Саме в цей час у ньому відбулися істотні зміни, пов'язані із занепадом традиційного релігійного мальлярства – *іконопису*. Тому кінець 18 – початок 19 ст. вважають межею, що відокремлювала мальлярство попередніх часів, яке ґрунтувалося на релігійних засадах, від нового, світського. Образотворче мистецтво зазнало відчутного впливу європейського романтизму. Цей вплив виявився в тому, що художники зверталися до тем і образів, пов'язаних із життям народу, в їхніх творах помітно зрос інтерес до людської особистості, її внутрішнього світу. Найпослідовніше риси романтизму втілено в українському **портретному живописі**.

Якщо вихідці з України **Дмитро Левицький** і **Володимир Боровиковський** відіграли непромінальну роль у розвитку російського живопису, то росіянин **Василь Тропінін** своєю творчістю відкрив нову епоху портретного жанру в українському живописі першої чверті 19 ст. (в Україні Тропінін прожив близько 20 років, був кріпаком). Найціннішими творами митця є портрети подільських селян-кріпаків – чи не перші образи людини з простого народу. До справжніх шедеврів портретного мистецтва належить картина В. Тропініна «**Дівчина з Поділля**».

У першій половині 19 ст. як самостійне явище в українському мальлярстві започатковано **пейзажний жанр**.

◀ Василь Тропінін. Дівчина з Поділля. 1810–1820

У сповненному поезії образі кароокої, чорнобрової, з оливковим відтінком шкіри дівчини відбився не лише національний етнотип, а й романтичні ідеали часу з його розумінням краси та людської гідності.

→ Василь Штернберг.
Садиба Г. Тарновського
в Качанівці. 1837

У качанівському краєвиді художника, безпсрочно, приваблювала не так садиба, зображеня здалеку, як навколоїшня природа – за словами сучасника, «величний, сповнений краси сад зі ставками та старими кленами».

Найкращими зразками пейзажу є картини **Василя Штернберга** – «Садиба Г. Тарновського в Качанівці», «Переправа через Дніпро під Києвом», «Вітряки в степу».

Новою сторінкою в історії національного пейзажу першої половини століття стала творчість Т. Шевченка. Проте до цього жанру він звертався здебільшого в графічних техніках. У Львові пейзажеві майже цілком присвятив свою діяльність вихованець Віденської академії мистецтв німець **Антон Лянге**.

Неабиякою майстерністю вирізнялися живописні полотна ще одного вихованця Віденської академії мистецтв **Луки Долинського**. Цей львівський митець (родом з Білої Церкви) вдало поєднував релігійний і світський живопис, зокрема портрет.

У пейзажному, портретному та інших жанрах працював **Іван Сошенко**. Особливо вдалими вважають ті картини митця, на яких зображено сцени буденного життя на тлі української природи.

↑ Лука Долинський.
Портрет князя Лева
Даниловича. Кінець 18 ст.
(портрет з уяви)

↑ Іван Сошенко. Продаж сіна на Дніпрі. 1857

4. Чим уславився Тарас Шевченко як художник

Найвищим досягненням мистецької культури 19 ст. є творчість **Тараса Шевченка**. Його художня спадщина величезна: збереглося 835 творів – картин, портретів, гравюр на різні теми, написаних протягом різних періодів життя. Митець активно працював у портретному жанрі, про що свідчать, зокрема, автопортрети 1840–1841 рр., портрети Т. Маєвської, П. Куліша, княгині Кейкуатової.

Автопортрет, виконаний узимку 1840 р. у Петербурзі, є одним з найкращих творів цього жанру в українському образотворчому мистецтві першої половини 19 ст. Цікаво, що це одна з перших спроб Шевченка малювати олійними фарбами. Митець продемонстрував не лише вміння чудово володіти пензлем, високий хист рисувальника та колориста, а й вищукану майстерність у переданні форми засобами світлотіні.

↑ Тарас Шевченко. Автопортрет. 1840

← Тарас Шевченко. Катерина. 1842

У центрі картини – Катерина, дівчина-кіріпачка, жертва панської розпусти, що символізує покріпачену Україну, яка потерпає від свавілля російської влади. Постать зганьбленої, деморалізованої дівчини є німим докором соціальній системі, яка принижує людську гідність.

Помітне місце в майярській спадщині Т. Шевченка належить картинам жанрового характеру на українську тематику, серед яких привертають увагу «Селянська родина» та «Катерина».

Картина «Катерина» суголосна з одноіменною поемою, сповнена гарячого співчуття художника до долі простої селянської жінки.

Роздивіться картину Т. Шевченка «Катерина». ■ 1. Якою зображено Катерину на полотні? Чи осуджує Т. Шевченко геройню свого живописного твору?

■ 2. Які образи та деталі, що ними Шевченко доповнив загальну художню композицію картини, асоціюються у вас з українським народом, який потерпає від свавілля російської влади?

Шевченко-художник досконало володів різними жанрами й різною технікою, за життя був поцінований як майстер гравюри. Свою *першу гравюру*, ілюстрацію до трагедії Шекспіра «Король Лір», він зробив уже 1843 р.

Після відвідання України в 1843 р. Шевченко задумав започаткувати періодичне видання, аби розповісти в ньому про Україну, красу її природи, про звичаї українського народу, архітектурні пам'ятки, історію. У 1844 р. в Петербурзі вийшов перший (і єдиний) випуск альбому «Живописна Україна». Він складається з 6 офортів: «У Києві» (1), «Видубицький монастир» (2), «Судня рада» (3), «Старости» (4), «Дари в Чигирині 1649 року» (5), «Казка» (інша назва «Солдат і смерть») (6).

↑ Офорти з альбому Тараса Шевченка «Живописна Україна». 1844

Історичній тематиці присвячено офорт «Дари в Чигирині 1649 року». Сюжет гравюри пов'язаний з Національно-визвольною війною середини 17 ст., зокрема з подіями, коли до Б. Хмельницького в Чигирин прибули посли від трьох сусідніх держав з дарами. Цей офорт став першим в українському образотворчому мистецтві твором, на якому відображенено одну зі сторінок боротьби українців за національне визволення.

Знайдіть в інтернеті картину Ежена Делакруа «Свобода на барикадах» («Свобода, що веде народ»). Зверніть увагу, що сюжет картини присвячений революційним подіям у Парижі 1830 р. Загін озброєних повстанців через тіла своїх загиблих товаришів рішуче прямує до поставленої мети. Попереду – жінка, що символізує завзяття повстанців, їхнє прагнення до волі, – Свобода. Прапор у руках жінки недвозначно вказує, що символізує вона нескорену, сповнену сил революційну Францію.

Роздивіться картини Е. Делакруа «Свобода на барикадах» і Т. Шевченка «Катерина» та дайте відповіді на запитання. 1. Які події, явища, процеси кінця 18 – першої половини 19 ст. впливали на історію Франції та України? Які реалії суспільно-політичного життя мали істотні відмінності? 2. Що уособлюють образи жінок на картинах? Що їх істотно відрізняє? Схарактеризуйте образи жінок за допомогою прикметників (*Катерина Т. Шевченка... Свобода Е. Делакруа (яка?)...*). 3. Які деталі на картинах свідчать, що образи жінок символізують Францію та Україну? 4. Порівнявши картини українського та французького художників, доведіть, що рушієм національного відродження є ідея людської гідності. Для кого – французів чи українців першої половини 19 ст. – ця ідея була актуальнішою?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Складіть синхроністичну таблицю створення найвизначніших пам'яток архітектури, образотворчого мистецтва та літератури.
2. Установіть послідовність створення пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва, зображених на ілюстраціях.

3. Складіть речення, використавши поняття і терміни: « класицизм », « класицистичне регулярне планування », « класицистичні палацово-паркові комплекси », « пейзажний жанр ».
4. Доповініть речення. Найкращими пам'ятками класицизму в Україні в архітектурі першої половини 19 ст. є...
5. Хто серед перелічених діячів української культури першої половини 19 ст. творив у царині образотворчого мистецтва?
1) В. Штернберг; 2) Я. Головацький; 3) В. Боровиковський; 4) М. Костомаров; 5) Г. Квітка-Основ'яненко; 6) М. Максимович; 7) І. Котляревський; 8) П. Куліш; 9) А. Лянге; 10) Є. Гребінка; 11) В. Тропінін; 12) Т. Шевченко; 13) А. Меленський.
6. Дайте відповіді на запитання:
1. Як позначився перехід до класицизму в архітектурі на плануванні міст? 2. Які пам'ятки було створено в Києві за проектом А. Меленського? 3. Які пам'ятки скульптури та образотворчого мистецтва уособлюють добу?
7. Конкретизуйте й уточніть загальне твердження про розвиток українського образотворчого мистецтва. Українське образотворче мистецтво першої половини 19 ст. оновилося змістом, жанрами і засобами виразності.

§14 Історичні джерела про повсякденне життя українських селян. Практичне заняття № 3

1. Що розповідають сучасники про домашній побут українських селян

Німець Йоган Генріх Блазіус, автор книжки «Подорож Украйною» (1844), яку написав після відвідин Російської імперії, зазначав, що українські села є незвичайно великі і розлогі, «хати стоять по можливості вільно і не дуже правильно, кожна хата має свій садок з численними яблунями, грушами, сливками та черешнями... Великий контраст для порівняння з тульськими (московськими) селами, у яких всі хати селá стоять в один ряд на одному боці вулиці під одним дахом і де село ділиться взагалі тільки в два ряди. Хат під двома схилами даху годі знайти... Відколи ми залишили Північну Росію, ми ніде не бачили так чистенько утримуваних хат, як у козаків. Стіни з дерев'яних брусів у всіх українських мешканнях обліплені знадвору і всередині глиною і чисто побілені. На тих білих глинняних стінах не терплять жодного найменшого сліду бруду... У крою та способі шиття свого одягу українці значно більше зближаються із західними слов'янами, ніж з великоросами... Великорос багато уваги приділяє тому, щоб бути пишно та коштовно одягненим – але зовсім не переймається прогріхами проти чистоти; українець в кожнім разі держиться чисто, а одяг його, зате, скромний та невибагливий».

◀ Сергій Васильківський. Сільська вулиця. 1880–1890

Домінік П'єр де ла Фліз, француз за походженням, який від 20-х років 19 ст. був лікарем на Київщині, так розповідав про побут українських селян: «Селянські житла в Київській губернії скрізь збудовані з дерева, вони здебільшого теплі взимку. Їх зовнішнє і внутрішнє планування всюди майже однакове. У Київському повіті майже всі хати вкриті соломою, і якщо покрівля не стара, вона не протікає, краще захищає від холоду і спекотного сонця, ніж покрівлі з дощок, черепиці чи металевих листів.

У деяких місцевостях, де бракує лісу, стіни будинку виплітають з лози або соломи, обмазують глиною і білять. Загалом у селах будинки невеликі, у них

рідко буває більше однієї кімнати, перед якою є сіни, з другого боку від сіней роблять комору без вікон. У кімнаті завжди є піч, димар якої рідко роблять із цегли, звичайно його плетуть із лози й обмазують глиною зсередини і зовні. Цей димар виводить дим на дах. Піч топиться весь час, бо вона слугує не лише для випікання хліба, а й для щоденного приготування їжі. Хати заможніших селян часом просторіші, кімнати не такі тісні, у них більше порядку і чистоти, досить часто вони побілені всередині і зовні.

Внутрішнє впорядкування кожної хати майже скрізь однакове. В усіх помешканнях завжди можна бачити в кутку кімнати напроти дверей грубо намальовані образи святих (ікони. – *Авт.*) у більшій чи меншій кількості, прикрашені натуральними висушеними квітами та білизни рушниками, вишиваними червоними узорами. Селяни моляться перед ними, особливо після їди; перед іконами стоять обідній стіл, роль якого подекуди виконує скриня, де зберігаються їхні речі, оточена лавами. Вона накрита грубою, але чистою скатертиною, на ній лежать ніж, хліб і сіль, які широко пропонують кожному чужинцю, бо жителі цих місць дуже гостинні.

У їхніх помешканнях зовсім немає меблів, хіба що іноді шафа і декілька простих стільців. Для їжі вони користуються простим малюванням глинняним посудом.

Селяни Київського і Васильківського повітів носять досить високі шапки круглої форми з чорного або сірого смушку. Всі вони одягають свитки, які пошиті з грубого темно-коричневого, іноді сірого чи білого сукна, виготовленого ними самими з вовни своїх овець. Свитки досить добре захищають від дощу, вони широкі, звичайно довгі. Взимку вони одягають під цю свиту кожух з цегейки, потрібний у цьому кліматі. Селяни Київської губернії майже всі носять чоботи, рідко і лише в період польових робіт вони взувають сандалі, зроблені з лубу або шматочків шкіри, які називаються личаками або постолами.

Головний убір жінок дуже різний. У святкові дні та коли йдуть до церкви, у багатьох місцевостях майже всі пов'язують голову довгим шматком простого мусліну (бавовняна або шовкова тканина. – *Авт.*), зав'язують його ззаду величими вузлами, кінці яких спадають аж до середини літки. В інших громадах вони зав'язують по-різному ситцеві квітчасті хустки; так само роблять і дівчата, хоча й зав'язують трохи інакше, але майже скрізь вони ходять з непокритими головами, волосся заплітають укоси й укладають довкола голови з довгими шовковими стрічками різних яскравих кольорів, кінці яких спадають. Обов'язковою прикрасою для цих дівчат є квіти, особливо у святкові дні, а якщо, залежно від пори року, їх ніде взяти, то їх замінюють гілочками завжди зеленого барвінку та червоними ягодами калини, спеціально залишеними з осені, або штучними квітами, які вони самі роблять із пофарбованого пір'я та кольорового

↑ Микола Рачков.
Українець. Друга
половина 19 ст.

→ Костянтин Маковський. Українська дівчина. 1879

й золотистого паперу. Дівчата, як і жінки, носять на шиї багато разків намиста, найбагатші мають червоне коралове намисто.

Їжа селян майже однакова як улітку, так і взимку. Вони харчуються такими стравами: хліб житній, гречаний або ячмінний, зрідка пшеничний, за винятком свят та місцевостей, де пшениця родить. Борщ готують із салом або зі свининою, капустою, буряками, щавлем влітку та з іншими овочами. Зрідка селяни їдять яловичину, частіше свинину, баранину або птицю, але лише на свято або в неділю. Взагалі вони споживають багато картоплі, яку вирощують усюди, особливо на піщаних ґрунтах, а також ячмінну, гречану, пшоняну кашу та галушки, які готують із житнього, пшеничного або іншого борошна, яйця, молоко і сир».

↓ Микола Пимоненко.
Побачення. 1908

- » 1. Про які явища повсякденного життя українських селян свідчать джерела? На які риси національного характеру українців вони вказують?
» 2. Які прояви повсякденного життя збереглися донині?

Роздивіться наведені твори живопису. » 1. Чи можна твердити, що художники з етнографічною точністю відобразили реалії українського побуту? Свою думку доведіть, використавши цитати з писемних джерел. » 2. У чому історична та мистецька цінність живописних пам'яток? Що вразило в них найбільше?

ПРАЦЮЙМО САМОСТІЙНО. Виконайте завдання 1. Скориставшись фрагментами наведених джерел, підготуйте стислі підписи-коментарі до ілюстрацій – творів живопису 19 ст.

2. Що відомо з джерел про традиційну весільну обрядовість українців

Сучасний дослідник-етнограф Степан Макарчук пише: «Незважаючи на локальні відмінності традиційної весільної обрядовості українців, все-таки вона має спільну основу на всіх теренах України. Умовно обряд можна поділити на три етапи: передвесільний, власне весільний і післявесільний. Передвесільний поділяється на кілька традиційних елементів: сватання, оглядини, заручини. Весільне дійство складалося з низки обрядових актів, що відбувалися послідовно і в супроводі відповідних обрядових пісень, ритуалів: випікання коровою, сплітання вінка, запрошення на весілля, благословення, вінчання, пов'язування молодої, переїзд молодої в дім чоловіка.

Частиною весільного дійства, яка в різних місцевостях України більш чи менш виразно визначалася як обрядове прощання молодих з дівуванням і парубоцтвом, з неодруженими товаришами і безпосередня підготовка до переходу в новий статус, є дівич-вечір. Дівич-вечір відбувався водночас у молодого і молодої або лише в молодої, але з обов'язковою участю молодого з боярами. Він охоплював обрядове розплітання коси молодої на хлібній діжі, на подушці чи на стільці, покритому кожухом вовною догори, одягання вінка на голову молодої, частвування за столом дружок і бояр, обмін подарунками між молодими, а молода обдаровувала його шлюбною сорочкою (вишиваною) або весільною хустиною.

◀ Володимир Маковський. Дівич-вечір. 1860

Подекуди обмін подарунками виконувався через “післанців”, “послів”» (С. А. Макарчук. «Етнографія України»).

Видатний етнолог, історик, археолог Федір Вовк (1847–1918) за результатами багаторічних досліджень з етнографії українців так описав весільні обряди українців у 19 ст.: «Сватання. Скорі питання про шлюб між молодими людьми вирішено, наречений звертається до своїх батьків з проханням послати сватів до батьків нареченої. У свати запрошуують двох досить літніх та поважаних господарів. У призначений час, майже завше ввечері, свати, чи старости, виrushають до хати нареченої. Дуже часто разом із ними йде і наречений зі своїм дружком. Жених з дружком зостаються завше в сінях та починають розшукувати наречену, що її мати обачно вже вислала з хати, а старости входять до хати та, після звичайного привітання, виймають з мішка хліб, цілють його та віддають господареві. Той також цілує хліб та кладе його на стіл і питається старостів, хто вони такі та куди йдуть... Свати звертаються до матері нареченої з прямою пропозицією віддати дочку за їхнього парубка. Жених тим часом стоїть біля входу до хати, а наречена, засоромившись, має відійти до печі – домашнього вогнища – та колупати її нігтем. Вислухавши пропозицію, мати звертається до батька, а потім вони обое разом питаютися у дочки: чи піде вона за пропонованого жениха? Після посилення на волю батьків та умовлянь з їхнього боку, щоб вона сама висловилася, дочка нарешті дає згоду. Потім наречена приносить рушники, пов’язує ними старостів через плече, а женихові затикає вишивану хустку за пояс... Цим кінчається перший акт весільних обрядів; другий – заручини, це вже трохи урочистіше повторення тої самої церемонії сватання. Знову з’являються старости, знову їх в’яжуть рушниками... Потім йде благословення молодих хлібом...» (Ф. Вовк. «Студії з української етнографії та антропології»).

↑ Євдоким Мінюра. Батьківське благословення. 1916

◀ Микола Пимоненко. Свати. 1882

» 1. Про які особливості весільних обрядів 19 ст. ви дізналися? » 2. Чи доводилося вам бувати на сучасному весіллі? Що збереглося у святкуванні донині?

Роздивіться твори живопису. Чи відповідає зображене на картинах інформації джерел?

ПРАЦЮЙМО САМОСТІЙНО. **Виконайте завдання 2.** Узагальнивши інформацію джерел, сформулюйте кілька тверджень, які пояснювали б зображені на картинах елементи весільних обрядів.

3. Яку роль у буденному житті українців відігравали ярмарки

Цитований вище С. Макарчук зауважує, що «колоритом громадського побуту стали ярмарки. Вони відбувалися у відповідні пори року. Сюди з'їжджалися купці, продавці й покупці з великої округи. Були ярмарки повітових містечок і нерідко – окремих сіл. Вони відбувалися у визначений день тижня – від понеділка до суботи. Найчастіше збиралися на ярмарок до найближчого містечка або до повітового центру. Однак при потребі селянин їхав на ярмарок у найвіддаленіше містечко. За підрахунками, на межі 19–20 ст. лише на території західноукраїнських земель діяло понад 1 тис. ярмарків і близько 9 тис. торгів. Тут збували продукти землеробства, тваринництва, а місцеві ремісники – різні вироби з дерева, металу, шкіри, вовни та ін. Крім цього, можна було збувати сільськогосподарську продукцію, купувати крам, одяг, взуття, забавки, дрібний сільськогосподарський інвентар, окрім товари... Взагалі ярмарок у селянському побуті сприймався як невід'ємний атрибути життя та виробництва. Без постійного зв'язку з ярмарком не могло функціонувати жодне господарство. Ярмарки стали місцем укладання різних торговельних угод. Водночас вони слугували постійним засобом обміну різноманітною інформацією й знаннями, були великою виставкою товарів, місцем контактування між селянами та міщенами, селянами віддалених сіл» (С. А. Макарчук. «Етнографія України»).

Г. Квітка-Основ'яненко в оповіданні «Салдацький патрет» (1833) так змальовує ярмарок в Україні на початку 19 ст.: «А тим часом позісходилося народу вже чимало! Таки куди оком не глянеш, то усе люди, усе люди... І чого то туди не понаносили або не понавозили! Таки такий ярмарок, що неначе у Харкові об пречистій: усякого товару, якого тільки подумаєш, усе є. Чи груш? Та і на возах груші, і в мішках груші, і купами груші. А там Москва з лаптями та з ликами; були в них і миски, ложки і тарілки розмальовані; були й решета, і очовки, діжі, лопати, сівці, черевики, чоботи з підковами й німецькі, тільки гвіздочки попідбивані. Тут же... продавалася терта кабака і тютюн у папушах; а там – заливний товар: підкови, гвіздочки, сокири, підіски, ухналі й усе, чого треба. А тут вже – лавки з красивим товаром для панів; струковатий перець на нитках, роздзинки, хвиги, цибуля, усякі сливи, горіхи, мило, медянички, свічки, тараня, ще по весні з Дону навезеная, і суха, і солона; кав'яр, оселедці, яловичина, ніжки, шпильки, голки, гаплики і для нашого брата свинина. Дъоготь і в шерітвасах, і в мазницах; продавались і самі квачі; а побіля їх стояли бублики, буханці, горохвяники, гречаники; носили у ночовочках печенью, шматками покраїану: на скільки тобі треба, на стільки й бери. А там купами капуста, буряки, морква огородня.

▲ Володимир Маковський. Ярмарок в Україні. 1885

Тут же був хрін, ріпа, картохлі, що вже швидко хліб святий з світу божого зженуть. А тут з Водолаги горшки, кахлі, миски, покришки, глечики, кухлики... Були й свити; були кожухи, усякі пояси, шапки, і козацькі, і каплоухі. Був і дівчачий товар: стрічки, скиндячки, серги, баєві юпки, плахти, штіт рукава і хустки; жіноцькі очіпки, серпанки, запаски, кораблики, рушники, і шиті, і з мережками, щітки, гребні, днища, веретена, сіль товчена, глина жовта, запанки голов'яні; персні, черевики... аж утомишся, розказуючи. Чого-то там не було!

А промеж такої пропасті товару що то народу було! Той купує, той торгує, той божиться, той прицінююється, той спорить, той товариство склика; той на жінку гука, ті лаються, ті йдуть могоричі запивати; жіноцтво щебече, усі разом розказують і ні одна не слуха, старці співають Лазаря, кобили ржууть, колеса скриплять; діти, погубивши матерів, пищать; там скавучить собака, там придушили порося: вижчить на весь базар, а свиня, хрюкаючи, пробирається промеж народом...»

» 1. Чим, на думку сучасного дослідника, зумовлений особливий статус ярмарків в Україні? » 2. Як цю особливість утілено у фрагменті літературного твору та на картині? » 3. Зробіть висновок про роль ярмарків у повсякденному житті українців 19 ст. » 4. Що вас вразило в переліку товарів, якими торгували на ярмарках? Як цей перелік свідчить про побут і традиційну кухню?

Чи доповнюють наукові, літературно-художні тексти один одного? Чим збагачує наше уявлення живописний твір?

ПРАЦЮЙМО САМОСТІЙНО. **Виконайте завдання 3.** Підготуйте й запишіть діалог українських селян (або представників інших верств населення) про побачене чи почуте на ярмарку, про крам, який продали/купували тощо.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ. Поставте собі оцінку за урок, врахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участі в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Перевірте, чого навчилися з теми «Культура України кінця 18 – першої половини 19 ст.»

I. ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ.

- 1. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?**
  - 1.1. «Ми певні, що в українській літературі з'явиться ще багато діячів, рівних Шевченкові талантом, але не буде вже ні одного, рівного йому своїм значенням у справі нашого національного відродження: будуть велики письменники, але не буде вже пророків...» (Б. Грінченко)
  - 1.2. «...Знаменитий Щепкін оповідав, що головно дякуючи пораді Квітки в Харкові виставлена була вперше Котляревського "Наталка Полтавка", раніше іще цензура одобрила її для театральних вистав. "Наталка" перший раз дана була в Полтаві за спеціальним дозволом генерал-губернатора Рєпніна. Щепкін, родовитий українець, хотів дати її на свій бенефіс. Квітка дав йому ось яку раду: "Оголосіть яку-небудь стародавню п'есу, а перед самим днем бенефіса зішліться на нездоровля якого-небудь актора і просіть, щоб для поспіху дозволили виставити "Наталку Полтавку", твір уже дозволений для постави". І дійсно, сим способом харківці перший раз побачили на сцені п'есу Котляревського» (І. Франко).
  - 1.3. «...Я намалював Катерину в той час, як вона попрощалася з своїм москаликом і вертається в село; у царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже і сумно дивиться на Катерину, а вона, сердешна, тіль не плаче та підіймає переднью червону запашину, бо вже, знаєте, трошки тее... а москаль дере собі за своїми, тілько курява ляга; собачка ще поганенька доганя його та нібито гавкає. По однім боці могила, на могилі вітряк, а там уже степ тільки мріє. Отака моя картина» (з листа Т. Шевченка до Г. Тарновського).
- 2. Складіть і заповніть таблицю «Досягнення культури України в першій половині 19 ст.».**
- 3. Складіть кросворд «Культура України першої половини 19 ст.».**

II. ВИБЕРІТЬ ПРАВИЛЬНІ ВІДПОВІДІ.

1. Коли відбулася подія, про яку йдеться у фрагменті джерела?

«...У Львові як столиці Галичини вже існуючі і ті, що будуть відкриті в майбутньому, наукові інститути творитимуть разом університет з такими факультетами: богословським, правничим, філософським і медицини» (з диплома Йосифа II Габсбурга).
а) 1773 р.; б) 1774 р.; в) 1784 р.; г) 1793 р.

2. Де було відкрито перший в підросійській Україні університет європейського зразка?

а) у Києві; б) у Харкові; в) в Одесі; г) у Чернівцях.

3. Як називалася перша узагальнювальна праця з історії України від найдавніших часів і до кінця 18 ст. у чотирьох томах Дмитра Бантиша-Каменського?

а) «Історія України-Русі»; б) «Історія русів»; в) «Історія Малої Росії»; г) «Книга буття українського народу».

4. Хто був упорядником збірки «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень», що започаткувала українську фольклористику (опублікована 1819 р. в Петербурзі)?

а) Михайло Максимович; б) Микола Цертелев;
в) Пантелеймон Куліш; г) Микола Костомаров.

5. Оберіть дати відкриття університетів у Харкові та Києві.

а) 1661 р., 1805 р.; б) 1812 р., 1861 р.; в) 1805 р., 1834 р.; г) 1834 р., 1840 р.

6. Завершіть речення.

Першим ректором університету Св. Володимира в Києві був...

- а) Михайло Максимович; б) Микола Костомаров;
- в) Василь Каразін; г) Петро Гулак-Артемовський.

7. Які міста були центрами театрального життя в першій половині 19 ст., звідки бере початок національний український професійний театр?

- а) Київ та Одеса; б) Харків і Київ; в) Одеса та Львів; г) Полтава і Харків.

8. Розвиткові якої науки сприяла діяльність Михайла Остроградського?

- а) математики; б) історії; в) біології; г) хімії.

9. Хто був автором драматичних творів «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», які започаткували нову українську драматургію?

- а) Григорій Квітка-Основ'яненко; б) Іван Котляревський;
- в) Петро Гулак-Артемовський; г) Михайло Щепкін.

10. У якому з варіантів названо діячів культури першої половини 19 ст., що творили в царині живопису?

- а) Антон Лянге, Іван Мартос, Тимофій Осиповський; б) Дмитро Левицький, Михайло Остроградський, Іван Сошенко; в) Володимир Боровиковський, Микола Маркевич, Євген Гребінка; г) Тарас Шевченко, Василь Тропінін, Василь Штернберг.

11. У якому місті збудовано зображену пам'ятку класицизму в архітектурі?

- а) у Харкові; б) у Києві;
- в) у Львові; г) в Одесі.

А

Б

В

12. Яка з пам'яток свідчить про появу в Україні в першій половині 19 ст. нового жанру образотворчого мистецтва?

Г

13. Хто автор зображеного офорту?

- а) Тарас Шевченко;
- б) Василь Тропінін;
- в) Василь Штернберг;
- г) Іван Сошенко.

14. Яка з пам'яток є зразком класицистичного стилю монументальної скульптури в Україні?

15. Установіть відповідність між творами живопису та їхніми авторами.

- А Василь Тропінін
- Б Тарас Шевченко
- В Василь Штернберг
- Г Антон Лянге
- Д Володимир Боровиковський

16. Установіть відповідність між стислими характеристиками та іменами діячів культури першої половини 19 ст.

- 1 основоположник художньої прози в новій українській літературі, один із засновників жанру соціально-побутової комедії; прозові твори склали дві збірки «Малоросійських повістей»
- 2 учений, громадський діяч, з ініціативи якого було засновано Харківський університет; автор наукових праць з агрономії, метеорології
- 3 учений-енциклопедист, визнаний фахівець у царині історії, філології, етнографії, ботаніки; впорядкував і видав три збірки народних пісень (1827, 1834, 1849)
- 4 український поет, автор перших віршованых байок у новій українській літературі, творець перших в Україні романтических балад

- A** Григорій Квітка-Основ'яненко
B Михайло Максимович
C Дмитро Бантиш-Каменський
D Василь Каразін
E Петро Гулак-Артемовський

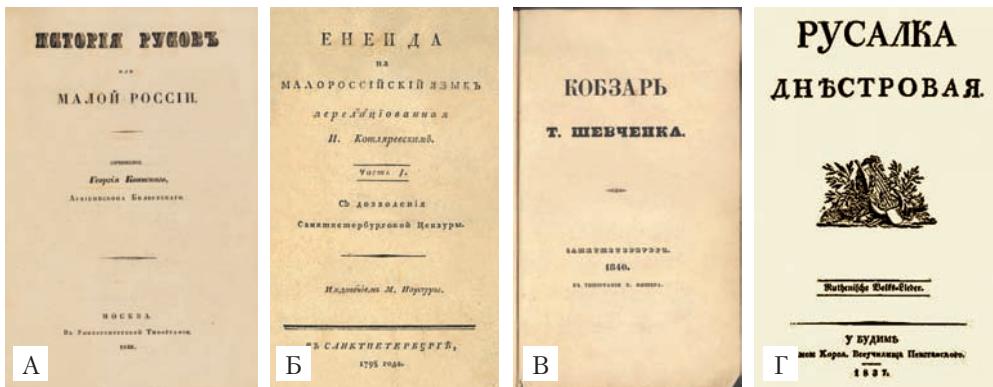
17. Які поняття характеризують розвиток української культури в першій половині 19 ст.?

- а) класицизм; б) модерн; в) шкільна драма; г) романтизм;
 д) нова українська література; е) полемічна література.

18. Укажіть упорядників найвідоміших збірок українського фольклору.

- а) Михайло Максимович; б) Микола Цертелев; в) Тарас Шевченко;
 г) Маркіян Шашкевич; д) Іван Котляревський; е) Микола Гулак.

19. Установіть хронологічну послідовність виходу друком зображеніх книжок.

20. Які з тверджень стосуються «Історії русів» – пам'ятки кінця 18 ст.?

- а) перший історичний роман в українській літературі; б) авторство точно не встановлене; в) твір поширювався в списках; г) надруковано Пантелеїмоном Кулішем 1846 р.; д) розповідає про події в Україні від становлення Київської Русі до виникнення козацтва; е) обґрунтовано думку, що саме Україна, а не Росія є прямою наступницею Київської Русі.

21. У яких твердженнях ідеться про Тараса Шевченка?

- а) діяч, якому судилося стати символом українського національного руху; б) основоположник художньої прози в українській літературі; в) першу збірку його поезій було надруковано в Петербурзі в 1840 р.; г) автор програмових документів Кирило-Мефодіївського товариства; д) творець «Енеїди» – першого твору нової української літератури; е) автор понад тисячі творів образотворчого мистецтва.

Розділ IV

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у складі Російської імперії в другій половині 19 ст.

§ 15 Кримська війна 1853–1856 рр. та реформи 60–70-х рр. 19 ст.

Проаналізуйте карту. **»** 1. Які історичні факти (події, явища, процеси) другої половини 19 ст. відображені на ній? **»** 2. Які історико-географічні об'єкти, позначені на карті, свідчать про модернізацію промисловості та сільського господарства? **»** 3. Порівняйте карти на с. 126 і на с. 22. Чи відбулися зміни адміністративно-територіального устрою в підросійській Україні в другій половині 19 ст.?

1853–1856 Кримська (Східна) війна

1855

**1855 Антикріпосницьке
повстання селян
«Кіївська козаччина»**

1860

**19 лютого 1861 Оприлюднення маніфесту
російського імператора Олександра II
про скасування кріпацтва в Росії**

1. Як Кримська війна 1853–1856 рр. торкнулася України

У 1853 р. розпочалася війна Росії з Османською імперією. Причиною конфлікту було прагнення російського царата посилити вплив на Балканах, захопити протоки Босфор і Дарданелли та перетворити Чорне море на закритий, цілком контролюваний внутрішній басейн Російської імперії. У **Кримській війні (1853–1856)** проти Росії виступили союзники Туреччини Англія, Франція і Сардинське королівство.Хоча воєнні дії велися на Балтійському та Біломорському морях, у Тихому океані, на Кавказі, однак основним театром війни став Кримський півострів.

➔ Микола Красовський. Повернення до Севастополя ескадри Чорноморського флоту після Синопського бою. 1863

У листопаді **1853 р.** російський флот знищив турецький флот, що стояв у Синопі. Страйкові поразки турецького флоту, союзники висадили десант під Євпаторією і почали просуватися на Севастополь. Російська армія програла генеральну битву на річці Альма і відступила до Бахчисарая. Відтоді основні події розгорталися під Севастополем, який союзники тримали в облозі протягом майже року. Спроба російської армії прорвати блокаду Севастополя ззовні (битва на Чорній річці) провалилась, а після взяття союзниками Малахового кургану доля Севастополя, а разом і всієї війни, була вирішена. Російській імперії довелося підписати **Паризький мирний договір** 1856 р., за яким вона втрачала, зокрема, острови в дельті Дунаю та частину Південної Бессарабії, мусила тимчасово забути про свої амбіції щодо територій на Балканах і чорноморських протоках.

Поразка в Кримській війні спричинила зростання невдовolenня діями уряду, адже основну причину невдач вбачали у військово-технічній і соціально-економічній відсталості Російської імперії, тож з усією очевидністю постало питання внутрішніх змін.

Прочитайте фрагмент джерела про одного з учасників Кримської війни з Вінниччини Петра Кішку. ➔ 1. Як ставиться автор до вояка? На яких його чеснотах наголошує? ➔ 2. Які деталі вказують на те, що П. Кішку змальовано як нащадка запорозьких козаків?

«Служив у флотському екіпажі матрос Петро Кішка. Веселив він жартами та різними вигадками й артилеристів на бастіоні в нудні хвилини

↑ Франц Рубо. Фрагмент панорами «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.». 1904

Панорама розповідає про один з епізодів 349-денної оборони міста – відбиття його захисниками штурму англійсько-французької армії 18 червня 1855 р.

затишшя і був неодмінним учасником кожної вилазки до траншей ворога. Кішка завжди йшов по переду і, якщо розпочинався гарячий бій, вправно діяв багнетом і повертався з багатим трофеєм. Енергійний матрос і вдень знаходив собі справу. Заманулося Кішці підрахувати, скільки гармат на батареї у французів. Його стали відмовляти – мовляв, нічого не вийде, французи службу несуть пильно. Кішка посміхнувся: подивимось, мовляв, які вони пильні та як спіймаються на гачок. Підібрався непомітно до батареї, виліз на високий насип. Французи, побачивши його, цілком імовірно, подумали, що хтось із своїх солдатів переодягнувся у російську форму, і, показуючи пальцями на “перевдягнутого”, підняли регіт, зрадівши вдалому маскараду. Кішка теж сидить собі, речоче на весь рот і, загинаючи пальці, рахує гармати. Потім скотився стрімголов з насипу до своїх. Тільки тут схаменулися французи, зрозуміли, нарешті, що їх одурили, і давай палити. А Кішці й горя мало. Весело поблискуючи карими очима, він уже доповідає начальству про кількість гармат».

Кримська війна вкрай негативно позначилася на становищі України, бо саме на українців ліг основний тягар воєнних дій. Так, лише під час оборони Севастополя у сухопутних військах російської армії загинуло понад 25 тис. українців. Особовий склад Чорноморського флоту Російської імперії, за винятком вищого командування та переважної більшості офіцерів, був сформований здебільшого з уродженців України. Та сама ситуація склалася і в сухопутних частинах. Переважно в Україні збиравали запаси продовольства й фуражу, реквізовуючи або закуповуючи майже за безцінь для армійських потреб сільськогосподарську продукцію в місцевих виробників. Населення Півдня України опікувалося лікуванням хворих та поранених під час бойових дій. Оскільки Україна була найближчим тилом і базою постачання російської армії, на селян лігувесь тягар військових перевезень з центральних районів країни до Криму. Селяни перевозили тисячі солдатів, потрібні армії вантажі тощо. Зрозуміло, що селяни були нездовolenі своїм становищем через зростання податків і повинностей.

Усе це спровокувало наприкінці війни масовий антикріпосницький рух. Приводом до нього було опублікування маніфесту про створення державного ополчення. Найбільшого розмаху рух набув на Київщині, діставши назву «**Київська козаччина**». У селах поширювалися чутки, що всі, хто запишеться до ополчення, стануть козаками, а після запису в «козаки» будуть звільнені від кріпацтва, одержати землі й майно, стануть вільними хліборобами. Почавшись у лютому 1855 р. у Васильківському повіті, у березні–квітні цей рух охопив 8 із 12 повітів Київської губернії (понад 500 сіл). Для придушення «козаччини» в Київську губернію царський уряд спрямував регулярні війська та поліцію.

Не встигло забутися повстання на Київщині, як відбулося нове, не менш грізне – «**Похід у Таврію по волю**». Навесні 1856 р. серед селян поширилися чутки, що царський уряд закликає переселятися до Криму та що кріпакам-переселенцям будуть давати там землю і волю. Селяни знімалися цілими селами, з жінками й дітьми. Найбільших розмірів рух набув у Катеринославській і Херсонській губерніях. Озброївшись, селяни рухалися великими групами, розганяючи на своєму шляху загони поліції та військ. Лише залучивши великих військових сил, влада спромоглася зупинити цей селянський рух, який став останнім перед «епохою великих реформ».

2. У чому суть селянської реформи 1861 р. Якими були її наслідки

Проаналізуйте схему. Поміркуйте, чому серед причин проведення селянської реформи найістотнішою вважають поразку в Кримській війні.

Початок селянської реформі поклав маніфест Олександра II від **19 лютого 1861 р.**

Реформа передбачала реалізацію двох основних заходів: 1) скасування особистої залежності селян від поміщиків та надання їм громадянських прав і свобод; 2) наділення селян землею.

За реформою 1861 р. поміщицькі селяни отримали особисту свободу, позбувшись залежності від поміщиків (унаслідок реформи поміщик утратив право купувати, продавати, дарувати селян; селяни могли брати шлюб без дозволу поміщика). Селяни

Російському імператорові Олександрові II належить відомий вислів: «*Краще скасувати кріпосне право зверху, ніж чекати того часу, коли воно само собою почне ліквидуватися знизу*», який було виголошено у 1856 р. в Москві перед представниками місцевого дворянства.

дістали також право самостійно укладати договори і торговельні угоди, купувати, орендувати, дарувати, продавати землю, інше нерухоме та рухоме майно, вільно ним розпоряджатися й одержувати його у спадок. Вони могли вступати на службу або в навчальні заклади, переходити в інші верстви суспільства (міщан, купців тощо). Селяни здобули право вільно здійснювати торгівлю, відкривати різні промислові, торгові й ремісничі заклади, виробляти і продавати свої вироби як у селах, так і в містах, могли долюватися до підприємницької діяльності, найматися на різні роботи. Крім того, селян не можна було покарати інакше, як за вироком суду чи за законним розпорядженням урядової та громадської влади.

Водночас юридично вільне селянство не мало громадянської рівності з іншими верствами суспільства. Зберігалися, зокрема, деякі *громадські й майнові обмеження*: селяни мусили платити подушний податок, відбувати рекрутську повинність, їх могли карати різками. Й надалі існувала селянська община з її круговою порукою, з обмеженням виїзду за територію волості, право «опікунства» поміщика над сільською общиною.

Поміщики юридично лишалися власниками всіх земель, що їм належали і до реформи. Що ж до селянських наділів та угідь, то їх поміщики були зобов'язані надавати в постійне користування селянам. Ідеється про *присадибні ділянки, польові наділи* й інші угіддя. Викуп земельного (польового) наділу здійснювався тільки з дозволу поміщика. Селянин не мав права відмовлятися від нього протягом 9 років. До укладення викупних угод селяни залишалися у становищі *тимчасово зобов'язаних*, підкорялися владі поміщика і продовжували виконувати на його користь повинності. Цей стан тривав від двох до дев'яти років, а в деяких маєтках – і більше 20 років. Селяни, які оформили угоду про викуп своїх наділів, ставали власниками й уже не мусили відбувати панщину чи платити оброк.

Присадибну ділянку селянин міг викупити будь-коли. За садибу селяни мали щороку платити оброк (грошову плату). За користування польовим наділом потрібно було платити грішми або відробляти панщину в маєтку поміщика.

Прикметно, що реформа позбавила селян частини польових наділів і угідь, якими вони користувалися раніше. Щоб закріпити за собою

▼ Володимир Орловський.
Урожай в Україні. 1880

найродючіші землі, поміщики замінювали кращі селянські надії гіршими, зносили селянські хати, господарські будівлі, утруднювали селянам доступ до пасовищ, сіножатей, водопоїв тощо або взагалі позбавляли цих сільськогосподарських угідь.

Селяни, переконавшись, що звільнення від кріпосної залежності відбувалося в інтересах поміщиків, чинили в багатьох місцях опір проведенню реформи, не виконували відробітків, не платили податків, викупного тощо. Часто вдавалося до вирубування лісів, знищення посівів, підпалів поміщицьких садиб. Протягом кількох років після реформи у значній частині повітів тривали селянські заворушення, які нерідко придушували за допомогою каральних військ.

Основні засади реформи 1861 р. поширилися й на інші категорії селян, зокрема державних. 1866–1867 рр. вийшли царські укази, відповідно до яких за державними селянами зберігалися їхні земельні угіддя. Державні селяни могли викуповувати їх одразу або «*вносити в казну визначений законом щорічний платіж під назвою державного оброчного податку*». Утім, викупні платежі для державних селян були меншими, ніж для решти. Вони отримали майже вдвічі більші, ніж поміщицькі селяни, земельні надії.

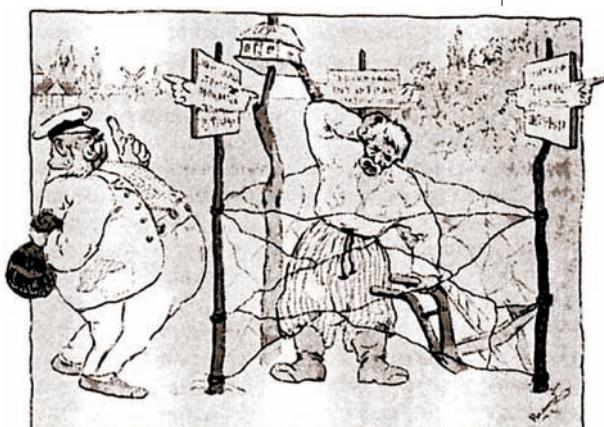
Тож унаслідок реформи 1861 р. відбувався процес розшарування селянства. Щоб поліпшити своє життя, селяни-бідняки наймалися до селян-багатіїв або до поміщицьких маєтків. Частина селян залишала рідні оселі й наймалася тимчасово або назавжди на фабрики чи заводи, що стало початком формування ринку вільнонайманої робочої сили. Реформа сприяла поширенню на селі ринкових і товарно-грошових відносин, створенню певних умов для підприємництва.

У зв'язку з якими явищами, зумовленими селянською реформою, виникли такі приказки: «Дожились до того, що хоч серед хати ори», «Поле – курці лапою ніде ступити», «Тіснота така, що зі стріхи на чужий город капає»?

Проаналізуйте схему. Який з наслідків селянської реформи зумовив такі зміни: розвиток ринку землі, що передбачало купівлю-продаж землі, її оренду; розвиток особистості, формування індивідуальної ідентичності селян; залучення селян до роботи на промислових об'єктах, будівництва залізниць?

↑ Карикатура українського сатиричного журналу «Шершень» (1906) на селянську реформу 1861 р.

НАСЛІДКИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ

Особисте звільнення селянина, поліпшення його соціально-правового статусу

Формування ринку вільнонайманої робочої сили, що було передумовою для індустріалізації країни

Поширення на селі ринкових і товарно-грошових відносин, створення певних умов для підприємництва

3. Що передбачали інші реформи 60-70-х рр. 19 ст.

Після селянської було здійснено ї інші реформи, що стосувалися найважливіших питань суспільства Російської імперії.

1864 р. розпочато земську і судову реформи. В українських губерніях Лівобережної та Південної України було запроваджено земське самоврядування – створювалися земські установи: *губернські* та *повітові земські збори* та їхні

управи. Повітові земські зібрания складалися з членів, яких називали *гласними*. Їх обирали на три роки. У виборах до земств брало участь усе населення, що мало земельну власність, але при цьому виборці були поділені на три категорії: поміщиків, міщан і селян. Перевага надавалася поміщикам. Земства з моменту їх утворення займалися винятково місцевими господарськими та соціальними питаннями (утриманням школ, лікарень, пошти, ветеринарних і санітарних служб). На Правобережжі реформа була проведена аж у 1911 р. Уряд остерігався впливу польських поміщиків, що могло поозначитися на посиленні антиурядових настроїв.

↑ Клавдій Лебедєв. На земському зібранині. 1907

← Григорій М'ясоєдов. Повітове земське зібрання в обідню пору. 1872

Прочитайте уривок з твору Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Зробіть висновок про те, як і навіщо влада прагнула вплинути на вибори до земств.

«Уранці на майдані, коло козачої волості, зібралася у купу козача й кріпацька громада. Дмитренко [становий пристав] приїхав на Чіпчиних конях, прочитав указ, розказав – кого вибирати: забороняв “сіре мужичча” в гласні “перти”, радив – панів, котрі “усе знають і усе, що треба, зроблять”; похвалявся навіть, що як повибирають “мужву”, то щоб начувалися... Громада слухала мовчки. Становий ще раз обернувся, ще раз раяв обирати панів... сів на обивательські коні, покотив з Пісок. А зустрівши гласних перед виборами, говорив їм: “Слухайте... дивіться на мене... Як крутну правого вуса, клади направо білет, а крутну лівого, – наліво... Глядіть мені!”»

За судовою реформою було запроваджено *позастановий*, *відкритий*, *незалежний* від чиновників суд. Судді обіймали посаду пожиттєво. Тепер судочинство відбувалося за участю двох сторін – обвинувачення та захисту.

➔ Микола Касatkін. У коридорі окружного суду. 1897

Правову консультацію і захист забезпечували присяжні повірені (адвокати). Провину підсудного визначали присяжні засідателі, обрані з представників громадськості. Передбачено кілька судових інстанцій: мировий суд, окружний суд, судова палата.

Тоді ж здійснювалася *військова реформа*. У 1874 р. замість рекрутських наборів запроваджено загальну військову повинність, тривалість служби обмежено 6 роками в армії та 7 роками на флоті. Від служби звільняли осіб з вищою освітою, духовенство, купецтво, інородців. В армії скасовували тілесні покарання. Для швидкого розгортання військ під час воєнних дій почали створювати військові округи. Країну було поділено на 15 таких округів, з яких три були утворені в Україні – Київський, Одеський і Харківський. Реформа передбачала відкриття низки військових та юнкерських училищ. Почалося переозброєння і переобмундирування армії.

З 1864 р. уряд ініціював також *реформу освіти*, яка передбачала формування єдиної системи початкової освіти. Середня освіта поділялася на класичну (чоловічі й жіночі гімназії) та реальну (училища, що готовали до вступу до технічних навчальних закладів). За реформою відновлено самостійність університетів у навчальних справах, створювалися ради професорів.

У 1870 р. царський уряд провів *реформу міського самоврядування*. У містах було створено міські думи, членів яких обирали всі платники податків міста за безстановим принципом. Міські думи та їхні виконавчі органи – міські управи – опікувалися питаннями благоустрою, торгівлі, промисловості, охорони здоров'я тощо.

На 1860-ті рр. припадає і *фінансова реформа*, у результаті якої було створено Державний банк, утілено принцип гласності державного бюджету тощо. Державний банк (в Україні діяли його контори), окрім випуску цінних паперів, приймав вклади на збереження, здійснював різноманітні комерційні операції: видавав позики землевласникам, промисловцям і купцям, кредитував «під товар».

⬅ Микола Богданов-Бельський.
Усний рахунок. 1895

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАУЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** «Київська козаччина»; початок Кримської війни; оприлюднення маніфесту царя Олександра I про скасування кріпацтва.
- 2. Складіть речення, використавши поняття і терміни:** «викупна операція», «тимчасово зобов'язані», «земство», «присяжні повірені та засідателі».
- 3. Дайте відповіді на запитання:** 1. Як Кримська війна позначилася на становищі України? 2. Чим були спричинені та як завершилися масові селянські рухи перед реформами 1860-х рр.? 3. Що передбачали реформи адміністративного управління, а також освітня та військова реформи, здійснені в 1860–1870-х рр.? 4. Чому судову реформу вважають найбільш демократичною з усіх проведених владою?

4. Виберіть правильні відповіді.

Які причини спонукали російський царат скасувати кріпацтво?

- » 1. Масштабне зростання селянського руху за звільнення від кріпосницької залежності та наділення селян землею. » 2. Прагнення юридично зрівняти всі верстви в імперії. » 3. Невміння більшості поміщиків раціонально організовувати сільськогospодарське виробництво. » 4. Поразка у Кримській війні, яка засвідчила відсталість держави в економічному та військовому плані. » 5. Потреба розвитку селянського підприємництва, збільшення кількості робітників у промисловості.

5. Доповніть твердження.

У результаті проведення селянської реформи 1860-х рр. селяни отримали:

- повне звільнення від панщини, оброку та інших податків;
- особисту свободу, позбавлення залежності від поміщиків;
- право обирати та бути обраними на найвищі державні посади;
- можливість самостійно виступати у суді (у цивільних і кримінальних справах);
- право купувати рухоме й нерухоме майно, вільно ним розпоряджатися та одержувати його у спадок;
- можливість виїжджати за кордон для реалізації своїх національно-культурних прав.

6. Визначте наслідки селянської реформи 1861 р. в Україні.

- » 1. Ліквідація поміщицького землеволодіння. » 2. Отримання селянами особистої свободи. » 3. Реальне зрівняння селянства в правах з іншими верствами суспільства. » 4. Закріплення малоземелля й безземелля селян, їх розшарування. » 5. Заганання соціальної напруги на селі між селянами та поміщиками. » 6. Усунення перешкод для розвитку ринкових відносин.

7. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?

«Тим часом в народі пішла дивна чутка, пішла й покотилася по селах, як грім по небу: то була чутка про волю. Народ зашумів, як бір в негоду. Встало, ніби з домовини, чутка про козаччину. В Васильківщині й Канівщині схопився бунт, як пожежа серед ночі. Народ піднявся й пішов ватагами од села до села, ніби хотів знайти скоріше волю. Всі записувались в козаки, бо говорили, хто запишеться в козаки, той не робитиме панщини» (І. Нечуй-Левицький).

«Колишню нашу землю, – писали селяни, – віддали в оренду, навколо нашого житла все обкопано і засіяно. Хати наші, які от-от упадуть, забороняють ремонтувати, водопою не дають, прогону і пасовиська тим більше. Наказують переходити в Маслів Яр, місце непридатне для поселення, і загрожують за невиконання цих вимог викликати солдатів за наш рахунок».

8. Поміркуйте, що дає підстави для поданого нижче висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.

«Реформа 1861 р. вивільнила селян від особистої залежності, а з іншого боку, виштовхувала їх заради сплати викупних платежів і податків на товарний ринок і ринок робочої сили».

§16-17

Модернізація промисловості та сільського господарства

Пригадайте, що таке промисловий переворот. Прочитайте фрагмент джерела.

» 1. Про які ознаки промислового перевороту йдеться? » 2. Як у зв'язку з промисловим переворотом змінилося сільське господарство? » 3. Чому для характеристики явищ і процесів, про які йдеться у фрагменті джерела, використовуємо термін «модернізація»?

«Сільськогосподарські машини системи німця-колоніста Леппа мають тепер найбільше поширення в Новоросії... У теперішній час існує понад 20 чавуноливарних заводів, цілий рік виробляють леппівські жатки. Взагалі вони випускають на рік не менше десяти тисяч машин, і величезна пропозиція ця не завжди спроможна задовольнити ще більший попит. У Таврійській губернії тепер 40 000 цих машин. За допомогою машини селянин із своєю сім'єю легко збирає сорок п'ятдесят, а то й сто десятин посіву, між тим як раніше йому довелось би майже всю цю роботу виконувати руками поденників» (М. Шаховський. «Сільськогосподарські відхожі промисли»).

1. У чому полягають особливості модернізації сільського господарства в другій половині 19 ст.

Реформа 1861 р., попри половинчастий характер, сприяла поширенню на селі **ринкових, товарно-грошових відносин**. Тож поступово сільське господарство підросійської України набувало підприємницьких рис. Найпомітнішим цей процес був у землеробстві.

Основну частину орної землі на українських територіях було відведено під посіви хлібних культур. У селянських господарствах виробляли сотні мільйонів пудів збіжжя, причому кількість його до 1890-х рр. тільки зростала. До розширення посівів зернових культур виробників спонукали ринкові мотиви, адже зерно було товаром. Зростання попиту на хліб на внутрішньому і зовнішньому ринках разом з появою мережі залізниць перетворило Степову Україну на район торговельного зернового господарства. Прикметно, що в пореформену добу Росія істотно збільшила експорт хліба.

У другій половині 19 ст. тенденції до *спеціалізації районів* України на вирощуванні різних видів сільськогосподарської продукції тільки посилюються.

↑ Кінна молотарка в с. Білики на Полтавщині. 1901

Якщо Степова Україна була основним районом торговельного зернового землеробства, то Правобережжя стало районом цукробурякового виробництва. Посівні площи цукрових буряків стрімко зростали. Швидкими темпами розвивалося тютюнництво. Особливо великі площи посівів тютюну були на Лівобережній Україні.

Протягом пореформенного періоду майже вдвічі зросли площи під картоплю. Ця культура доволі швидко стала основним харчовим продуктом, що зменшило споживання хліба. Картофель використовували також як корм у селянському тваринництві.

Поступово зростали посіви бобових, олійних та інших рослин. Інтенсивно розвивалися товарне городництво й садівництво. Про темпи розвитку землеробства свідчить такий факт: на початку 20 ст. в Наддніпрянщині збирали 43 % світового врожаю ячменю, 20 % пшениці та 10 % кукурудзи. Важливою галуззю було тваринництво.

Прикметною рисою тогочасного сільського господарства стало більш широке застосування спеціальних машин і знарядь, хоча загальний рівень механізації, особливо в селянських господарствах, ще був невисоким. Активніші темпи механізації характерні для південних губерній України. У поміщицьких маєтках Півдня України почали використовувати спершу кінні, а в деяких великих господарствах – і парові молотарки. На Правобережжі на цукрових плантаціях застосовували сівалки, жатки, багатолемішні плуги, кінні граблі, коренерізки. Наприкінці 1870-х рр. у сільському господарстві України налічувалося близько 700 парових двигунів, кілька тисяч молотарок, жаток, віялок, соломорізок та інших удосконалених землеробських знарядь. У багатьох місцевостях почали застосовувати сівозміні з посівами кормових культур, природні та штучні добрива.

Передові поміщицькі господарства запроваджували найновішу агротехніку, машини, розширявали площи посівів, що давало можливість знизити витрати на одиницю продукції та витримати конкуренцію на ринку. Прикладом раціонального ведення землеробства може слугувати економія графа Бобринського в м. Смілі. У 1890-х рр. тут було заведено 16-пільну систему обробітку землі,

штучне угноєння, застосовувалися знаряддя найвищої якості – від спеціальних плугів до плугів глибокої оранки, працювали кінні та парові плуги, культиватори, розпушувачі, котки тощо. Більш як тисяча найманіх робітників приводили в рух понад 2,5 тис. різних знарядь і машин.

2. Як відбувався промисловий переворот. У чому виявлялася модернізація промисловості

З другої половини 60-х рр. 19 ст. розвиток промислового виробництва України прискорився. У 1860–1880-ті рр. інтенсивно розгортається залізничне будівництво, розвивається річкове та морське пароплавство, що стало одним з виявів і водночас умовою *промислового перевороту*.

Перша ділянка залізниці, споруджена на українських землях у складі Російської імперії, з'єднала міста **Одесу** і **Балту** (Подільська губернія). Її було збудовано державним коштом упродовж трьох років (1862–1865). У 1871 р. завершено будівництво залізничного сполучення між Києвом і Одесою.

На початку 90-х рр. в Україні діяло вже дев'ять залізничних (державних і приватних) магістралей. Вони з'єднали найбільші міста Київ, Харків, Одесу, Вінницю, Катеринослав (нині Дніпро), Олександрівськ (нині Запоріжжя), Миколаїв, Кременчук та промислові райони Донбасу й Криворіжжя, Україну і різні райони Росії.

Від середини 60-х рр. 19 ст. швидкими темпами зростає **фабрично-заводська промисловість**, яка витісняє дрібnotоварне і мануфактурне виробництво.

→ Цукровий завод у м. Шполі на Київщині. Кінець 19 ст.

Промисловий переворот виявився передусім у горілчанії та цукроварній галузях промисловості. У 1861 р. в Україні налічувалося 229 цукрових заводів: вони давали понад 3 млн пудів цукру за сезон, або близько 80 % загальноросійського виробництва. Цукрова промисловість України стала основним постачальником цукру для всієї Російської імперії. Більшість цукрових заводів були розташовані на Правобережжі й Лівобережжі України.

Індустріальні підприємства в цукровій промисловості України сформувалися з великих вотчинних цукрових мануфактур («парових» заводів), де всі операції ручної техніки було замінено системою машин, а примусову працю кріпосних селян – працею вільнонайманих робітників. Переобладнання завершилося до 70-х рр. 19 ст.

Промисловий переворот зумовив масове застосування машин і в інших галузях виробництва. Спочатку українське машинобудування здебільшого було спрямоване на забезпечення технікою згаданих галузей харчової промисловості,

↑ Реклама продукції заводу Д. Грієвза в Бердянську

від року заснування (1895) до червня 1912 р. виготовив 1846 паротягів, **Луганський** від 1900 р. до 1911 р. – близько 1,5 тис. У 1915 р. з конвеєрів цих двох заводів зійшло 40 % усіх паротягів, виготовлених в імперії.

Потужними підприємствами машинобудівної промисловості того часу стали завод «Арсенал» у Києві, завод Бобринських у Смілі, завод Російського товариства пароплавства й торгівлі в Одесі. На верфях Херсона і Миколаєва почали спускати на воду морські й річкові судна. Майже всі великі підприємства машинобудівного профілю належали іноземному капіталу.

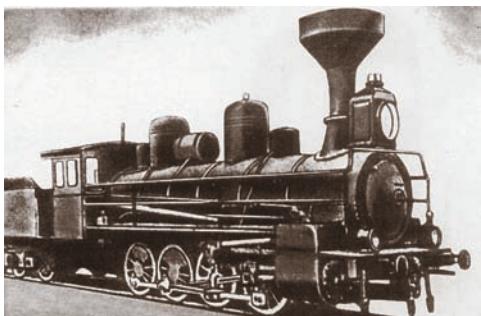
Зміни, пов’язані з промисловим переворотом, позначилися на структурі промисловості: у 60-х – на початку 80-х рр. 19 ст. на перше місце виходять нові галузі: *вугледобувна, металургійна*, а також *залізорудна і машинобудівна*.

Від 1861 р. до 1900 р. видобуток кам’яного вугілля в Україні зрос більш ніж у 115 разів і становив 691,5 млн пудів (понад 11 млн т; майже 69 % видобутку в усій Російській імперії). Основними покупцями вугілля Донбасу, крім залізниць і металургійних підприємств, були пароплавства, газові та цукрові заводи.

Від 1870-х рр. у вугледобувну промисловість Донбасу, як згодом і в інші галузі, починає активно проникати іноземний капітал. Так, розбудова Юзівського і Курахівського рудників була пов’язана з ім’ям британського підприємця **Джона Юза**. У 1869 р. він за сприяння російського уряду став одним із засновників *Новоросійського товариства кам’яновугільного, залізного та рейкового виробництва*. Того самого року розпочалося будівництво металургійного заводу,

а також сільськогосподарського виробництва. За 25 років (від 1876 р. до 1900 р.) виробництво сільськогосподарських машин в Україні зросло у 12 разів. У 1890 р. діяло загалом 70 заводів сільськогосподарського машинобудування. У м. Бердянську Таврійської губернії виник у 1884 р. **завод Джона Грієвза**, який у 1895 р. виробив 4464 жатки і вважався на той час найбільшим заводом у Європі.

Друге місце за темпами розвитку належало *транспортному машинобудуванню*. Паротяги виготовляли в Харкові й Луганську. **Харківський паротягобудівний завод**, наприклад,

← Перший паротяг Луганського паротягобудівного заводу, який був заснований 1896 р. німецьким підприємцем Густавом Гартманом

➔ Юзівка. Кінець 19 – початок 20 ст. На задньому плані – завод

↓ Джон Юз (1814–1889)

працювати за повним металургійним циклом*, а в 1897 р. уже посідав перше місце з виробництва чавуну в Російській імперії. Також він належав до найбільших виробників сталі.

Прочитайте фрагмент джерела. Як промисловий переворот пов'язаний з розбудовою міст і зростанням чисельності міського населення?

У 1875 р. чиновник міністерства землеробства і державного майна В. Іславін, який побував з інспекцією в Південно-Східній Україні, писав: «Для степу безцінним є ще й те, що там, де чотири роки тому ріс самий лише бур'ян, з'явилося двотисячне поселення, яке виглядає вже як містечко, з базаром щонеділі, з сировськими, бакалійними та іншими крамницями, де товари продаються за таксою, не вищою за харківські ціни; з англійським готелем, французьким буфетом, німецькою пивною та обов'язковим російським кабаком; з лікарнею на 12 ліжок (і 24 у разі потреби), аптекою, лікарем, фельдшером і всіма необхідними інструментами й запасами. Якщо додати до цього, що для дотримання порядку постійно перебуває в Юзівці поліцейський офіцер з командою з трьох рядових і що з робітників при заводі організовано санітарний комітет, кожний член якого зобов'язаний

➔ Копія «пальми Мерцалова» в Донецьку

Продукція Новоросійського товариства мала неабиякий попит як усередині країни, так і за кордоном, що підтверджувалося відзнакою Всеросійської промислової та художньої виставки 1896 р. у Нижньому Новгороді. Символом виставкового павільйону Новоросійського товариства в Нижньому Новгороді стала **«пальма Мерцалова»** заввишки 5 м і вагою 325 кг, яку виготовили з рейкової сталі в Юзівці майстри Олексій Мерцалов і Пилип Шкарін.

*Повний металургійний цикл: виплавлення чавуну – виробництво заліза – прокатка.

перевіряти у своєму околодку хліб та іншу їжу, то не можна не визнати, що в Юзівці життя і справа йдуть рука в руку і що там зібрано всі елементи для подальшого розвитку та успіху» (О. Донік. «З історії індустріального освоєння Донбасу»).

Активний розвиток металургії пов'язують із початком промислової розробки залізних руд Криворізького басейну. У зв'язку з цим там будували металургійні заводи, на яких виготовляли чавун, сталь, залізо, рейки і труби.

На початок 1900 р. в Донбасі і Кривому Розі було вже 17 великих чавуноливарних заводів. Наприкінці 19 ст. Криворізький залізорудний басейн посідав перше місце в Російській імперії за кількістю видобутої руди.

З інших корисних копалин важливе значення мала марганцева руда, основні родовища якої розташовувалися в районі Нікополя.

◀ Коксовий цех (нині Донецький коксохімічний завод). Вдалині – доменній цех. 1900

Отже, здійснювана імперським урядом економічна політика зумовила формування промислової спеціалізації окремих регіонів в Україні. Унаслідок цієї політики виникли такі промислові центри, як **Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий і Південно-Західний цукровий райони**.

Україна перетворилася на основну вугільно-металургійну базу Російської імперії.

У другій половині 80-х – на початку 90-х рр. 19 ст. в Україні було збудовано чотири великих **металургійних заводів**: Олександрійський (Брянський) завод у Катеринославі (нині – Дніпропетровський металургійний завод у м. Дніпрі), Дніпровський (тепер – Дніпровський металургійний комбінат) – у Кам'янську (нині місто Дніпропетровської обл.), Дружківський (нині місто Донецької обл.), Гданцівський чавуноливарний – у Кривому Розі. У 1895 р. на півдні і південному сході України було виготовлено 28,6 % загального виробництва заліза і сталі в країні.

» Які чинники сприяли перетворенню Південної та Південно-Східної України на основну вугільно-металургійну базу Російської імперії?

Проаналізуйте схему. До її положень, що розкривають суть модернізації промисловості в Україні у другій половині 19 ст., доберіть конкретні факти за матеріалом підручника.

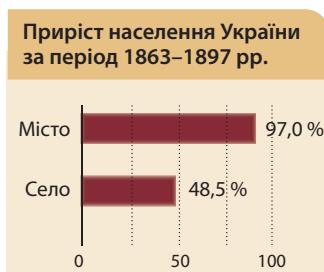

3. Як змінювався соціальний склад населення України

Промисловий переворот сприяв економічному зростанню міст. Саме в містах концентрувалися підприємства фабрично-заводського типу, де використовували машинну техніку та вільнонайману працю. Кількість таких підприємств швидко зростала, що зумовило **урбанізацію** – зростання чисельності міського населення і його питомої ваги в усьому населенні.

Проаналізуйте графіки. Які процеси суспільно-економічного життя вони за свідчують? Яку динаміку відображають? З чим це пов'язано?

Населення найбільших міст Наддніпрянської України у 1860–1914 рр. (тис. осіб)

	1860	1897	1914
Одеса	113	404	669
Київ	65	248	626
Харків	50	174	245
Катеринослав (Дніпро)	19	121	220
Миколаїв	32	92	104

Зміни, що відбувалися в суспільному та господарському житті другої половини 19 ст., зумовили зміни в соціальному складі населення України. У соціальній структурі більшої ваги набувають групи **буржуазії**, **робітників**, **інтелігенції**. Водночас численними лишаються групи поміщиків, селян і ремісників, які визначали склад населення за попередньої аграрно-ремісничої епохи.

Швидкими темпами зростала чисельність вільнонайманих промислових робітників – **пролетаріату**. Пролетарі не володіли засобами виробництва, тому існували за рахунок продажу своєї робочої сили.

» У яких регіонах України найшвидшими темпами формувався пролетаріат? Чому? Які міста були найбільшими пролетарськими осередками?

СЛОВНИК

Інтелігенція – соціальний прошарок, що складається з осіб, які професійно займаються творчою розумовою працею і для яких вона є джерелом існування (діячі науки і мистецтва, інженери, вчителі, лікарі).

Основним джерелом поповнення пролетаріату було селянство. Проте в провідних галузях промисловості, а також на великих підприємствах більшість становили робітники з росіян. Це неабияк впливало на структуру українського пролетаріату, який, опинившись у чужомовному середовищі, денационалізувався.

За національною ознакою *робітничий клас* України характеризувався надзвичайною строкатістю. На промислових підприємствах працювали українці, росіяни, поляки, татари, представники інших національностей.

В умовах модернізації суспільства зростали престиж розумової праці і частка людей, яких називали **інтелігенцією**. Частина селянської молоді обирала роботу вчителя, ветеринара, агронома, інженера, бухгалтера тощо. Тож українська інтелігенція як соціальна група формувалася здебільшого із селянства.

Особливості розвитку промисловості України впливали на формування української **буржуазії**, проте частка її була дуже незначна. Оскільки великі заводи та фабрики належали іноземним власникам, нова еліта була представлена здебільшого іноземцями. Однак, звичайно, істотну частку у складі цієї соціальної групи становили росіяни і євреї. Серед найвідоміших підприємців – українців – родини Симиренків, Терещенків, Харитоненків, які уславилися як меценати та благодійники.

Утім, попри зміни в соціальній структурі, найчисленнішою верствою населення лишалося **селянство**. У процесі розвитку ринкових відносин селяни поступово втрачали наділі, отримані ними після реформи 1861 р. Не маючи змоги самостійно вести господарство, вони змушені були продавати або здавати свою землю в оренду більш заможним господарям. Частка малоземельних і безземельних селян зростала. У результаті на селі створювалася армія безробітних, які змушені були шукати кращої долі в чужих краях.

Роздивіться картину. » 1. Поміркуйте, яку ідею прагнув утілити художник. » 2. Як вона пов'язана зі змінами в соціальному складі населення України в другій половині 19 ст.?

◀ Микола Пимоненко. Зустріч із земляком. 1908

4. Як розгортається робітничий рух. Що засвідчують історичні джерела про становище пролетаріїв

Від 70-х рр. розгортається **робітничий рух**, який виявився в боротьбі пролетаріїв за свої права.

» Чому центром робітничих виступів і страйків став Південь України?

У 1875 р. в Одесі створено першу нелегальну робітничу політичну організацію в Україні – «Південноросійський союз робітників». Союз поширював літературу, листівки, у яких ішлося про тяжке життя робітництва, революційні акції пролетаріїв у Західній Європі; брав участь в організації страйків, під час яких вимагали поліпшення економічного становища пролетаріїв. Утім, уже наприкінці року організацію розгромила поліція. Через два роки відбувся перший політичний процес у справі робітників: 15 осіб було засуджено, найкорстокіше покарано керівника організації **Євгена Заславського** – до 10 років категори.

Зростання чисельності пролетаріату сприяло розгортанню від 80–90-х рр. 19 ст. масового робітничого руху, осередки якого були сприятливим середовищем для поширення соціал-стичних ідей, насамперед ідей **марксизму** як революційної ідеології пролетаріату.

Тих прибічників марксизму, які прагнули досягти своїх цілей демократичними реформами з метою поліпшення становища робітництва, називали **соціал-демократами**.

Від кінця 1880-х – упродовж першої половини 1890-х рр. виникають соціал-демократичні гуртки, групи, союзи в Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові, Херсоні, Полтаві та інших містах. Після створення в 1895 р. в Петербурзі «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» в Україні також розпочався процес об'єднання соціал-демократичних гуртків. Незабаром соціал-демократичні організації Росії об'єдналися в єдину партію – **Російську соціал-демократичну робітничу партію**. Перший установчий з'їзд відбувся **1898 р.** в Мінську. Серед дев'яти його делегатів четверо представляли соціал-демократів України.

Прочитайте фрагмент джерела. На яких особливостях буденного життя шахтарів у 60–70-ті рр. 19 ст. наголошує автор?

«Із початком розвитку кам'яновугільної справи на Півдні Росії там з'явився особливий клас людей, так званих шахтарів, тобто тих, що працюють у шахтах... Приміщення, в яких жили тоді шахтарі, були дуже жахливими; у хорошого поміщика худоба утримувалась в країщих умовах, ніж нещасні шахтарі, які жили в землянках. Не тільки підлоги в цих землянках не було, але навіть не було дерев'яних нар, а просто вздовж стінок земля залишалася трохи вище, ніж на середині, де утворився таким чином прохід, сторони якого були закріплені горбілями, щоб не обваливалася земля від виступу, що заміняв нари. Опалювалися землянки чавунними грубками, які були одночасно і вогнищами для приготування їжі, проте й цих огидних приміщень, незважаючи на те, що вони коштували гріш, не вистачало, й часто на одних і тих самих місцях вночі спала денна зміна робітників, а вдень – нічна...» (*Історія України. Хрестоматія*)

СЛОВНИК

Соціалізм – уччення, у якому ідеалом проголошується реалізація принципів соціальної справедливості, свободи та рівності; суспільний лад, що втілює ці принципи.

Марксизм – «науковий соціалізм» (основоположники Карл Маркс і Фрідріх Енгельс) – уччення про побудову нового суспільства соціальної справедливості та рівності революційним шляхом через знищенння приватної власності пролетаріатом.

Роздивіться фотографії. » 1. Що та кого на них зображенено? » 2. Чому роботи у вугільних кopal'нях називали «вільною каторгою»? » 3. З що вирізняло представників зображеної соціальної групи з-поміж інших?

↑ Вуглекопи в шахті. Донбас. Початок 20 ст.

Прочитайте фрагменти джерел та виконайте завдання. » 1. Укажіть ознаки, які характеризують становище робітників в останні десятиліття 19 ст., про які йдеться в джерелах. » 2. Визначте причини активізації робітничого руху на межі століть. » 3. Складіть розповідь про одну з описаних подій з позицій робітника та власника (робітник – робітникові, підприємець – підприємцю).

Зі статті в «Робітничій газеті» (Київ, травень 1897 р.): «Після нового року у нас відбулося не мало подій, які свідчать, що київські робітники стають до рішучої боротьби з своїми гнобителями-хазяями. Не минає і тижня, щоб робітники то на одному заводі, то на другому не виступали на захист своїх прав і не вимагали поступок від капіталістів... Кравці, які працюють у Людмера, Ходорковського, Жирдера і Гломзана, вмовилися працювати на 3 години на добу менше... Недавно скорочення робочого дня зажадали робітники в столярній майстерні Кімаєра. Управляючий після півгодинної розмови переконався, що робітники твердо стоятимуть за свою справу, а то, можливо, організують страйк, і погодився уступити. Раніше в Кімаєра працювали від 6-ї год. ранку до 7-ї год. вечора, а нині – від 7-ї до 7-ї.

На боротьбу з хазяями у нас піднялися не тільки робітники, а й робітниці. На тютюновій фабриці братів Коган завідуючий безсовісно обдурював папіросниць під час видачі тютюну, внаслідок чого робітницям доводилося платити штрафи або купувати тютюн, якого не вистачало, на свої гроші. Вони вирішили піти із скарою в контору. Управляючий, довідавшись про їхній намір, розлютився й погрожував звільнити деяких робітниць. Проте красти тютюн він перестав і кінець кінцем таки побоявся розрахувати сміливих робітниць, які перешкодили продовжувати грабунок...»

З доповідної начальника Катеринославського губернського жандармського управління: «...безладдя й хвилювання між робітниками в минулому році, на жаль, повторилися й особливо в містечку Юзові з досить сумнівним результатом... Приводом до останніх заворушень послужила експлуатація, у широкому сенсі цього слова, робітників як шахтовласниками всіма без винятку, й особливо французькою компанією, так і торговцями. Приклади експлуатації, що наводять робітники, перевершують усякі описи; досить казати, що робітники в більшості (переважно безпаспортні) ніколи повністю не одержують зароблених грошей, а тільки розрахунковий лист, у якому показані продукти (наприклад: чай, цукор і так далі) по досить дорогій ціні, яких вони ніколи не вимагали; а на багатьох рудниках розрахунок здійснюється в 2–3 місяці один раз і то не готівкою, а "талонами", які приймають місцеві торговці з відрахуванням 20 % з вартості талона... Одним зі свідчень байдужого, нелюдського ставлення шахтовласників до робітників було те, що з 14 серпня по 18 вересня мало місце до 12 нещасних випадків з каліцтвом або смертю. Крім Юзова й шахт Іловайського, заворушення мали місце й на Брянському Олександрівському заводі, що в м. Катеринославі, а саме: робітники кілька разів зажадали підвищення платні, тому що обсяги роботи зросли, а винагорода за роботу, що збільшилася, для них була вбогою».

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВИЛИСЯ

1. Покажіть на карті індустріальні райони підросійської України, найбільші індустріальні міста.
2. Складіть речення, використавши поняття і терміни: «інтелігенція», «пролетаріат», «буржуазія», «урбанізація», «робітничий рух», «соціал-демократи».
3. Дайте відповіді на запитання:
» 1. Що визначало розвиток сільського господарства в підросійській Україні в другій половині 19 ст.?
» 2. Що засвідчило завершення промислового перевороту на землях підросійської України?
» 3. Чим були зумовлені зміни в соціальному складі населення України? У чому вони виявлялися?
» 4. Чим була спричинена поява робітничого руху? Яка роль у ньому належала соціал-демократичним організаціям?
4. Доповніть твердження.
» 1. На кінець 19 ст. найбільшими містами за кількістю населення були...
» 2. Територіями, які стали осередками цукробурякового виробництва в пореформеній підросійській Україні, були...
» 3. Основним районом товарного зернового господарства в підросійській Україні була...
» 4. Найбільша кількість найманіх робітників у сільському господарстві пореформеної підросійської України була зосереджена в...
» 5. Перша залізниця у 1865 р. сполучила...
5. До положень, що характеризують стан сільського господарства в Україні у другій половині 19 ст., доберіть конкретні факти за матеріалом підручника.
» Розширення посівів зернових культур.
» Спеціалізація районів України на вирощуванні різних видів сільськогосподарської продукції.
» Активне застосування в господарстві спеціальних машин і знарядь, згодом найновішої агротехніки.
6. Які твердження характеризують економічну політику російського царизму щодо українських земель у пореформений період?
» 1. Швидшими темпами розвивалися сировинні галузі, а виробництво готової продукції відставало.
» 2. У пріоритеті були ті галузі економіки України, які мали задовільнити імперські потреби (вугледобувна, металургійна, залізорудна та ін.).
» 3. Україна за високими цінами постачала Росії готові промислові товари, а з Росії в Україну за значно нижчими цінами відправляли промислову сировину і напівфабрикати.
» 4. Розвивалися ті галузі промисловості, які могли складати конкуренцію російським товаровиробникам (наприклад, легка промисловість).
» 5. Прибутки, що їх Росія отримувала з України, спрямовувалися на розвиток України.
7. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?

«Донецька залізниця, яка була відкрита в 1878 р. і яка охопила своїми коліями велику площину Донецького басейну, збудила великі надії на майбутнє. Чекаючи посиленого вивозу вугілля, старі копальні збільшили свою продуктивність, виникло велике число нових копалень...» (Гірничий інженер О. П. Кеппен)

«...Пальма вражає глядачів висотою, дивовижною тендітністю. Її темне, розсічене листя, яке віялом розходиться від стовбура, таке легке, а тонкий шорсткуватий стовбур такий гнукий, що спочатку було важко повірити, що це не жива рослина, вивезена з кавказького узбережжя, а тонкий витвір мистецтва. Усім хотілось доторкнутись до неї руками» (З тогочасної газети).

«Дізнянням установлено, що головним організатором і керівником товариства є Заславський, винуватість якого цілком доведено... Заславський керував товариством робітників: у залізничних майстернях... і фабриках...» (З таємного донесення Одеського губернського жандармського управління)
8. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.
Україна наприкінці 19 ст. перетворилася на основну вугільно-металургійну базу Російської імперії.

§ 18 Національний рух і суспільно-політичне життя в 60-х рр. 19 ст.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. 1. За його змістом з'ясуйте, коли в Харкові зародився громадівський рух. 2. У чому автори вбачають причини денационалізації українців у місті? 3. Якими були чинники, що сприяли згуртуванню свідомих українців в окремий місцевий осередок громад?

З листа Харківської громади до західноукраїнських діячів (1862): «Коли б, років п'ять назад, яким-небудь побитом прийшло вам, братці, на думку послать у Харків лист і гукнуть: а де, мов, тут щирі українці? озвайтесь! то навряд чи й озвався б хто. Хоч би й теленькнув де-небудь голос-другий, то боязко озираючись, не осмілюючись і голови виставить поверх усякого люду і сам собі певно не вірячи, чи таки й справді він людина, особна од москальства?.. І не дарма, братці, розляглись по Вкраїні гіркі та правдиві співи Тараса Шевченка... Те, що посіяв по Україні Тарас, за десять років його неволі зійшло густо і зелено, а великі наші народолюбці Костомаров і Куліш, пильнуучи за тим сходом, виполювали всякі будяки і помагали йому виростати й укріплятись. От тоді-то почали виявлятись українці-молодята і, дишучи новим духом, стали прийматись за святе народне діло. Тоді ж виявились і оці людці, що згуртувались у Харкові і тепер пишуть до вас лист. Все, що є у наших душах українського, – це недавній схід посіяного Тарасом; а ще ж то більше посіяного сходить у молодих, виринаючих на світ душах, а як погадаєш, скільки посіяного повинно зйти у передні роки, то й справді можна порадіти».

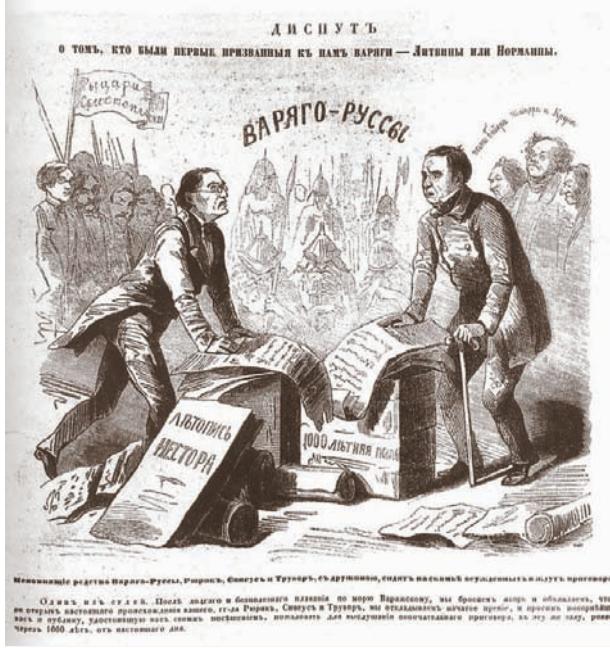
1. Як розпочався громадівський рух у підросійській Україні. Хто такі хлопомани

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. 19 ст. спостерігається пожвавлення національного руху в Україні. Цей рух знайшов свій вияв у діяльності так званих **громад** – напівлегальних організацій культурницького і суспільно-політичного спрямування молодої національної свідомості української інтелігенції. Громади виникли в Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі та інших містах (навіть за межами України), у місцях діяльності гуртів української інтелігенції (Петербург, Москва).

Одна з перших громад виникла в Петербурзі з ініціативи колишніх учасників Кирило-Мефодіївського товариства. Скориставшись послабленням цензури, вони стали видавати українською та російською мовами журнал **«Основа»** (1861–1862), який відігравав роль вісника української громадськості, продов-

Розділ IV. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
в другій половині 19 ст.

◀ Карикатура на диспут між Миколою Костомаровим і російським істориком Михайлом Погодіним про походження Русі

Публічна дискусія із зазначеного питання відбулася в Петербурзі у 1860 р. й викликала велике зацікавлення. За свідченнями сучасника, квитки на цей захід продавали за ціною вищою, ніж овечий кожух або пуд осетрини. Симпатії студентства і більшості присутніх були на боці М. Костомарова.

жував справу будителів національного руху. У часописі публікувалися художні твори, праці з історії, етнографії, фольклору, літературно-критичні статті, історичні джерела, урядові постанови й розпорядження. На сторінках «Основ» було вперше надруковано низку творів Т. Шевченка, а також Марка Вовчка, С. Руданського, Л. Глібова, історичні праці М. Костомарова, нариси П. Куліша. Громадівці не згорнули своєї діяльності й після того, як журнал припинив виходити через брак коштів. М. Костомаров, зокрема, опікувався фондом видання українських книжечок-«метеликів» для селян та робочого люду, звертаючись до небайдужих із проханням надавати кошти.

Однією з перших у Великій Україні і водночас найвпливовішою громадою була **Київська**, яку заснували на межі 50–60-х рр. 19 ст. студенти Київського університету.

У становленні нової організації активну участь узяли члени гуртка **хлопоманів**. Студенти університету, які походили з польських або давно сполонізованих українських родин (Володимир Антонович, Тадей Рильський, Борис Познанський, Кость Михальчук та ін.), наприкінці 1850-х рр. згуртувалися навколо ідеї повернення до народності й почали активно працювати для неї. Власне, на це вказує й назва, яку їм дали їхні недоброзичливці (від польськ. *chłop* – *простолюдин, селянин*). Хлопоманів характеризують як діячів, які відмовилися від своїх польсько-шляхетських привілей заради «української справи». Вони пропагували українську мову, розмовляючи й пишучи нею, брали участь у селянських святах, одягалися в народний одяг, прагнучи на власному прикладі реалізувати ідею єдності з народом.

Ідеологом хлопоманства був **Володимир Антонович**, згодом лідер та ідейний натхненник Київської громади.

↑ Володимир Антонович (1834–1908)

Прочитайте фрагменти історичного джерела й дайте відповіді на запитання.

» 1. Що мав на увазі В. Антонович, коли зазначав, що «соро́мно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людності»? » 2. Що пропонував В. Антонович полякам задля розв'язання польсько-українського протистояння? Чи вважаєте справедливою таку його оцінку? » 3. Як наведені ідеї В. Антоновича пов'язані з ідеологією гуртка хлопоманів?

В. Антонович в «Автобіографічних записках» згадував: «У кінці 50-х рр. у кружку нашому появилась думка, що соро́мно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людності, і ми порішили всі вакації від початку квітня до кінця серпня ужити на подорожі, пішки, по краю. Подорож ми відбували пішки, в світках, і нас скрізь приймали за селянських парубків. За три походи ми обійшли весь правобічний і новоросійський край: Волинь, Подолію, Київщину, Холмщину і більшу частину Катеринославщини й Херсонщини...»

В. Антонович у праці «Моя сповідь» наголошував, що поляки-шляхтичі в Україні мають «або полюбити народ, серед якого живуть, перейнятися його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої їхніми предками, і невсипущою працею й любов'ю мірою своїх сил загладити все зло, заподіянє ними народові, що вигодував багато поколінь вельможних колоністів... – або ж, якщо для нього забракне моральної сили, переселитися в землю польську, заселену польським народом...»

➔ Організатори перших недільних шкіл у Києві

⬅ Титульний аркуш «Букваря південноруського». 1861 Для недільних шкіл Т. Шевченко упорядкував книжечку для початкового навчання грамоти. «Буквар південноруський» було видрукувано накладом 10 тис. примірників коштом упорядника.

Від початку громадівського руху його учасники вважали, що їхнім основним завданням є поширення освіти та пробудження національної свідомості народу. Тож їхня практична діяльність полягала у заснуванні й організації роботи **недільних шкіл** з українською мовою навчання для дорослого населення, виданні популярних і наукових книжок, публікації збірок українського фольклору.

2. Як розгорталося Польське повстання 1863–1864 рр.

Національно свідома частина польського суспільства прагнула відновити державність у кордонах «історичної Польщі» (до 1772 р.), яка включала б і українські землі Правобережжя й Галичини. Очільники польського руху діяли рішуче.

22 січня 1863 р. розпочався відкритий збройний конфлікт із російським імперським режимом, який увійшов в історію під назвою **Січневого повстання**. Того дня повстанський Тимчасовий національний уряд закликав «націю Польщі, Литви й Русі» до боротьби за незалежну Річ Посполиту. Незабаром повстанський уряд звернувся і до українських селян Правобережжя із закликом приєднатися до повстання. Він обіцяв надати землю селянам у довічне користування з виплатою чиншу власникам, скасувати панщину. Селяни не підтримали виступ, не поділяючи зазіхань польської шляхти на українські землі. Одночасно на початку березня 1864 р. російський уряд оголосив укази про селянську реформу на Правобережжі, яка проводилася на більш вигідних для селян умовах, ніж в інших землях імперії.

До вересня повстання, що розгорталося на теренах Царства Польського, Литви і частково Білорусії та Правобережної України, було придушене.

Роздивіться картину. » 1. Яку ідею прагнув утілити автор картини, який сам був учасником повстання, за що отримав 20 років каторги (зобразив себе біля стовпа з правого боку кордону)? » 2. Витлумачте називу картини. Який символічний зміст вона має?

▼ Листівка, присвячена Польському повстанню. Початок 20 ст.

▲ Олександр Сохачевський. Прощання з Європою. 1890–1894

Російський уряд жорстоко розправився з учасниками повстання: сотні поляків було страчено, тисячі вислано до Сибіру. На картині зображені польських повстанців 1863 р. на шляху до Сибіру, їхню зупинку на кордоні між Європою та Азією, на Уралі.

3. Як влада реагувала на активізацію українського національного руху. Що передбачав Валуєвський циркуляр

Українофільські ідеї швидко поширювалися серед студентської молоді. Характеризуючи стан справ у Київській громаді, її активний діяч М. Драгоманов зазначав, що в 1862 р. українофільські студентські гуртки утворили одну велику громаду – «душ 250–300». Такий розмах громадівського руху на тлі невдоволення селян реформою 1861 р. і Польське повстання 1863–1864 рр. проти імперського режиму зумовили українську негативну реакцію уряду: ішлося про заборону будь-яких виявів українського руху, особливо вживання української мови в публічно-офіційній сфері. Імперські ідеологи заперечували сам факт існування української мови як окремої слов'янської мови, не вбачали об'єктивних підстав для розвитку художньої літератури українською мовою, яку витлумачували як побутову говірку селян. Саме тому, незважаючи на культурно-освітнє спрямування

СЛОВНИК

Українофільство – природний вияв, за визначенням О. Барвінського, національної свідомості у представників освіченої верстви українського суспільства.

громадівського руху, діячі якого не висували жодних політичних гасел, чиновники обґрунтували потребу заборонити діяльність громад. За цих умов громадівцям довелося ще більше приховувати свою діяльність.

Ще влітку 1862 р. цар Олександр II наказав позакривати недільні школи, започатковані, як зазначалося в указі, «*під впливом і за участю осіб, які мали завданням потрясіння в державі*».

◀ Олександр Кониський (1836–1900)

Цього активного діяча Полтавської та Київської громад, організатора недільних шкіл у 1863 р. було заслано до Вологди, потім – до Тотьми (нині місто у Вологодській обл. Російської Федерації). Він є автором гімну «Боже великий, єдиний, нам Україну храни», першим активним самостійником, пропагандистом ідей української культурної окремішності. «Можна любити Україну так, як її любив Кониський, – але більше, як він, – любить не можна» (О. Лотоцький).

Яскравим виявом політики, спрямованої проти українського руху, став циркуляр, який у 1863 р. підписав міністр внутрішніх справ **Петро Валуєв**. Це таємне розпорядження містило наказ заборонити видання шкільної та релігійної літератури українською мовою. Під заборону не потрапляли лише твори красного письменства, проте цензура під різними приводами теж обмежувала їх друк. Фактично з 1863 р. видання книг українською мовою у межах Російської імперії було припинено.

Формальний привід до ухвалення Валуєвського циркуляра знайшли в появі перекладу Євангелій Нового Заповіту сучасною українською мовою, який підготував інспектор Ніжинського ліцею **Пилип Морачевський**. У 1862 р. він подав

до імператорської Петербурзької академії наук свій переклад Євангелія на рецензування. Академія схвалила текст, але його відкинув Синод Російської Православної Церкви – через те, що переклад здійснено мовою, яка не мала в імперії жодного правового статусу, тож поява Святого Письма цією мовою по-трактовувалася як політично небезпечна справа.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. **» 1.** Які аргументи наводили представники влади, аби зашкодити друку українського перекладу Євангелія?

» 2. Доведіть, що Синод і царська влада вважали політично небезпечною справою український переклад Євангелія, бо він підтверджував окремішність української мови.

«...Виготовлено переклад Євангелія, який схвалила Академія наук. Звідси пішов цей переклад до дальшого схвалення Святішим Синодом, далі – до міністра внутрішніх справ, до шефа жандармерії, до київського губернатора, до митрополита і до єпископа.

Губернатор признав, що переклад “може бути шкідливим для держави”; митрополит побачив там профанацію * святого об’явлення; шеф жандармерії Долгоруков висловив думку, що той переклад спрямований на радикальне знищення усіх дотеперішніх заходів уряду русифікувати українські краї, а знову-таки міністр внутрішніх справ добачував у цім небезпеку для самої царської влади. Тому-то заборонено цей переклад...»

Прочитайте фрагмент історичного джерела. **» 1.** Чи обґрунтовано у документі недоцільність друку книжок українською мовою? **» 2.** Яку мету переслідувала влада, ухвалюючи цей документ? **» 3.** Який вислів з циркуляра уособлює політику імперського режиму щодо української мови?

Із циркуляра міністра внутрішніх справ П. Валуєва Київському, Московському і Петербурзькому цензурним комітетам від 18 липня 1863 р.: «...У С.-Петербурзі дехто навіть збирає пожертви на видання дешевих книг південноросійською говіркою. Багато цих книг надійшли вже на розгляд до С.-Петербурзького цензурного комітету. Чимала кількість таких самих книг подані і до Київського цензурного комітету. Цей останній має особливі застереження щодо дозволу на згадані видання, беручи до уваги такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загально-російською мовою і вживання в училищах малоросійської мови ніде не дозволено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не вирішено, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, що часто висловлюється в пресі. Вони досить обґрунтовано доводять, що ніякої особливої малоросійської мови не було, не має і бути не може і що наріччя іх, вживане простолюдом, є не чим іншим, як російською мовою, лише зіпсованою впливом Польщі; що загальноросійська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж те наріччя, яке вигадують для них деякі малороси і особливо поляки, – так звана українська мова...»

Беручи до уваги, з одного боку, існуючий тривожний стан суспільства, збуреного політичними подіями, а з іншого боку, беручи до уваги, що питання про навчання грамотності на місцевих говірках не отримало ще остаточного вирішення в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, аж до майбутнього розгляду [цього питання] міністром народної освіти, обер-прокурором Св. Синоду та шефом жандармів щодо друкування книг малоросійською мовою, надати розпорядження цензурному відомству, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; видання ж книг малоросійською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити...»

* *Профанація* – заневажливе ставлення до чогось.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОТО НАУЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** ухвалення Валуєвського циркуляра; створення Київської громади; початок Польського повстання.
- 2. Складіть речення, використавши поняття і терміни:** «громадівський рух», «хлопоманство», «українофільство», «недільні школи».
- 3. Дайте відповіді на запитання:** 1. Яку роль у національному житті відіграв журнал «Основа»? 2. Коли і за яких обставин виник громадівський рух?
- 4. Доповніть твердження.**

Серед напрямів діяльності громадівського руху 60-х рр. 19 ст. переважали...

» 1. Пропаганда соціалістичних ідей та повстання проти самодержавства. » 2. Видання популярних книжок і підручників українською мовою. » 3. Створення мережі таємних антиурядових революційних гуртків. » 4. Організація недільних шкіл для дорослого населення. » 5. Підготовка до терористичних актів проти царських посадовців.

- 5. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.**

«Через свої радикальні погляди хлопомани викликали підозру як у поляків, так і в росіян. Патріотично налаштовані поляки вважали хлопоманів зрадниками "польської справи". Російська влада та прихильники її зміцнення в Правобережній Україні також ставилися до хлопоманів з підозрою та вважали, що ті в такий спосіб намагаються прив'язати простий народ до польської національності, підбурюють його незадоволення російською владою» (В. Шандра).

- 6. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?**

«Київська громада, на думку П. Куліша, складається із людей молодих, розумних... Головна мета там, що у нас, – видання підручників для простого народу з предметів реальної освіти. В Харківській громаді також втішні відомості: мета та ж, що й у нас – крім того газета» (З листа О. Кониського).

«Одразу в перший день виступу, у перший момент початку святої битви, Центральний національний комітет проголосує усіх синів Польщі, безвідносно до віри і роду, походження та верстви, вільними та рівними громадянами краю. Земля, якою Народ хліборобів користувався донині на правах чиншу чи панщини, стає від цього моменту його безумовною власністю, віковічним спадком...»

«Євангеліє, перекладене малоросійською мовою п. Морачевським, є у великій мірі знаменною працею як із науково-філологічного погляду, так і з релігійно-морального... Якість, характер слів і якість словосполучень українських ніде не спотворює ні суті, ні змісту думок... Переклад Морачевського потрібно з позитивним відгуком Академії подати на схвалення Святішому Синоду і прохати його дозволити відправити рукопис до друку» (З висновку Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук).

- 7. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність твердження історика.**

«Валуєвський указ 1863 р. був спрямований на те, щоб перешкодити українському рухові петрворитися з заняття вузького кола інтелектуалів у масове явище. На свій спосіб російський уряд засвідчував свою політичну далекозорість: розвиток масового українського руху становив серйозну потенційну загрозу для територіальної цілісності імперії» (Я. Грицац).

§ 19 Національний рух і суспільно-політичне життя у 70-80-х рр. 19 ст.

Прочитайте фрагмент документа. **»** 1. Коли виникла організація, про яку йдеться? **»** 2. Які завдання ставили перед собою учасники згаданого в джерелі руху? Як саме вони прагнули досягти своєї мети? **»** 3. Як змінилися засади діяльності організації після утисків з боку влади в середині 60-х рр.?

Відомий історик і політичний діяч початку 20 ст. Дмитро Дорошенко писав: «Що ж до загального напряму Громади – вона згодом стала називатися "Старою Громадою", – то... вона держалася апополітичного, чисто культурницького становища; вона вважала, що головне завдання української інтелігенції – старатися якомога більше поширити в народі просвіту, щоб тим самим піднести його громадську й національну свідомість... Громадівці відстоювали ідею окремішності української народності та її право на самостійний розвиток головно супроти польських претензій на українські землі та польських і московських зазіхань на українську народність. Частина громадівців вела активну роботу у сфері народної просвіти: засновувала школи, ширила українські книжки, дехто, от-як Познанський, і просто оселявся на селі, щоб бути помічним народові своєю порадою й наукою... Вгамувавши польське повстання (на Україні – за допомогою самих українських селян, які хапали повстанців і оддавали їх до рук російської адміністрації), російське правительство взялося й за український рух... Однаке Громада не перестала існувати. До неї приймали тільки тих, хто вже скінчив курс науки у вищій школі; вибір нових членів переводився відкритим голосуванням, і досить було одного голосу проти, щоб зупинити вибір запропонованого кандидата».

1. Яку роль у діяльності громад відіграв

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства

На початку 1870-х рр. громадівський рух знову пожвавився. Очолила його, як і раніше, Київська громада. Більше половини її членів були представниками старшого покоління українофілів, через що пізніше її стали називати **Старою Громадою**, на відміну від нових студентських **Молодих громад**.

Першими виданнями, що з'явилися на світ завдяки старанням і матеріальній підтримці Київської громади, стали укладені І. Рудченком два випуски збірника «Народні південноруські казки». У 1872 р. громада допомогла Л. Глібову перевидати збірку його байок. Зусиллями громадівців побачили світ 7 томів матеріалів етнографічно-статистичної експедиції, проведеної в 1869–1871 рр. у Південно-Західному краї під керівництвом **Павла Чубинського**.

1874 Участь громадівців у III Всеросійському археологічному з'їзді в Києві

1876 Ухвалення Емського указу імператором Олександром II

1891 Створення «Братства тарасівців»

1870

1880

1890

1873 Відкриття у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства

§ 19. НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ у 70-80-х рр. 19 ст.

↑ Павло Чубинський (1839–1884)

Пісня «Ще не вмерла України...» на музику М. Вербицького зі словами з вірша П. Чубинського (перший куплет і приспів) стала основою Державного гімну України. Праця цього видатного громадського діяча і етнографа дала змогу встановити етнографічні кордони майбутньої української держави.

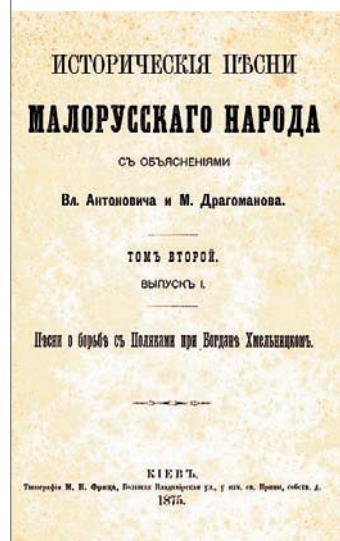
Скориставшись послабленням цензури на початку 1870-х рр., громадівці розпочали публікацію серії українських популярних книжок (зокрема, «Про українських козаків...» М. Драгоманова, «Катерина» Т. Шевченка, «Запорожці» І. Нечуя-Левицького). Ці книжки тисячами примірників розповсюджували серед селян. У 1874–1875 рр. Київська громада взяла на себе редактування російськомовної газети «**Київський телеграф**», перетворивши її на власний друкований орган.

У 1873 р. стараннями Старої Київської громади було відкрито **Південно-Західний відділ Російського географічного товариства**, форми діяльності якого давали змогу легалізувати роботу громадівців. Офіційно відкриття київського осередку ініціював київський, подільський і волинський генерал-губернатор князь О. Дондуков-Корсаков. Метою відділу було збирання та публікація етнографічних і статистичних матеріалів про населення Південно-Західного краю.

На березень 1876 р. кількість членів відділу становила 190 осіб. У ньому працювали найактивніші громадівці – історики В. Антонович, М. Драгоманов, О. Лазаревський, правознавець О. Кістяківський, економісти М. Зібер, С. Подолинський, філолог П. Житецький, етнографи О. Афанасьев-Чужбинський, Ф. Вовк, П. Чубинський, І. Рудченко, О. Русов, композитор М. Лисенко та ін. Вони зібрали й підготували до видання численні матеріали з етнографії, археології, статистики, історії, географії, природознавства, економіки, що мали велику наукову цінність. Так, 1874 р. було проведено одноденний перепис населення м. Києва. У 1874–1875 рр. підготовлено й видано «**Історичні пісні українського народу**» з поясненнями та коментарями В. Антоновича і М. Драгоманова. Вийшли друком також «Чумацькі народні пісні», зібрані І. Рудченком, з додатком – нотами, що їх підготував М. Лисенко; опубліковано твори М. Максимовича тощо.

Найвидатнішою подією в науковому житті стала участь членів відділу у **ІІІ Всеросійському археологічному з'їзді** у Києві в 1874 р. Діячі відділу ознайомили європейський світ зі здобутками української науки: історії, мови, літератури, археології та етнографії.

← Титульний аркуш «Історичних пісень українського народу»

↑ Члени Київської громади – учасники III Археологічного з’їзду 1874 р.

М. Драгоманов стоїть другий від вікна, П. Житецький стоїть другий праворуч біля стіни. Сидять на стільцях (зліва направо) М. Лисенко, П. Чубинський, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький. Поміж Нечуєм-Левицьким і Старицьким нахилений В. Антонович. Перед Нечуєм-Левицьким сидить О. Русов.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. » 1. У чому Ф. Вовк убачав найважливішу мету діяльності громад? » 2. Доведіть, що своє основне завдання діячі громадівського руху і його легального осередку – Південно-Західного відділу Російського географічного товариства – вбачали в піднесененні національної свідомості українців.

Учений-етнограф Ф. Вовк згадував про установче засідання Російського географічного товариства: «Як не кумедним здавалося нам це засідання Громади під головуванням генерал-губернатора, але ні кому з нас і в голову не приходила гадка, що ми користуємося чужим недоглядом. Насправді ми одержали тільки те, на що за здоровим глуздом ми мали повне право: збиратися і відкрито займатися науковою діяльністю про Україну і для України».

Прочитайте фрагмент історичного джерела. » 1. Як сучасник характеризує Київську громаду? » 2. Чому Є. Чикаленко називає громадівців мужніми людьми?

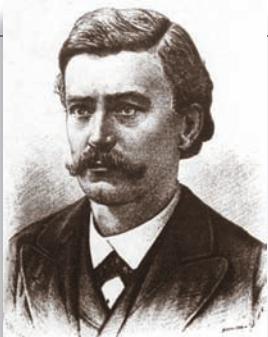
Зі спогадів Є. Чикаленка: «...Щодо загальної характеристики членів Київської Старої громади, то треба сказати, що це був цвіт тодішньої київської старшої української інтелігенції, бо в той час треба було мати багато мужності, віри в справу відродження української нації, щоб людям, бувшим на державній службі, обтяженим родиною, належати до "незаконного сообщества", за яке загрожувало "поселение" в Сибіру або в "не столь отдаленных местах", як Вологодщина, Пермщина і т. д.».

Прочитайте твердження про книгу «Історичні пісні українського народу» В. Антоновича та М. Драгоманова. Поміркуйте, у чому значення цієї праці для української науки й суспільної думки.

«Книга "Історичні пісні українського народу" є програмовою для української науки й суспільної думки. За своїм значенням вона належить до першого десятка ключових видань XIX ст. ...Систематизувавши український фольклор, що оспіував історичні події минувшини, два лідери українського руху створили книжку, у якій народ сам описував й оцінював власне минуле...» (І. Гирич. «Українські інтелектуали і політична окремішність»).

» Які десять книжок 19 ст., на вашу думку, мали найбільший вплив на розгортання національного руху?

ОСОБИСТІСТЬ

Володимир Антонович (1834–1908)

В. Антонович майже півстоліття очолював український суспільно-політичний рух. Саме він був ініціатором створення, лідером та ідейним натхненником Київської громади. Переїхавши на службу в Київській археографічній комісії, незабаром став головним редактором її видань, підготувавши на цій посаді 15 томів «Архіву Південно-Західної Росії», з яких 9 томів складалися з документів, зібраних та опрацьованих ним особисто. Від 1878 р. працював на кафедрі російської історії Київського університету. Цій діяльності він присвятив понад 35 років, виплекавши «київську школу» українських істориків. Її представники – учні Антоновича – Михайло Грушевський, Дмитро Багалій, Орест Левицький, Іван Каманін. В. Антонович започаткував також систематичні археологічні дослідження на території України, ставши родоначальником вітчизняної наукової археології.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. » 1. На які особливості суспільного життя українців 70–80-х рр. 19 ст. звертає увагу сучасник? » 2. Які факти в джерелі свідчать, що до В. Антоновича тогодчасна молодь ставилася з надзвичайною шаною?

Зі спогадів Василя Доманицького: «...Буваючи в хаті "професора", ми, самі всі українці з роду, вперше тут довідалися і побачили, що є на світі книжки, написані нашою рідною мовою, що є українські книжки якраз для нас цікаві, і, пам'ятаю, випросивши у "професора" через його сина галицький "Дзвінок" або "Лиса Микиту", ми один у одного їх виривали, щоб собі прочитати. Згодом за дитячими книжками пішли і поважніші, як, напр., "читанки", популярна українська історія з малюнками... Коли ж почали ми заводити власну громадську бібліотеку, то добрий професор надарував нам для бібліотеки велику силу дуже цінних книжок. Незабаром у нас була така переважно історична бібліотека, що й цінні її не скласти.

...Пригадую, скільки раз водив він нас в археологічні та нумізматичні музеї в університеті та докладно, години 2–3, водячи одні вітрини до інших, читав нам українською мовою біл疏кі, змістовні, а разом з тим так, що й мала дитина усе зрозуміє, лекції з української археології, якій він був батьком. Бувало, збереться близько десятка людей, хто б вони не були, і Володимир Антонович ніколи не одмовиться повести і усе розказати...»

Прочитайте фрагмент історичного джерела. » 1. Як члени Київської громади під час своїх зібрань оберігали себе від викриття? » 2. Чому вони змушені були вдаватися до таких заходів?

З праці О. Лотоцького «Сторінки минулого»: «...Дуже дивно, що досить часті і численні збори ті не було викрито, – пояснюється це великою дисциплінованістю відвідувачів, що вже пристосувалися до відвідування всяких нелегальних зборів. Лише один раз заскочив поліціянт збори в школі пані Кононенкої. Вглянувши несподіваного слухача в дверях, В. Б. (Володимир Боні-

фатійович Антонович), не міняючи тону і темпу свого викладу, поволі, влучно перевів мову на археологічні розкопки, почав показувати на карті місця стоянок, – бо було умовлено, що в такому, як стався, випадку лектор читатиме реферат для підготування слухачів до майбутнього археологічного з'їзду...»

- Прочитайте фрагмент історичного джерела.
- » 1. На якій підставі автор джерела твердить, що національні переконання В. Антоновича були набагато глибшими, ніж можна було скласти враження за його публічною діяльністю?
  - » 2. На які риси В. Антоновича як людини і політика звертає увагу його сподвижник?
  - » 3. Які, на вашу думку, особисті якості В. Антоновича дали йому змогу кілька десятиліть очлювати Київську громаду? Чи втілено ці риси в його портреті?

Зі «Щоденника» одного з лідерів Київської громади в 60-ти рр. Олександра Кістяківського: «...Про ідеї Антоновича, дивно, я нічого сказати певного не можу... про подробиці ідеї малоросійської. Що вони в голові Антоновича дуже ясні й дуже виразні, це безсумнівно... Принайдінні, очевидно, вони більш радикальні, ніж це видима оболонка його натури, скромної, в якій немає будь-якої різкості. Бо ж він великий тактик, дипломат і людина собі на умі, тож його важко розкусити. Вихований у польському суспільстві, він великий майстер у тому середовищі, де діють таємно, непомітно. Навіть учора, попри те, що говорив багато, він абсолютно не висловився з приводу своїх ідей докладно. Він казав про мораль, віротерпимість, стійкість переконань і тільки...»

2. Як російський уряд поклав край активній діяльності Київської громади. Що передбачав Емський указ

Піднесення українського руху спричинило посилення утисків і переслідування з боку самодержавства. Поштовхом до них став донос, який надійшов з Києва до Петербурга наприкінці 1874 р., де йшлося, що українці хочуть вільної України у формі республіки з «гетьманом на чолі». У серпні 1875 р. за наказом Олександра II було створено спеціальну комісію, яка й запропонувала заходи боротьби з українофільством. Вони передбачали заборону видань у Росії оригінальних творів і перекладів українською мовою, ввезення українських книжок і брошур, виданих за кордоном; театральних вистав, концертів, виконання пісень, друкування текстів до нот українською мовою (виняток становили історичні документи та певною мірою художні твори, але при цьому було заборонено вживати якісь інші літери, крім використовуваних у російському правописі); видання газети «Київський телеграф», а також вислання Михайла Драгоманова та Павла Чубинського за межі України як «невідправних і безперечно небезпечних агітаторів».

18 травня 1876 р. імператор Олександр II ухвалив зазначені рекомендації, перебуваючи на відпочинку в німецькому місті Емс (під Вісбаденом), через що указ відомий під назвою **Емський**.

➔ Титульний аркуш українського політичного часопису «Громада»

§ 19. НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ у 70-80-х рр. 19 ст.

ОСОБИСТІСТЬ

Михайло Драгоманов (1841–1895)

Один з найактивніших діячів Київської громади. Автор численних праць з історії, літературознавства, фольклористики та інших наукових галузей і дисциплін, викладач Київського університету. Через переслідування російським царом за участь у громадівському русі у 1876 р. емігрував за кордон. Став першим діячем модерного часу, який познайомив Європу з українським питанням.

За фінансової підтримки Старої Київської громади М. Драгоманов започаткував видання першого українського політичного часопису «Громада» (протягом 1878–1882 рр. вийшло друком 5 томів збірника). М. Драгоманов критикував «старих» українофілів за аполітичне культурництво, прагнучи зорієнтувати українську справу на європейські взірці. Радикальні політичні погляди спричинили розрив з Київською громадою, який стався 1886 р.

М. Драгоманов намагався спрямувати український рух на боротьбу за федералізацію в межах Російської та Австро-Угорської імперій. Він не вірив у можливість відновлення національної державності.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. **»** 1. Які недоліки, на думку М. Драгоманова, були притаманні національному рухові у 1870-ті рр.? **»** 2. Як М. Драгоманов сподівався поширити ідеї соціалізму, прихильником яких він був? У чому вбачав відмінність у діяльності соціалістів у підавстрійській та підросійській Україні? **»** 3. Чим політичні погляди М. Драгоманова 70–80-х рр. 19 ст. відрізнялися від поглядів лідерів Старої Київської громади?

З автобіографії М. Драгоманова: «...У Києві я застав велике пожавлення українців. Старші (здебільшого вчителі гімназій) складали зерно нововідкритого Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, молоді студенти збиралися в гуртках і працювали над словником, думали і про популярні книжки... Але не сподобалося мені в ківських українофілах багато що: по-перше, поступливість офіційному світові і загравання з консервативними колами, а серед молоді навіть ворожнеча до радикалів, як тоді називали соціалістів; по-друге, велика відсталість від європейських ідей, наукових і політичних, і претензії вирішувати всі питання одним національним духом, як у московських слов'янофілів...»

Будучи соціалістом за своїми ідеалами, я переконаний, що здійснення цього ідеалу можливе тільки в певній поступовості і при високому розвитку мас, а тому й більш досяжне за допомогою розумової пропаганди, ніж кривавих повстань. Оскільки Україна, моя батьківщина, поділена на дві частини – австрійську і російську і оскільки в першій існує певна політична свобода, якої в Росії немає, то, по-моєму, діяльність соціалістів у кожній частині повинна бути різна: в Австрії можна приступати до організації власне соціалістичної партії з робітників і селян-русинів у союзі з поляками і євреями, в Росії ж треба насамперед добитися політичної свободи, соціалістичні ж ідеї можуть поки що поширюватися в Росії тільки науково-літературним способом. Одержані ж політичну свободу в Росії українська нація, на мою думку, може не шляхом сепаратизму (від лат. *separatus* – відокремлення. – Авт.), а тільки разом з іншими націями й областями, шляхом федERALізму».

Прочитайте фрагмент історичного джерела. **»** 1. Що викликало захоплення сучасників в особистості М. Драгоманова? **»** 2. Про які його чесноти ви довідалися?

Зі спогадів Софії Русової: «З від'їздом з Росії почалося мандрівне життя, повне втрат, самотності, лихоманкової праці... Європа виявилася гостинною до українського вигнанця. Віден, Париж, Женева, Рим, Софія по черзі стають його місцем проживання. Працював він більше всього

в Женеві і в Софії; французька, італійська й інші газети й журнали з готовістю вміщують його статті; відомі вчені-етнографи й географи з гордістю називали себе його друзями. 1889 р. Драгоманов одержав запрошення з Софії посісти кафедру історії в нововідкритому університеті, і родина Драгоманова переїхала з ним до Софії.

Ось як відгукується про Драгоманова один з його софійських слухачів: "...Що далі, то більше й більше Драгоманов викликав у нас інтерес, то більше він зачаровував слухачів своїм захоплюючим красномовством і своїми величезними знаннями. Він вмів художньо передавати свої думки. Особливістю цього обдарованого оратора була дивовижна пам'ять і швидкість думки, завдяки чому його лекції лилися як за натхненням без зупинок, без заглядування до конспекта, і години минали невловимо швидко для його аудиторії. Він давав слухачам масу фактів і їх співставлення, – але ніколи не робив з них остаточних висновків, надаючи право робити це самим студентам. Всі ми ледь не з обожнюванням чекали його появи..."

3. Яку роль відіграво «Братство тарасівців» у національному русі

Від 90-х рр. 19 ст. національний рух поступово набуває рис політичного. Рушієм цього процесу стало національно налаштоване студентство. У 1891 р. харківські та київські студенти **Іван Липа, Микола Байздренко, Михайло Базькевич і Віталій Боровик** утворили українську таємну організацію **«Братство тарасівців»**.

Братство назвали на честь Кобзаря. Братчики зблизилися з подружжям Олександра та Софії Руслових і разом з ними створили Молоду громаду, члени якої діяли в найбільших містах Наддніпрянщини. Найактивнішим був харківський осередок «Братства» під керівництвом І. Липи. Братчики заходилися організовувати читання лекцій, постановки п'єс і свят на честь Т. Шевченка тощо.

У справах організації І. Липа потоваришував із **Борисом Грінченком**, який учителював тоді зі своєю дружиною Марією в с. Олексіївці на Харківщині. Восени 1892 р. І. Липа відвідує Грінченків у селі, протягом тижня проводячи час у дискусіях з господарями. «*Скільки було розмов, суперечок, планів, – згадує про І. Липу Марія Грінченко. – То був час, коли упадало старе українофільство, а на життєву арену виходило молоде “свідоме українство”... На порядок денний ставило боротьбу з монархізмом і визволення народу українського з-під національного та економічного поневолення».*

Братство мало свій Статут. У 1893 р. його було опубліковано в журналі «Правда» у Львові під назвою «*Profession de foi*, або Визнання віри молодих українців». Щоправда, того самого року поліція викрила організацію, а після арештів і слідства вона перестала існувати.

↑ Борис Грінченко (1863–1910)

Активний член «Братства тарасівців». Письменник і педагог. Укладач букваря «Українська граматика до науки читання й писання» (1888 р., надруковано 1907 р.), першої української читанки «Рідне слово» (1889 р., надруковано 1912 р. у співавторстві з М. Грінченко), чотиритомного тлумачного «Словника української мови» (виданий у 1907–1909 рр. у Києві).

«Братство тарасівців» – перша самостійницька організація у Великій Україні. *Про це детально дізнаєтесь на наступному уроці (практичному занятті), ознайомившись із документами.*

Прочитайте фрагмент історичного джерела. Які політичні вимоги було сформульовано в Статуті «Братства тарасівців»?

З «*Profession de foi, або Визнання віри молодих українців*»: «Ми стоїмо за повну автономію у всіх народів, за дрібну децентралізацію як у інших народів, так і на Україні. Україна під гнітом; і після закону людської психології вона підіймає свій національний прапор. Скорі Україна добуде свою волю. Ми єднаємося з усікими іншими пригніченими націями в Росії, щоб гуртом боронитися проти асиміляційних заходів і гуртом здобувати волю... Для нас, свідомих Українців, єдиний українсько-руський народ. Україна Австрійська і Україна Російська, однак, нам рідні, і жодні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу, і аби була у нас моральна міць, то ні нас не зможуть відірвати від Галичини, ні Галичини від нас...»

4. Що передбачало національне відродження кримських татар

З курсу історії 8-го класу ви пам'ятасте, що на час приєднання Криму до Російської імперії найбільшою етнічною групою там були кримські татари.

↑ Ісмаїл-бей Гаспрали (1851–1914)

«...Такі передові освічені патріоти, як Гаспринський, не сидять та й не ждуть, аж доки їм російська адміністрація облаштує добреї світські школи, а самотужки силуються пропагувати реформу в тих духовних мектебах та медресес». (А. Кримський).

➔ Сторінки газети «Перекладач-Терджиман»

Установивши в Криму свою владу, російський уряд розпочав його систематичну колонізацію, у результаті якої змінився етнічний склад населення півострова. Не визнаючи захоплення Криму Росією і не погоджуючись із політикою російщення регіону, кримські татари стали масово емігрувати до Туреччини. Найбільша хвиля еміграції спостерігалася на межі 18–19 ст. і в середині 19 ст., одразу після Кримської війни. Зрештою Крим залишило дві третини татарського населення.

Незважаючи на зменшення впродовж 19 ст. частки кримських татар у населенні півострова, з 80-х рр. 19 ст. у Криму почалося їх *національне відродження*, яке згодом заторкнуло всі татарські й інші тюркські народи Російської імперії. Цей рух очолив Ісмаїл-бей Гаспрали (Гаспринський). Від

1877 р. І. Гаспринський став міським головою Бахчисарай. Там він засновував у **1883 р.** двомовну кримськотатарсько-російську газету **«Перекладач-Терджиман»**. Вона була першою і протягом багатьох років єдиною тюркськомовною газетою в Російській імперії. У газеті публікували матеріали, присвячені проблемам мусульман Криму й усієї імперії, подіям загальноросійського і світового політичного та культурного життя. Ця газета стала «вікном у великий світ» для кримських татар та інших тюркськомовних народів імперії в Поволжі, Закавказзі й Середній Азії.

Завдяки активному поширенню газети популяризуються просвітницькі ідеї реформатора. Тож газета стала рупором національного відродження кримських татар, яке, на думку І. Гаспринського, починалося з турботи про освіченість народу і його духовне пробудження.

Гаспрали запропонував програму освітньої реформи, що передбачала запровадження нового методу навчання грамоти, коли окремій літері відповідали конкретні звуки (такі нові початкові школи реформатор називав новометодними), викладання нових предметів у мектебе і медресе, створення перших національних підручників і навчальних посібників для вчителів, організацію жіночої освіти в Криму.

Окрім того, Гаспрали обстоював ідею формування національної інтелектуальної еліти, здатної зробити для свого народу значно більше за власних батьків, докладав праці для створення політичних структур, що переймалися б проблемами мусульман Росії. Своєю діяльністю Гаспрали започаткував дискусію про національну ідентичність кримських татар.

ЗАУВАЖТЕ

Традиційна система релігійних навчальних закладів кримських мусульман складалася із двох рівнів – початкова (мектебе) та вища (медресе).

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ухвалення Емського указу імператором Олександром II; створення «Братства тарасівців»; відкриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

2. Виберіть твердження, що характеризують діяльність Старої Київської громади в 70–80-ті рр. 19 ст.

- » 1. Видання «Історичних пісень малоросійського народу» з примітками В. Антоновича та М. Драгоманова.
- » 2. Перший вихід «Кобзаря» Тараса Шевченка.
- » 3. Видання «Граматики малоросійського наріччя» – першої граматики народної української мови.
- » 4. Установлення контролю над газетою «Київський телеграф».
- » 5. Заснування Київського університету.
- » 6. Заснування Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.
- » 7. Видання першої газети українською мовою – «Зорі Галицької».
- » 8. Склікання з'їзду діячів науки та культури – «Собору руських учених».

3. Які з твердень стосуються Володимира Антоновича?

- » 1. Видавець першого українського часопису «Громада».
- » 2. Під час роботи в Київській археографічній комісії підготував до видання 9 томів «Архіву Південно-Західної Росії».
- » 3. Радикальні політичні погляди спричинили його розрив з Київською громадою.
- » 4. Лідер та ідейний натхненник Київської громади протягом

усього її існування. » 5. Науковий наставник учених-істориків, зокрема М. Грушевського. » 6. Відповідно до Емського указу був змушений залишити Україну. » 7. Започаткував систематичні археологічні дослідження на території України, ставши родоначальником вітчизняної археології.

4. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?

«Таким чином з відкриттям відділу розпорощені українофіли одержали центр й опору, навколо якого згрупувалися й стали діяти сміливіше, так що протягом року з лишком їх успіх став впадати в очі» (З доповідію начальника Київського губернського жандармського управління).

«Стан нашого "Київського телеграфа" непевний. І своїм радикальством, і своїм українством, і критикою городських і краєвих справ, і просто конкуренцією "Киевлянину" він викликав проти себе багато ворогів, котрі вхопились за слова "український сепаратизм" як найліпшу палку проти нашої газети...» (М. Драгоманов)

«Випускаючи нашу газету, ми хочемо заявити нашим читачам, що "Терджиман" намагатиметься передусім, з одного боку – давати потрібні та корисні для культурного життя знання, а з іншого – знайомити російське суспільство з нашими національними потребами. Наш шлях важкий і складний. Тому ми взялися за цю справу в ім'я Господа і взялися за перо в інтересах правди й науки» (І. Гаспринський).

5. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.

Здобутки членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у вивченні історії, етнографії, мови, економіки, їхня освітньо-культурницька та громадсько-політична діяльність сприяли піднесенню національної свідомості, подальшому розвитку українського національно-визвольного руху.

- 6. Аналізуючи внесок Михайла Драгоманова в українське національне відродження, видатний його сучасник, за молодих років послідовник і учень, а згодом супоряд критик Іван Франко писав: «В особі Драгоманова побачили ми, побачила Європа перший раз новий тип – свідомого європейця й не менші свідомого українця». Прокоментуйте твердження Івана Франка. Чому Михайла Драгоманова називають чи не першим подвижником українського громадсько-політичного руху, першим неофіційним послом української справи в Європі?**
- 7. Чи не найкраще висловив те, що об'єднувало діячів громад, один із найактивніших київських громадівців Павло Житецький – згодом відомий учений-мовознавець. Він так характеризував світоглядні позиції громадівців: «Ми вже добре знали, що однієї свободи мало – без науки, без європейської освіти. Нам був дуже противний як польський, так і московський націоналізм з інстинктами державного насильства». Прокоментуйте цю думку. Визначте та обґрунтуйте роль громадівського руху в українському національному відродженні.**

§20

Історичні джерела про українофільський етап національного відродження. Практичне заняття № 4

1. Що довідуємося зі спогадів очевидців про проведення III Всеросійського археологічного з'їзду в Києві

Зі спогадів сучасника: «На той з'їзд прибуло багато вчених не тільки з усіх кутків російської держави, але й з усієї Слов'янщини; навіть із Франції прибули вчені-славісти. Київське суспільство дуже цікавилось тим з'їздом; на засіданнях з'їзду, що відбувалися в актовій залі університету, бувало, крім членів з'їзду, за-важди багато ще й сторонньої публіки.

На тому з'їзді перед вели українські вчені В. Антонович, М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Житецький та ін. При з'їзді влаштовано виставку предметів української старовини та українських історичних пам'яток – і тому я не помилюсь сказати, що III російський археологічний з'їзд був справжнім святом української науки» (А. Кобилянський. «Дещо з давно минулого»).

Зі спогадів М. Костомарова – участника події: «...Крім рефератів, присвячених курганним старожитностям, ґрунтовними були реферати місцевих учених, які стосувалися козацької історії краю та його етнографії. З них учитель київської гімназії Житецький читав цікавий реферат про Пересопницьке Євангеліє, пам'ятку 16 ст., чудову за мовою; переклад зроблено місцевим наріччям, дуже схожим на нинішнє малоросійське. Разом з тим той же референт повідомив наукове дослідження про історію утворення і зміни малоросійського наріччя. Такими ж важливими були реферати професора Київського університету Драгоманова, які стосувалися малоросійських дум та історичних пісень, що перед тим з'явилися у виданні професорів Київського університету Драгоманова і Антоновича. Професор Петербурзького університету Міллер вступив з ними у жваву суперечку щодо малоросійських дум та їхнього зв'язку з великоросійськими билинами. Для більшого ознайомлення членів з'їзду з місцевою народною поезією запрошено було народного співця-бандуриста Вересая. Багато хто з членів уперше у житті познайомився з прийомами малоросійського історичного співу, і

➔ Український кобзар Остап Вересай (1803–1890)

«...Коли Остап виконує одну зі своїх жартівлівих пісень, варто подивитися в цей час, як він притупує і рухами тулуба супроводить музику, беручи сам і на своїй кобзі найхимерніші ноти... Якщо йдеться про мотив танцювальний, він підводиться і відбиває такт ногою; у цей момент його можна було прийняти за молодого козака» (Французький історик Альфред Рамбо).

взагалі цей спів мав важливе значення, тому що сам Вересай був уже один з дуже небагатьох співців, які знали старовинні козацькі думи й супроводжували спів грою на бандурі... Будь-якому неупередженому слухачеві було зрозумілим і повинно було датися цілком природним і, так би мовити, законним, що на Київському археологічному з'їзді історична народна поезія козацького періоду становила один з найбільших предметів наукової обробки; проте не так поглянули на це газети, які звикли скрізь відшукувати політичні цілі й навіть там, де, мабуть, дивним було б шукати їх...» (М. Костомаров. «Автобіографія»)

- » 1. Пригадайте, у чому суть другого – українофільського – етапу національного відродження.
- » 2. Наведіть приклади подій та явищ з історії України, які відбувалися в межах цього етапу.
- » 3. Про яку подію йдеється в документах?
- » 4. Чи відповідає наведена подія суті українофільського етапу національного відродження? Доведіть кількома аргументами.

ПРАЦЮЄМО САМОСТІЙНО. **Виконайте завдання 1.** Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого твердження сучасника. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.

«На III Всеросійському археологічному з'їзді 1874 р. відбувся генеральний огляд наукових здобутків з українознавства і маніфестація української науки та українського народу перед ученим світом російським, слов'янським та європейським».

2. Як процес українського національного відродження оцінено в офіційних документах Російської імперії

Із журналу Особливої наради, скликаної Олександром II у Санкт-Петербурзі 18 травня 1876 р.: «Політична ідея винятковості малоросів, як вважає таємний радник Юзефович, є вигадкою австрійсько-польської інтриги, яку запустили у нас поляки на початку 40-х рр. Це переконання підтверджує історія одного з найбільш завзятих пропагандистів українофільства Куліша, який чи не першим заклав основу до подальшого розвитку і поширення шкідливого й безглуздого вчення про відокремлення Малоросії...

Майже одночасно з Кулішем з'явився поет Шевченко, якого прихильники Куліша, коли поет помер, намагалися щосили підняти на п'єдестал народного кумира... У 1861 р. почали видавати в Петербурзі Білозерський разом з Кулішем журнал «Основа». Поява цього журналу – перший формальний прояв української пропаганди. Одним із найголовніших завдань засновників нового журналу тоді було запровадження викладання навчальних предметів у народних школах малоросійською говіркою...

Заснований в Києві відділ імператорського Російського географічного товариства прихистив тих неблагонадійних і шкідливих осіб, які нині вирізняються особливою діяльністю на ниві поширення серед народу ідеї про самостійну народність малоросів. У стислі терміни відділ відкрив свою книжкову крамницю, організував свою видавничу діяльність, заснував свій орган “Київський телеграф” із власною друкарнею і почав продавати за найнижчими цінами свої тенденційні видання, в тому числі спотворену переробку малоросійською говіркою гоголівського “Тараса Бульби”, де всі слова: “Росія”, “руська земля”, “російський” – усунуто й замінено словами “Україна”, “українська земля”, “українець” і врешті-решт пророчо проголошено навіть майбутнього “українського царя”.

Найголовнішими діячами відділу на терені поширення в народі хибної і шкідливої думки про самостійність малоросійської народності, мови й літератури є Чубинський і колишній доцент Київського університету Драгоманов.

...З особливою увагою стежачи за напрямом усіх видань для народу малоросійською говіркою, дійшли позитивного висновку, що вся літературна діяльність так званих українофілів має кваліфікуватися як посягання на державну єдність і цілісність Росії, приховане більш-менш пристойними формами. Осередок цієї злочинної діяльності сьогодні – у Києві.

Мета київських українофілів (саме так висловлюються вони в органах другу, що видаються в Росії) не лише невинна, а й навіть похвальна – поширення освіти в середовищі малоросійського народу; і тільки для того, щоб вона була для нього доступнішою, видають книги для народного читання українським діалектом, зрозумілим малоросам. Але при цьому українофіли наполегливо намагаються піднести простонародну говірку Південної Росії до рівня літературної мови, перекладаючи твори російської та іноземних літератур і видаючи оригінальні твори. Прагнення київських українофілів спричинити літературну ворожнечу і, так би мовити, відокремитися від російської літератури, видається небезпечним іще й тому, що цілковито збігається із прагненнями і діяльністю українофілів у Галичині, які постійно балакають про 15-мільйонний південно-руський народ як про щось зовсім окреме від великоросійського племені. Такий погляд врешті-решт призведе до того, що галицькі українофіли, а потім і наші опиняться в обіймах поляків, які небезпідставно вбачають у прагненнях українофілів надзвичайно корисний для особистих політичних цілей рух...

Дозволити створення особливої простонародної літератури українською говіркою – означало б закласти міцне підґрунтя для розвитку переконання у можливості здійснити в майбутньому, хоча, можливо, і досить віддаленому, відчуження України від Росії...» (*Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів*)

На уроках історії у 8-му класі вам доводилося опрацьовувати документи, які визначають як упереджені. Пригадайте основні елементи методики опрацювання таких текстів.

- » 1. Схарактеризуйте історичні умови створення документа.
- » 2. Про які події/явища/процеси йдеться в джерелі?
- » 3. Чиї інтереси виражено в документі? До чого він закликає і що та кого засуджує?
- » 4. Які наслідки (реальні або прогнозовані) могли бути зумовлені цим документом?
- » 5. Чому визнаємо наведений документ як необ'єктивний та упереджений?

» 1. Виберіть 5–6 фактів з документа, які свідчать про упереджене ставлення представників влади Російської імперії до національного відродження українців.

- » 2. У чому влада вбачала найбільшу загрозу від діяльності свідомих українців?
- » 3. Які оцінки в цьому документі є найпереконливішим, на вашу думку, доказом його упередженості?

ПРАЦЮЙМО САМОСТІЙНО. Виконайте завдання 2. Використавши інформацію таємної наради вищого керівництва Російської імперії, складіть ланцюжок подій/явищ українофільського етапу українського національного відродження з погляду його учасника.

3. Що свідчать джерела про «Братство тарасівців» як першу організацію у Великій Україні, яка прагнула домогтися самостійності України

Відомий громадський діяч, публіцист Андрій Жук писав: «Як бачимо, в “Profession de foi” немає ані сепаратизму й мазепинства, ані соціалізації землі і 8-годинного робочого дня, ані відмежування української визвольної справи від загальноросійського визвольного руху, як про це читаємо в споминах І. Липи. Воно й зрозуміле, бо ж це “Визнання віри” було хоч і нелегальним, а все ж публічним виступом й автори мусили рахуватися з тим, що зміст його мав дійти до відома органів безпеки, і зважати, щоб публіка його прийняла по можливості прихильно, тому утримане воно в стриманих, поміркованих тонах... Але духом своїм воно таки відповідає тим світоглядним і політичним зasadам, що їх подає в своїх спогадах І. Липа... Вага виступу тарасівців полягає власне в тім, що українці перестали ховатися, встигатися чи боятися свого українства, а скрізь, на кожному кроці, в кожних обставинах виступали як свідомі, це значить національно активні члени поневоленої нації, що прагне до політичного і соціального визволення... Недоліком тарасівців було те, що вони обмежувалися у своїй діяльності інтелігенцією, не йшли в народну масу, не пов’язали здійснення своїх національно-політичних постулатів з реальними економічними інтересами народної маси. Це була одна з причин, чому започаткований ними рух не виріс у поважну силу і скоро завмер» (А. Жук. «Братство тарасівців», 1943 р.).

Чи погоджуєтесь ви з думкою публіциста про брак ідей самостійності України в статті «Братства тарасівців», а також із його оцінкою позитивних і негативних рис у діяльності організації? Відповідь обґрунтуйте.

Зі спогадів І. Липи – найактивнішого участника організації «Братство тарасівців»: «Основні точки програми були національно-політичне і соціальне визволення України. Був там і восьмигодинний робочий день, і соціалізація землі, і всякі інші для того часу журавлі в небі... Справа національна полягала коротко ось у чому: Ми, свідомі українці, рішучо і назавжди пориваємо з'язок з українофілами. Ми, свідомі українці, oddаємо наші сили на творення української культури, на національно-політичне визволення поневоленого українського народу. Ми вживаємо тільки українську мову. Ми працюємо тільки для українського народу. Скрізь, де б ми не були, ми мусимо говорити українською мовою. Ми мусимо агітувати за наші думки, переводячи їх у життя, між іншим, і тим, що кожен член гуртка повинен протягом року вивчити грамоти по-українському не менше двох неграмотних, освідомити й придбати не менше двох членів для нашої організації... Але “святая святых” для тарасівців це була самостійна Україна. Іншої України ніхто з тарасівців собі не уявляв» (І. Липа. «Тарасівці», 1922 р.).

Чи відповідають програмові положення і діяльність «Братства тарасівців» другому етапу національного відродження? Підтвердіть фактами свою думку.

ПРАЦЮЙМО САМОСТІЙНО. Виконайте завдання 3. Узагальнивши свідчення члена «Братства тарасівців», сформулюйте 3–4 положення програмових засад цієї таємної організації.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ. Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Перевірте, чого навчилися з теми «Українські землі у складі Російської імперії в другій половині 19 ст.»

I. ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ.

1. Прокоментуйте події (або явища), описані у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?

- 1.1. З рапорту царської жандармерії, надісланого в 1861 р. з Канева до Петербурга: «У Росії існує особливе товариство малоросів, пройнятих духом якогось патріотизму, товариство це має скрізь своїх послідовників, і університети, Київський і Харківський, служать головними провідниками і поширювачами ідей про можливості відновлення Малоросії. Так, у Київському університеті виникло товариство малоросів під назвою "Українська громада". Це молоді й пристрасні вільнодумці, які докладають зусиль для втілення ними думки про свободу Малоросії і прагнуть зблизитися з простим народом, навчити його грамоти і поступово навести його на думку про колишню славу Малоросії і принади свободи з тією саме метою, щоб згодом, коли уми простого народу підкоряться їх впливу, діяти на шкоду монархії...» (В. Мияковський. «Київська громада»)
- 1.2. «28 липня ...було в мене кілька осіб, у тому числі Костомаров, дуже заклопотаний призупиненням популярних видань на малоросійському наріччі. М'яко, але прямо й категорично заявив йому, що вжиті мною заходи залишаються в силі» (З «Щоденника» П. Валуєва).
- 1.3. «По всіх містах Росії виникають соціал-демократичні союзи, поширяються заборонені книги і листівки, видаються робітничі газети. Російський пролетаріат напередодні виникнення с.-д. партії в Росії. Всі ці ознаки пробудженої в російському пролетаріаті політичної самосвідомості повинні були не на жарт сполослити уряд. Упевнений, що робітничий рух створений якимись агітаторами, царський уряд намагається вирвати "бунтівників" із робітничого середовища і таким чином придушити робітничий рух. Він проводить для цього масові обшуки і арешти...» (З листівки київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». 1898 р.)
- 1.4. «...Тепер цей часопис надзвичайно впливовий і скрізь розповсюджений в європейській та азіатській Росії, де тільки єсть мусульмани, а також у Північній Персії, ба навіть у китайському Туркестані... Ті проваджені Гаспринським нові дидактичні способи і новий метод науки читання здобули такий розголос, що до Бахчисарай зачали іздити татари та інші тюрки з-поза меж Криму, щоб придивитися до тамошнього мектебу, і тепер можна налічити більше як 500 новометодних мектебів в усіх областях Російської імперії: і в Криму, і на Поволжю, і на Кавказі, і за Кавказом, і в Туркестані, ба навіть у Кульджі аж під Китаєм» (А. Кримський).

2. Уявіть себе журналістом телепрограми «Подорож у часі». Підготуйте уявне інтерв'ю з одним із лідерів національного відродження другої половини 19 ст.

II. ВИБЕРІТЬ ПРАВИЛЬНІ ВІДПОВІДІ.

1. У якому році було скасовано кріпацтво в підросійській Україні?
  - а) 1848 р.; б) 1861 р.; в) 1873 р.; г) 1890 р.
2. Які міста поєднала перша залізниця в Наддніпрянській Україні?
  - а) Одесу і Балту; б) Київ і Одесу; в) Одесу і Харків; г) Катеринослав і Ромни.
3. Виберіть дати указів, циркулярів царського уряду, які обмежували використання української мови.
  - а) 1848 р., 1861 р.; б) 1853 р., 1856 р.; в) 1863 р., 1876 р.; г) 1868 р., 1878 р.

4. Яке видання мало назву «Основа»?

- а) перший український політичний журнал, що виходив у Женеві; б) перший український літературно-науковий щомісячний журнал, що виходив у Петербурзі;
- в) друкований орган Київської громади в 1874–1875 рр.; г) перший український тижневик, від якого бере початок українська преса в Галичині.

5. Виберіть варіант, у якому названо членів Київської громади (початок 1860-х рр.).

- а) Володимир Антонович, Федір Вовк, Павло Чубинський; б) Яків Головацький, Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич; в) Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський; г) Михайло Драгоманов, Михайло Павлик, Сергій Подолинський.

6. Які напрями діяльності переважали в громадівському русі в 60-х рр. 19 ст.?

- а) пропаганда соціалістичних ідей і повстання проти самодержавства; б) видання підручників та популярних книжок українською мовою; в) створення мережі таємних антиурядових революційних гуртків; г) організація недільних шкіл для дорослого населення; д) підготовка до терористичних актів проти царських посадовців.

7. Яке твердження стосується «Братства тарасівців»?

- а) гурток студентів Київського університету, створений наприкінці 1850-х рр. з вихідців з польських або давно сполонізованих українських родин, які прагнули на власному прикладі реалізувати ідею єдності з народом; б) перша українська легальна громадсько-політична організація, яка прагнула автономії України у складі Російської імперії; в) перша українська політична організація в підросійській Україні, діяльність якої ґрунтувалася на засадах самостійності України; г) самостійне наукове товариство, створене в Києві 1873 р. з метою вивчення географії, етнографії, економіки Правобережної України.

8. Які причини спонукали російський царат скасувати кріпацтво?

- а) масштабне зростання селянського руху за звільнення від кріпосницької залежності та наділення селян землею; б) прагнення юридично зрівняти всі стани в імперії;
- в) невміння більшості поміщиків раціонально організовувати сільськогосподарське виробництво; г) поразка в Кримській війні, яка яскраво засвідчила відсталість держави в економічному та військовому плані; д) потреба розвитку селянського підприємництва, збільшення кількості робітників у промисловості.

9. Що передбачала судова реформа в Російській імперії 1864 р.?

- а) суд ставав закритим від громадськості, заборонялася присутність представників преси; б) запроваджено інститут присяжних засідателів, які виносили вердикт;
- в) скасовано інститут присяжних повірених (адвокатів), які забезпечували правову консультацію та захист сторін; г) суд залежав від органів адміністративного управління, оскільки підпорядковувався владі губернатора.

10. Укажіть одну з характерних рис економічної політики російського царства щодо українських земель у пореформений період.

- а) більшість промислових підприємств України мали виробляти готову продукцію;
- б) підтримка урядом вугледобувної, металургійної, залізорудної галузей економіки;
- в) проведення рівномірної економічної модернізації в різних регіонах; г) прибутки, отримані з України, спрямовувалися на розвиток України.

11. Доповніть твердження.

У результаті схвалення таємного розпорядження міністра внутрішніх справ Валуєва (1863)...

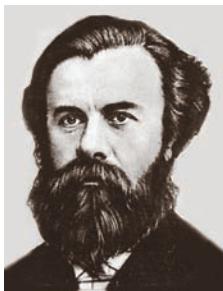
- а) істотно зменшилося видання книжок українською мовою; б) занепав громадівський рух, припинено діяльність недільних шкіл; в) закрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства; г) припинено видання «Київського телеграфа» – друкованого органу Київської громади; д) припинено діяльність осередків «Просвіті» у Києві, Миколаєві, Катеринославі.

12. Доповніть твердження.

Емський указ 1876 р. російського імператора Олександра II забороняв...

- а) видавати українською мовою оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, тексти для нот, театральні вистави й публічні читання; б) видавати українською мовою історичні літературні пам'ятки та художні твори, навіть за умови їх написання згідно із загальноросійською орфографією; в) видавати в підросійській Україні книги церковнослов'янською та російською мовами для навчання грамоти; г) завозити на територію Російської імперії з-за кордону книги, написані українською мовою; д) вживати прилизливі та образливі характеристики за ознакою національної належності на теренах Російської імперії.

13. Установіть відповідність між портретами історичних діячів та їхніми іменами.

1

2

3

4

- А Володимир Антонович
- Б Михайло Драгоманов
- В Микола Костомаров
- Г Павло Чубинський
- Д Борис Грінченко

14. Укажіть наслідки селянської реформи 1861 р. в Україні.

- а) ліквідація поміщицького землеволодіння; б) отримання селянами особистої свободи; в) зрівняння селянства в правах з іншими верствами суспільства; г) закріплення малоземелля й безземелля селян, їх розшарування; д) згасання соціальної напруги на селі між селянами та поміщиками; е) усунення перешкод для розвитку капіталістичних відносин.

15. Доповніть твердження.

Основними питаннями національного відродження кримських татар І. Гаспринський уважав...

- а) реформування та поширення освіти; б) створення недільних шкіл з російською мовою навчання для дорослого населення; в) заснування національного кримсько-татарського університету; г) створення та розвиток національної преси і книговидання; д) розв'язання питання рівності прав чоловіків і жінок на освіту; е) заснування нелегальних організацій бунтарського спрямування.

16. У яких твердженнях ідеється про Михайла Драгоманова?

- а) один із лідерів громадівського руху, прагнув надати йому політичного характеру;
- б) очолював етнографічно-статистичні експедиції з вивчення України, автор вірша «Ще не вмерла України...»;
- в) лідер та ідейний натхненник Київської громади протягом усього її існування;
- г) видавець першого українського політичного часопису «Громада»;
- д) один з фундаторів «Братства тарасівців», автор перших підручників з української мової й літератури;
- е) відповідно до Емського указу змушений був залишити Україну.

Розділ V

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в другій половині 19 ст.

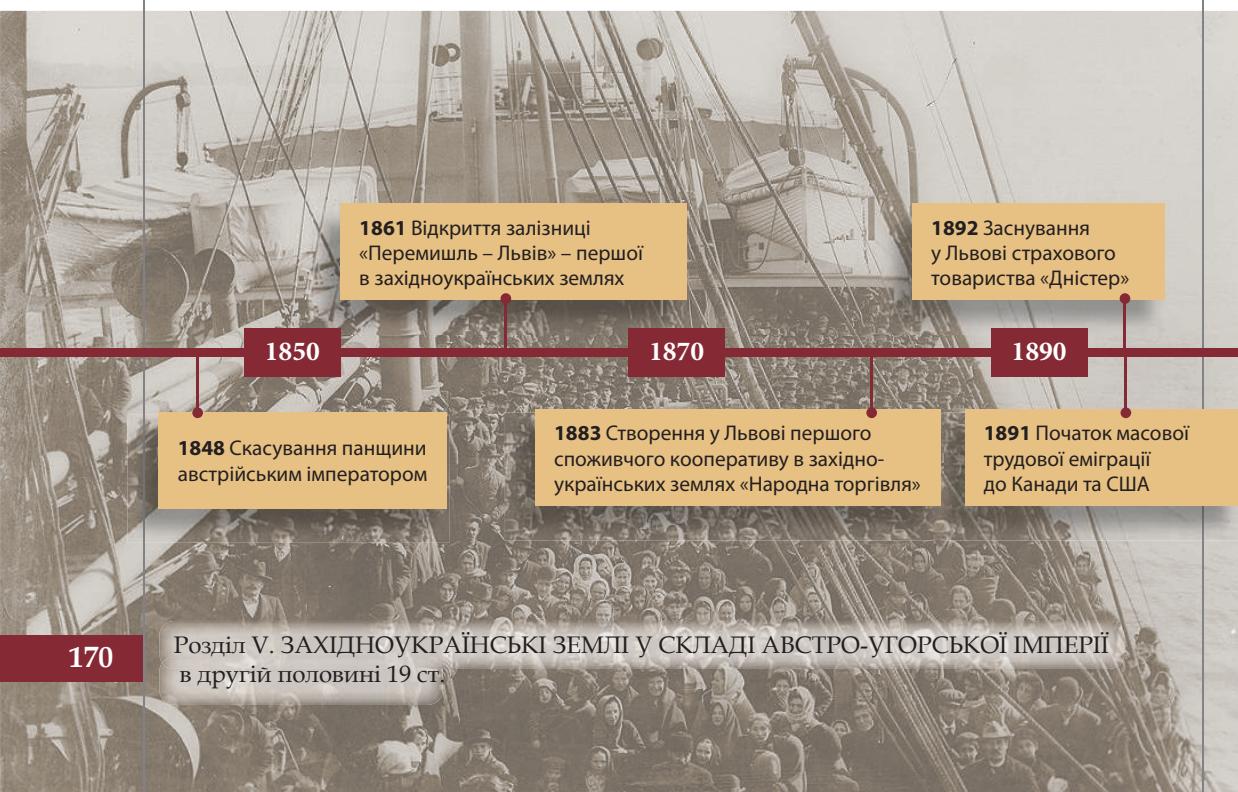
§ 21 Соціально-економічний розвиток

1. Якими були результати селянської реформи 1848 р.

Ви вже знаєте, що за доби «Весни народів» 1848–1849 рр. подію епохального значення стало оголошення імператорським указом від **22 квітня 1848 р.** звільнення селян у Галичині від панщини з 15 травня – на чотири місяці раніше, ніж у всій монархії (у серпні указ був поширеній на Буковину; на Закарпатті, як і по всій Угорщині, панщину скасовано Угорським сеймом у березні 1848 р. і підтверджено імператорським указом у 1853 р.).

Закон звільняв селян від панщинних повинностей, надавав їм громадянські права. Однак за «звільнення» селянам довелось сплатити землевласникам величезний викуп у розмірі 20-кратної вартості річних повинностей.

Селяни отримали право власності на землю, яка перебувала в їхньому користуванні. Проте фактично у власність селянства перейшло менше половини земельних угідь краю. Більшість селян залишалися малоземельними й неплатоспроможними. А *халупники*, які володіли тільки хатами-халупами, і *комірники*, які наймитували і жили в чужих хатах-коморах, зовсім не мали землі. З роками розміри селянських наділів зменшувалися.

Тож реформа 1848 р. залишила непорушним велике поміщицьке землеволодіння, що стало підґрунтям для загострення соціальних проблем у сільському господарстві. Протягом наступних десятиліть найболючішим питанням у взаєминах поміщиків із селянами була проблема **сервітутів**, тобто право користування лісами і пасовиськами. До реформи за звичаєм ними користувалася сільська община. Спеціальні комісії в Галичині, створені для розв'язання цієї проблеми, діяли в інтересах поміщиків, тож більшою частиною природних угідь – лісів і пасовищ – заволоділи поміщики. Тепер селянин мав сплачувати власнику за будівельні матеріали, заготовлення дров, випасання худоби. Подібна ситуація спостерігалася і в Північній Буковині та на Закарпатті. Отже, реформа 1848 р. не тільки зберегла велике землеволодіння, а й розширила його за рахунок сервітутів.

 Прочитайте фрагмент джерела. **» 1.** Чи змінилося кардинально становище селян після реформи? Висловіть припущення про перспективи поліпшення умов життя західноукраїнських селян у другій половині 19 ст. **» 2.** Як наведені факти, на вашу думку, пов'язані з трудовою еміграцією західноукраїнських селян за кордон наприкінці 19 ст.?

Зі статті в журналі «Народ» за 1890 р.: «Половина мужиків-хліборобів у Галичині не мають на-
віть засобів для життя, докончє потрібних, щоб з голоду не пухнути. Половина наших мужиків із
року в рік голодує і мусить голодувати, бо не має на чому вижити, а друга половина мужиків, хоч
як-так дихає, та все одно живе так бідно, як мало де в іншій країні. Та половина наших майже без-
земельних мужиків рятується, як може, заробітками і службами по дворах та інших роботах. Але ж

гіркі й мізерні в нас заробітки. Великого промислу і фабрик у нас дуже мало, а цілий заробіток є лише на панських ланах. Платня в нас усюди дуже мала... Половина майже кожного села – то такі бідаки, що навіть чорного хліба не мають, а лише пісною бараболею та борщем живляться, а м'яса чи молока то й на Великдень не кожний побачить. Стара убога одежина дірами світить, а в хаті діти босі, голі і навіть верітки (одягу з грубої тканини, з рядинни. – Авт.) нема. Такої бідноти можиться у нас чимраз більше, бо й усі наші селяни-хлібороби так з усіх боків притиснені, що чимраз більше сходять на біду, і всім їм грозить однакове лихо...»

2. Що визначало соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель

У другій половині 19 ст. західноукраїнські землі залишалися аграрним краєм. У сільському господарстві було зайнято від 75 до 85 % населення земель (цікаво, що показник зайнятості українців Галичини в сільському

господарстві становив 94 %, поляків – 74 %, євреїв – 26 %). Зміни в цій галузі економіки пов’язані з утвердженням ринкових відносин. До сільськогосподарського виробництва почали залучати найманих робітників.

Частина поміщиків і заможних селян застосовували нову техніку – парові плуги, добреворозподільчі машини, сівалки, молотарки, соломорізки, косарки тощо. На початку 20 ст. в сільському господарстві Східної Галичини й Північної Буковини використовували вже понад 217,2 тис. різних машин і найновіших знарядь праці. З кожним десятиріччям зростало застосування машин і на Закарпатті.

В останній четверті 19 ст. у сільському господарстві спостерігається зростання *товарного виробництва*. Хліб і худобу не тільки збували на місцевих ринках, а й вивозили за межі західноукраїнських земель. Дедалі більшого значення набувало промислове садівництво. Важливими торговими культурами стали льон, коноплі, хміль. У всіх землях краю зростали посіви картоплі. Поглиблюється спеціалізація сільськогосподарського виробництва. Наприклад, гірські райони спеціалізувалися на тваринництві, Західне Поділля – на вирощуванні пшеници. У Південному Поділлі й на Покутті переважали посіви тютюну.

ЗАУВАЖТЕ

Чисельність населення в Галичині зросла з 4,9 млн у 1849 р. до 7,9 млн у 1910 р.

На зламі століть у Східній Галичині було 92 міста й містечка, на Закарпатті – 21, у Північній Буковині – 8. Для регіону найтипівішими були міста з населенням до 10 тис. мешканців. Однак були й великі міста. У 1910 р. у Львові проживало 206 тис. мешканців, у Чернівцях – 87 тис., у шести інших містах (Перемишлі, Коломії, Дрогобичі, Тернополі, Станіславі, Стрию) – від 30 до 55 тис. осіб.

Від середини 19 ст. в західноукраїнських землях активнішими стають процеси *індустриалізації* та *урбанізації*. У 70–80-ті рр. 19 ст. виникають десятки підприємств фабрично-заводського типу – млині, цегельні, лісопильні, солеварні, нафтоочисні підприємства тощо. Зростає кількість робітників. Щоправда, великих фабрик і заводів було небагато, що й визначало розвиток регіону. На початку 20 ст. на західноукраїнських землях було близько 700 (переважно невеликих) фабрично-заводських підприємств. Усіма видами промислової діяльності було зайнято близько 300 тис. робітників.

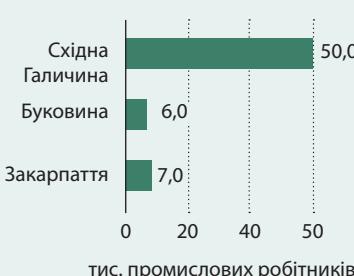

Проаналізуйте графіки. » 1. Про що інформують перший і другий графіки? » 2. Яку динаміку показує третій графік? » 3. Які соціально-економічні процеси відображають ці джерела?

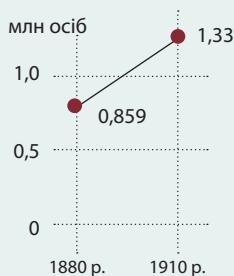
Зайнятість населення у сільському та лісовому господарствах у 1900 р.

Зайнятість населення на фабрично-заводських підприємствах (початок 20 ст.)

Чисельність міського населення в західно-українських землях

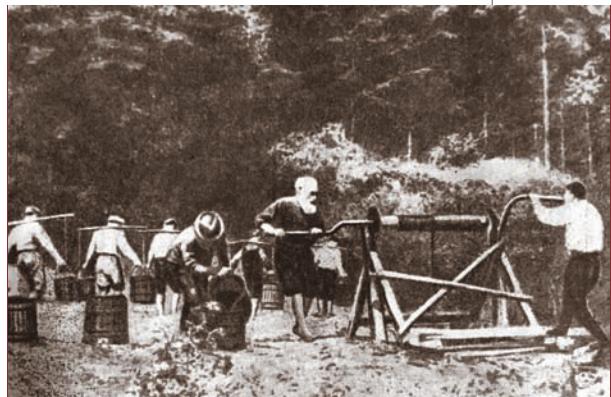
Повільність процесів індустріалізації була спричинено економічною політикою Австро-Угорщини, владні кола якої не прагнули промислового піднесення регіону, вбачаючи в землях краю передусім ринок збуту і джерело сировини. У зв'язку з цим українська промисловість була позбавлена тих податкових пільг, якими користувалися нові підприємства в інших провінціях. Не дивно, що деякі галузі промисловості, не витримуючи конкуренції з дешевшими виробами розвинених західних провінцій Австро-Угорщини, занепадали. Ідеться, зокрема, про скляну, фаянсову, порцелянову і певною мірою шкіряну, текстильну й паперову галузі.

Натомість активніше розвивалися галузі видобування і первинної обробки сировини – *нафтова, озокеритна, лісозаготівельна, борошномельна* тощо. Під впливом збільшення попиту на нафтопродукти відбувалося швидке перевоснащення *нафтодобувної* та *озокеритної* промисловості. Від видобування нафти ручним способом, який панував у Галичині ще в першій половині 1860-х рр., у 1880-ті переходять до буріння свердловин за допомогою парових машин. Глибинне буріння сприяло стрімкому зростанню видобутку нафти. У 1870-х рр. він становив 20–30 тис. тонн на рік, а у 1880-х рр. – 40–70 тис. тонн. Нафтovі промисли зосереджувалися в районі Борислава і Дрогобича. Їх фінансували переважно австрійські й англійські підприємці.

Разом з нафтовою розвивалася *озокеритна промисловість*. Процес помітно

* *Озокерит* – гірський віск.

➔ Добування нафти ручним способом на бориславських промислах. 60-ті рр. 19 ст.

активізувався після того, як було винайдено спосіб одержання парафіну із гірського воску.

Наявність величезних лісових масивів і попит на дерев'яні будівельні матеріали сприяли розвитку **лісозаготівельного виробництва**. Ця галузь промисловості в Східній Галичині та на Закарпатті у 70–80-х рр. 19 ст. була найрозвиненішою й технічно найбільш оснащеною. У 1890 р. в Галичині діяло 56 парових і 77 водяних лісопилень.

← Пасажирський потяг біля перону першого львівського вокзалу.
1880-ті рр.

Економічний та соціальний розвиток регіону стимулювало **будівництво шляхів сполучення**. В урядовому звіті про доцільність спорудження залізниць в імперії зазначалося, що Галичині «...потрібні залізниці для розвитку промисловості і вивезення сировини та продуктів землеробства, якими багатий край». Першу залізницю в західноукраїнських землях і в Україні – **від Перемишля до Львова** – було введено в дію у **1861 р.** Вона зв'язала Львів із Віднем, а в 1866 р. було відкрито рух на лінії Львів – Чернівці. У 1869 р. почала функціонувати залізниця Чернівці – Сучава, у 1872 р. залізничне сполучення поєднало Чоп з Ужгородом.

Відсталість економічного розвитку краю позначилася і на становищі робітників. Попри офіційно встановлений 11-годинний робочий день, промисловці не дотримувалися цього закону: робочий день тривав 12 годин, а подекуди і довше. Заробітна плата робітників основних галузей промисловості Галичини на межі століття була у два рази меншою порівняно із заробітною платою робітників західних провінцій Австрії. На Буковині й Закарпатті становище пролетаріїв було ще гіршим.

Яка із зазначених особливостей розвитку промисловості була, на вашу думку, визначальною для 70–80-х рр. 19 ст.?

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 19 СТ.

Конкуренція з боку високоіндустріалізованих центральних і західних провінцій імперії

Негативний вплив великих землевласників

Несприятлива політика австрійського уряду

Зосередження капіталу переважно в торгівлі й лихварстві, а не промисловості

3. Коли і за яких обставин виник кооперативний рух

Визначальна риса економічного життя українців Галичини у 80–90-ті рр. 19 ст. – створення кооперативних і фінансово-кредитних установ.

У 1883 р. **Василь Нагірний** створив у Львові кооперативне торговельне підприємство «**Народна торгівля**», яке стало **першим споживчим кооперативом** у західноукраїнських землях.

Діяльність кооперативу спершу зводилася до підтримки української приватної торгівлі. Було, зокрема, створено мережу оптових контор, які забезпечували товарами широкого вжитку міські крамниці. «Народна торгівля» налагодила процес закупівлі й продажу (гуртом і вроздріб) товарів і продуктів місцевого виробництва, а також тих, які завозили з-за кордону, відкрила філії у багатьох містах Галичини.

Завдання, які ставив перед собою кооператив «Народна торгівля»

- » Закупівля та реалізація товарів місцевого виробництва і ввезених з-за кордону
- » Заснування в містах і селах крамниць з товарами широкого вжитку й різного асортименту
- » Посередництво* в закупівлі й постачанні товарів для крамниць
- » Створення спеціальних фондів для забезпечення якісного і безперервного ведення торгівлі
- » Надання позик для організації торгівлі

У Східній Галичині, переважно в сільських місцевостях, виникали різні види кооперації – заготівельно-збудова, споживча, молочарська, кредитна тощо. Основною з них стає **кредитна кооперація**, оскільки попит на кредити був великий. Селяни намагалися знайти в ній порятунок від лихварів.

У 1894 р. у місті Перемишлі було створено **перший український кредитний кооператив** – «Віра» (*«на підставі статуту, упорядкованого Теофілем Кормошем»*). Ця установа діяла в Галичині, задовольняючи потребу в кредитах купців, ремісників, інтелігенції, заможного міщенства. Кооператив також надавав довгострокові кредити селянам: великі суми – під заставу нерухомого майна, менші суми – під боргові розписки.

Перший кредитний кооператив на селі у Східній Галичині виник 1896 р. Селяни називали такі кооперації «райффайзенками» (від прізвища Фрідріха Райффайзена, який у 1864 р. організував у Німеччині перше кредитне товариство). Сільські кредитні кооперації «райффайзенки» надавали селянам дешеві й доступні кредити.

За зразком «Віри» у 1896 р. при **страховому товаристві «Дністер»** у Львові було відкрито **«Товариство взаємного кредиту»**.

↓ Василь Нагірний (1848–1921)

*Посередництво – сприяння у налагодженні ділових зв’язків, контактів, договірних відносин між постачальниками – продавцями товарів і послуг та покупцями-споживачами.

СЛОВНИК

Кооперація (від лат. cooperatio – співпраця) – добровільне об’єднання людей для спільної господарської діяльності.

◀ Герб страхового товариства «Дністер»

Страхове товариство «Дністер» розпочало діяльність у Львові в **1892 р.** Ідея його створення належала В. Нагірному. Нове товариство мало гарантувати певну майнову стабільність: річ у тім, що впродовж 1870–1884 рр. у Галичині під час пожеж згоріли 79 094 будівлі, з яких лише 24 % були застраховані. Тож українці в українській установі страхували церкви, парафіяльні будинки, сільські хати тощо.

4. Що визначало становище перших трудових емігрантів

Ви вже знаєте, що життя селянства західноукраїнських земель у другій половині 19 ст. визначалося такими явищами, як безземелля й малоземелля, безробіття, обтяжливі податки і хронічні злидні, соціальна незахищеність. Такі умови життя спонукали шукати країцю долі, спричинюючи масову трудову еміграцію до США, Канади, Бразилії та різних європейських держав. Уряди заокеанських країн заохочували масове переселення з-за кордону. Емігрували здебільшого найбідніші та середнього достатку селяни. Проте були й заможні емігранти.

Найбільше вабив українських переселенців Північноамериканський континент. Ті, хто бажав працювати, щоб мати постійний заробіток, і не боявся важкої роботи, влаштовувалися чорноробами на заводах, фабриках, шахтах, будівельних об'єктах. Та найбільше прагнули селяни одержати земельні ділянки для сільськогосподарського обробітку на пільгових умовах з фондів державної власності – т. зв. *гомстеди*.

Першими українцями, що прибули до США, були закарпатці, які з'явилися тут у 70-ті рр. 19 ст. Згодом у пошуках країцю долі вирушили за океан українські селяни Галичини та Буковини.

Масовий еміграційний рух до США і Канади розпочався з 1890-х рр. Першими переселенцями до Канади вважають Василя Єлиняка та Івана Пилипіва із с. Небилова тоді Калуського повіту. До канадійських берегів вони прибули у **1891 р.**

Найтяжчими в заокеанських країнах виявилися труднощі, яких зазнали українські першопоселенці в Бразилії та Аргентині. Природні умови тут істотно відрізнялися від українських. Для українців гарячий тропічний клімат був надзвичайно несприятливим, а омріяній добробут досягався наполегливою виснажливою працею.

У середині 1890-х рр. розпочинається перша «бразильська гарячка», спричинена міграційною політикою уряду Бразилії. Пароплавні компанії, відповідно до угоди з бразильським урядом, зобов'язалися перевезти до країни європейських емігрантів. Переїзд коштом держави, великий й спочатку безкоштовні

Розділ V. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
в другій половині 19 ст.

земельні наділі, інші пільги – усе це надзвичайно вабило західноукраїнських селян, підштовхуючи їх до пошукув заробітчанського щастя за океаном.

Як свідчать документи, на межі 19–20 ст. зі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття загалом емігрувало понад 650 тис. осіб, із яких найбільша кількість осіб – 47 % – виїхали до США.

Прочитайте фрагменти історичних джерел. ↳ 1. З якими труднощами стикалися західноукраїнські емігранти? ↳ 2. Навіщо, на вашу думку, заокеанські переселенці повідомляли на Батьківщину про своє життя?

Зі статті в газеті «Громадський голос» (1896): «Нужда галицька так набридла нашим людям, що і в пекло не бояться йти, щоб лише втекти з рідного краю... Пішов поголос про Бразилію. В одному листі від нашого чоловіка знаходимо ось такі звістки про ту країну, яку наші збаламучені люди не раз уважають якимось земним раєм...

«Недавно приїхали люди з Галичини, їх вислано на місце, віддалене на кілька миль від Курітіби, головного міста Парани. У цьому місці, однак, були скелясті гори, а на скелі, розуміється, хліб не родить... З усіх країн Бразилії в одній Парані закладаються рільничі колонії; тут емігранти, що одержали землю, мають надію, що, може, хоч онукам їхнім буде ліпше, ніж у Галичині. У кожному іншому місці емігранти стають невільниками панів, що садять великих плантацій кави... Емігрантів вважають у Бразилії за худобу; жовніри бразильські б'ють і знущаються з них дуже часто, а захистити їх не можна...»

З листа українського поселенця в Канаді Тома Малиця (1897): «Там, у Канаді, всі переселенці нещасливі й розкинені далеко один від одного, а оскільки не знають англійської мови, то кожний, хто може, ошукує їх немилосердно. Обіцяні урожайні поля – то болота або піски і такі гроби, що аж страх бере, коли подумаєш, якої потрібно праці, щоб перетворити їх на поле. Тому емігранти в розпуші, бо якщо не мають за що повернутися, а на дорогу треба багато грошей, то можуть себе вважати за пропащих...»

Темі еміграції галичан чимало творів присвятив видатний український новеліст Василь Стефаник. Вустами одного зі своїх героїв письменник виніс вирок еміграції як протиприродному явищу: «*Ади, видиш, де твоя дорога та й твоя Канада? Отам!*! – і показав їй через вікно могилу». Поміркуйте над висновком В. Стефаника. Підтвердіть його слухність історичним фактажем.

↑ Емігранти з Галичини на залізничній станції в м. Квебек (Канада). 90-ті рр. 19 ст.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОТО НАУЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: відкриття залізниці «Перемишль – Львів»; створення у Львові першого кооперативу в західноукраїнських землях; скасування австрійським імператором панщини.

2. Складіть речення, використавши поняття і терміни: «сервітути», «кооперативний рух», «споживчий кооператив», «трудова еміграція».

3. До положень, що характеризують стан економіки західноукраїнських земель у другій половині 19 ст., доберіть конкретні факти за матеріалом підручника.

» 1. Західноукраїнські землі лишилися аграрним краєм. » 2. У сільськогосподарському виробництві застосовують нову техніку, залишають значну кількість найманіх робітників. » 3. Для сільського господарства характерне зростання товарного виробництва. » 4. У регіоні активізуються процеси індустриалізації та урбанізації. » 5. У промисловому виробництві розвиваються галузі видобування та первинної обробки сировини.

4. Конкретизуйте ї уточніть загальне твердження про розвиток промисловості в західноукраїнських землях.

70–80-ти рр. 19 ст. можна вважати часом формування у Східній Галичині великої фабрично-заводської промисловості. Проте темпи розвитку промисловості відставали від темпів західних провінцій імперії і не відповідали потребам краю.

5. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.

У цілому політика імперії Габсбургів не сприяла розвиткові економічного потенціалу Західної України і намагалася залишити цей регіон головним постачальником сировини.

6. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?

«Після тривалого очікування наближається радісний день, з якого починається і в нас регулярний рух на залізниці ім. Карла Людвіга. Вона безпосередньо з'єднає Львів з цілою мережею європейських залізниць. За допомогою залізничних шляхів Східна Галичина поєднається з цивілізованою Європою... Столиця краю, як і взагалі Галичина, відтепер матимуть допуск до збільшення активності промислу і полегшеної торгівлі» («Gazeta Lwowska»).

«Василь Нагірний, львівський архітектор, та о. Євген Дудкевич, настоятель парафії в Рудні під Львовом, – ініціюють заснування першої руської торговельної установи під назвою "Народна Торгівля", товариства, зареєстрованого з обмеженою порукою у Львові. Початок її діяльності був надзвичайно складний, бо недовіра нашого суспільства до будь-якої економічної праці після зруйнування обох селянських банків на той час сильно закоренилась. Труднощі становив також набір відповідних людей...» (К. Левицький)

«У 1894 р. в Перемишлі засновано перше наше товариство взаємного кредиту "Віра" на підставі статуту, що його уклав Теофіл Кормош. Створювати власні економічні установи може лише народ, який має національну самосвідомість, а дійти до національної свободи може лише народ економічно незалежний, а значить, заможний» (К. Левицький).

7. Поміркуйте над висловленою думкою. Підтвердіть фактами або спростуйте її слушність.

«Дехто твердить, що головною причиною є бідність, нужда і брак хліба. Але що на це сказати, коли емігрують і доволі заможні господарі, які мають землю, хліб, навіть гроші готівкою... Отже, не виключно голод і нужда, а також якісь інші, досі не вияснені причини посилюють еміграцію... Сама мрія про "свободу", здається, є принадою, яка вабить темний народ» (І. Франко. «З приводу української еміграції»).

§22 Суспільно-політичне життя у 60-80-х рр. 19 ст.

1. Хто такі москофіли, яким був їхній вплив на суспільно-політичне життя населення західноукраїнських земель

У другій половині 19 ст. виразниками суспільно-політичного руху в тій частині України, яка перебувала у складі Австро-Угорської монархії, були течії **москофілів і народовців (українофілів)**.

Суспільно-політична течія *москофілів* об'єднувала ту частину греко-католицького духовництва й інтелігенції Галичини, Буковини та Закарпаття, яка прагнула до культурної єдності з Росією, сподіваючись на підтримку з боку російського уряду, щоправда, за водночас підкресленої лояльності до Габсбурзької монархії.

Москофільство утвердилося після подій 1848–1849 рр., коли українська інтелігенція, яка тривалий час прихильно ставилася до Габсбурзької династії, була розчарована поступками уряду полякам і фактичним перетворенням Галичини на польську автономію. Шукаючи способів для протидії польському наступу, українські інтелігенти почали орієнтуватися на Росію. У західноукраїнських землях вони мали широке коло прихильників, які безнадійно заплуталися в термінах «руський», «русинський», тобто «український», та «російський», помилково вважали їх тотожними.

Протягом 60–70-х рр. 19 ст. москофіли вели перед у суспільному житті західноукраїнських земель, заручившись широкою підтримкою населення аж до 80-х рр.

Москофіли намагалися використовувати в ролі літературної мови так зване **язичіє**, прагнучи накинути українцям цю суміш церковнослов'янської, російської, польської та української мов. На думку москофілів, русини повинні розмовляти, писати літературні й наукові твори винятково цією мовою. Мову, якою розмовляв простий народ,уважали говіркою неосвічених людей. Саме «язичіє»

ЗАУВАЖТЕ

Щодо покоління західноукраїнських діячів москофільського спрямування, які обстоювали специфічний світогляд, зорієнтований на історичну спадщину Київської Русі, вживають термін **«старорусини»**.

1861 Заснування народовцями у Львові першого в Галичині культурно-розважального товариства «Руська бесіда»

1868 Заснування народовцями у Львові товариства «Просвіта»

1880 Заснування народовцями газети «Діло»

1860

1870

1880

1864 Створення у Львові при «Руській бесіді» першого в західноукраїнських землях українського театру

1873 Створення у Львові Літературного товариства ім. Т. Шевченка

1885 Створення народовцями політичної організації «Народна рада»

↑ Адольф Добрянський (1817–1901)

«Для угорської Русі гірший від Батия, бо здужав надовго вбити народну душу, відвернути загал інтелігенції від народної мови та народних інтересів і сим причинитися до страшного спізнення всякої цивілізації в тій нещасній країні» (І. Франко).

«...Чоловік сміливий і відважний, який міг би відкрити нову добу в життю угорської України» (М. Грушевський).

відштовхувало молодих українських інтелігентів від рідної мови, що полегшувало завдання тим, хто хотів їх денаціоналізувати (онімечити, сполонізувати тощо).

У московофілів були свої установи й культурно-освітні товариства, вони видавали газети і журнали. Заснована ними **1870 р.** громадсько-політична організація **«Руська рада»** претендувала на роль основного представника українського народу Галичини.

Від другої половини 1860-х рр. московофіли пропагували ідею, що самостійного українського народу не існує, а є єдиний «руssкий» народ від Карпат до Камчатки. Це влаштовувало російський царизм, за фінансової підтримки якого московофіли поширювали свої ідеї в західноукраїнському суспільстві. Згодом вони розгорнули агітацію за прийняття греко-католицьким населенням православ'я і приєднання західноукраїнських земель до Росії.

На Закарпатті активними прихильниками московофільства були «будителі» **Олександр Духнович** та **Адольф Добрянський**. Вони виступали з антиугорських позицій, обстоювали ідею з'язку земель, заселених закарпатськими русинами, із загально-руським простором, який ототожнювали з Росією.

Одним з каналів поширення проросійських ідей на Буковині були осередки православ'я. Буковинські московофіли, а це були переважно православні священики, які зазнавали сильного впливу з боку румунів і німців, вважали, що, тільки скориставшись допомогою Росії, буковинці можуть позбутися статусу пригнобленого народу.

2. Яку роль відіграли народовці в 60–80-х рр. 19 ст. у формуванні української національної самосвідомості

На початку 60-х рр. 19 ст. у суспільно-політичному русі в західноукраїнських землях постає **народовська** течія, представники якої розвивали традиції українського національного життя, своею культурницько-освітньою діяльністю обстоюючи самобутність українського народу.

Народовці не поділяли поглядів московофілів, були прихильниками ідеї національної згуртованості українців у двох імперіях, виступали за єдність усіх українських земель і розвиток єдиної української літературної мови на народній основі. Ця течія об'єднувала здебільшого студентів, учителів, молодих священиків, представників світської інтелігенції.

Оскільки більшість культурно-освітніх установ у Галичині перебували під контролем московофілів, зокрема Галицько-руська матиця, «Народний дім», народовці змушені були організовувати паралельні товариства для реалізації своїх завдань.

Проаналізуйте таблицю. **»** 1. Поміркуйте, чим пояснюється змагальність двох основних течій у суспільно-політичному житті. Що спільногого було в їхній діяльності? **»** 2. Чому, на вашу думку, політична організація народовців виникла пізніше за московофільську?

		Московофіли	Народовці
Товариства	Наукові	Галицько-руська матиця (1848)	Літературне товариство ім. Т. Шевченка (1873 р., від 1892 р. – наукове)
	Просвітні	Товариство ім. М. Качковського (1874)	«Просвіта» (1868)
	Розважальні	«Руське касино»	«Руська бесіда» (1861)
	Політичні	«Руська рада» (1870)	«Народна рада» (1885)
Періодичні видання	Газети	«Слово» (1861), «Галичанин» (1893), «Руське слово» (1890)	«Діло» (1880), «Батьківщина» (1879), «Свобода» (1897)
	Літературні журнали	«Бесіда» (1887), «Живе слово» (1893)	«Зоря» (1884), «Літературно-науковий вісник» (1898)

» Чим було зумовлене заснування московофілами у 1874 р. Товариства ім. М. Качковського?

Національні ідеї народовці пропагували через різні культурно-освітні установи і товариства, що їх вони створювали. У січні 1861 р. у Львові було засновано перше в Галичині культурно-розважальне товариство «Руська бесіда». Згодом такі товариства виникли в багатьох інших містах Галичини. Вони утримували клуби, театральні колективи, читальні та бібліотеки, влаштовували концерти, літературно-музичні вечори. У Львові при «Руській бесіді» 1864 р. виник перший у західноукраїнських землях *український театр* з одноіменною назвою.

У 1868 р. народовці заснували у Львові культурно-освітнє товариство «Просвіта»; у 1873 р. з ініціативи й за матеріальної підтримки діячів підросійської України створено **Літературне товариство ім. Т. Шевченка** (1892 р. реорганізоване в Наукове товариство ім. Т. Шевченка).

◀ Рекламний буклет про створення московофілами Товариства ім. М. Качковського

Прочитайте фрагмент джерела. Чи є, на вашу думку, підстави для висловленої О. Барвінським характеристики впливу культурно-розважальних та освітніх товариств, які засновували народовці, на суспільно-політичне життя населення західноукраїнських земель?

Зі спогадів О. Барвінського: «...“Руська бесіда” в Тернополі та проведені нею збори, лекції, музично-декламаційні вечори, відтак заснування читалень по селах на Поділлі та організовані в них популярні лекції, а крім того, співи селянських хорів та декламації спричинилися значною мірою до розбудження народної свідомості серед тернопільського міщанства, а також серед селянства на Поділлі.

Заснування "Руської бесіди" дуже спричинилося до пожвавлення просвітницької діяльності в Тернополі і на Поділлі, якою займалася тернопільська філія товариства "Просвіта". Вже перед тим головний відділ "Просвіти" у Львові звернув увагу на потребу ширення просвіти серед широких народних верств не лише за допомогою книжечок і "Письма з Просвіти", але таки живим словом і заснуванням читалень».

Завдяки старанням народовців Східна Галичина стала центром українського друкованого слова для всієї України. У книжках, журналах і газетах публікували не тільки матеріали західноукраїнських авторів, а й статті, твори громадських діячів, учених і письменників підросійської України, що сприяло поширенню ідеї єдності українського народу по обидва боки російсько-австрійського кордону.

Наприкінці 60-х – у 70-х рр. 19 ст. провідним органом народовців був літературно-науковий та політичний журнал **«Правда»**. *«Першим виразним осередком народовецького руху в Галичині з виразним українофільським відгінком»* І. Франко вважав журнал **«Вечерниці»**, що виходив протягом 1862–1863 рр.

Від початку 1880-х рр. діяльність народовців набуває політичного характеру. Поштовхом до цього стали вибори 1879 р. до галицького сейму, на яких українці, очолювані московофільською «Руською радою», змогли делегувати лише трьох своїх представників.

Для поширення своїх поглядів та посилення впливу на громадськість народовці заснували політичні часописи: газети «Діло» (1880 р., ініціатор і засновник **Володимир Барвінський**) – для інтелігенції та «Батьківщина» (заснована з ініціативи **Юліана Романчука** в 1879 р.) – для селянства.

↑ Юліан Романчук
(1842–1932)

Член-засновник «Просвіти», голова «Народної ради», депутат Галицького сейму (1883–1895) та австрійського парламенту (1891–1897, 1901–1918). Із 1910 р. – його віце-президент.

← Сторінка газети «Лідо»

Ч. 5. Львівъ. Середа 16. (28.) Січня 1880. Рочинъ

Правно-политичне становище Русинівъ.

І.
Що до політичного положення і його
відмінність у насъ розширилъ такъ не-
єснѣй, а замѣтъ блуднїй понятію, що блу-

смысли отъ одного контраста до другого, письма нашъ до теперь того положенія не только не рошмели, але еще ско атманиютъ. Намѣшалы для того пы

Лѣплю

едлата на "Дар" стоятъ
на пълни рози . . . 8 гр.
на пълни рози . . . 4 гр.
на чисти рози . . . 2 гр.
предлагатъ наложки персона
(наложки често зоватъ съ-
що) до Алиментари чес. "Да-
шенишки премахватъ по
к. в. б. отъ един строчен печат
премахватъ неостаналъ въ
корта.

➔ Олександр Барвінський (1847–1926)

Один з лідерів народовського руху. У 1886 р. започаткував «Руську історичну бібліотеку» – перше серійне видання фахової історичної літератури українською мовою. Саме О. Барвінський розпочав пропагувати термін «Русь-Україна» в історичній літературі. Депутат галицького сейму й австрійського парламенту.

За сприяння В. Барвінського **1880** р. у Львові відбулося **перше українське народне віче**, у якому взяли участь дві тисячі селян. Ця подія започаткувала *вічевий рух у західноукраїнських землях*.

Прагнучи здобути першість у суспільно-політичному житті, народовці у **1885** р. створили власне політичне товариство під назвою **«Народна рада»**. Засновниками цього товариства були **Олександр Барвінський**, Іван Белей, Стефан Качала, Кость Левицький, Василь Нагірний, Юліан Романчук та ін.

Народовський рух поступово поширився і на Буковину, започаткувавши там національне відродження. Важливим осередком виховання національної свідомості інтелігенції в краї стала заснована у нововідкритому Чернівецькому університеті (**1875**) кафедра української філософії, яку очолив народовець **Гнат Онишкевич**. Створене в Чернівцях товариство «Руська бесіда» (1869), підпорядковане москвофілам, 1884 р. перейшло під вплив народовців, які надали його діяльності відповідного спрямування. Друкованим органом народовців стала газета **«Буковина»** – перша українська політична газета на Буковині (почала виходити 1885 р.). Її першим редактором був **Юрій Федькович**.

Ю. Федьковича називають буковинським будителем, засновником нової української літератури на Буковині, адже він першим у краї почав писати твори живою народною мовою (у 1862 р. вийшла друком дебютна збірка поезій митця, 1876 р. у Києві надруковано першу збірку прозових творів). Ю. Федькович – перший збирач фольклорних матеріалів на Буковині й організатор збирання фольклору.

↑ Володимир Барвінський (1850–1883)

Один з організаторів й ідеологів народовського руху, найвизначнішою справою життя якого було заснування та видання найавторитетнішої галицько-української газети «Діло»; рідний брат Олександра Барвінського.

➔ Юрій Федькович (1834–1888)

Сучасники були переконані, що для утвердження української самосвідомості на Буковині Ю. Федькович відіграв не меншу роль, ніж Т. Шевченко для всієї України.

Від середини 1880-х рр. пожвавлення народовського руху на Буковині пов'язано з діяльністю **Степана Смаль-Стоцького**. 1885 р. він стає завідувачем кафедри української мови і літератури у Чернівецькому університеті. Згодом його обирають деканом філософського факультету. У 1891 р. він очолив політичне товариство «Руська рада» і перетворив його на найвпливовішу українську організацію на Буковині. У 1892 р. його обрано послом Буковинського крайового сейму, на якому постійно обговорювали життєво важливі проблеми українців.

Досягнення народовців на Закарпатті були значно меншими. Там вони так і не змогли послабити позиції московофільства. Причина цього – в активній мадяризації краю.

↑ Пам'ятник «Просвіти» у Львові. Скульптор Василь Ярич. 1993

3. У чому значення створення народовцями культурно-освітнього товариства «Просвіта» та Літературного товариства ім. Т. Шевченка

У 1868 р. у Львові народовці створили українське культурно-освітнє товариство «Просвіта», основним завданням якого стало поширення письменності, освіти в широкому розумінні цього слова. «Просвіта» видавала твори видатних українських письменників, шкільні підручники, літературно-наукові альманахи, популярні брошури, створювала читальні, поширюючи свої заходи й на селян. Незабаром з'явилися філії «Просвіти» та читальні в повітових містах і селах ледь не по всій Галичині й Буковині.

Одним з перших заходів товариства стало заснування власної наукової бібліотеки з читальнею (1869) та видання «Читанки для сільських людей» під назвою «Зоря». Першим головою «Просвіти» був педагог і композитор **Анатоль Вахнянин**.

Прочитайте фрагмент джерела. Дайте історичний коментар до описаних у ньому подій та явищ. У чому історичне значення згаданих подій/явищ?

З газети «Діло» (1885): «Розпочався вечір. На сцену вийшов п. Ол. Барвінський, якого зустріли гучними оплесками. Привітавши гостей, він розповів про життя М. Костомарова, про його заслуги в науці й літературі. Півгодину його лекцію всі слухали з цілковитою увагою. Після лекції перед глядачами постала чудова картина. На сцену вийшов жіночий хор під проводом п-ні Барвінської і проспівав "Молитву" Верниволі (Кониського) на музику Лисенка: "Боже великий, єдиний, Русь-Україну храни!... Як їхня провідниця, так і весь хор (12 осіб), – всі були в прекрасних народних строях; дивишся і очей не можеш відірвати. Всі, хто був у залі, з невимовною насолодою дивилися на цю красу Поділля, а коли пролунали по залу ніжні, любі звуки "Молитви", – справжня дрож проймала кожне серце, стільки святого почуття вилили дівочі серця у слова і звуки своєї "Молитви".»

ЗАУВАЖТЕ

У 1871–1876 рр. для українських гімназій «Просвіта» видала 17 шкільних підручників накладом 12,3 тис. примірників.

◀ Пам'ятник М. Грушевському в Києві. Скульптор Володимир Чепелик. 1998

З ініціативи народовців і за підтримки діячів Східної України у Львові **1873 р.** було створено **Літературне товариство ім. Т. Шевченка**. Згідно зі статутом, основною метою товариства мавстати розвиток української словесності. Тож спочатку в його діяльності переважала культурно-просвітницька робота. Ініціатива перетворення Товариства ім. Т. Шевченка на наукове належала О. Кониському. У **1892 р.** товариство прийняло новий статут, відповідно до якого воно перетворювалося на товариство фахових науковців і науковців-аматорів. Було сформовано три відділи: філологічний, історико-філософський і математико-природничо-медичний. Для розв'язання конкретних наукових завдань передбачалося створювати комісії. Товариство стало називатися **Науковим товариством ім. Т. Шевченка (НТШ)**.

Період найбільшого піднесення в діяльності НТШ пов'язаний із головуванням *Михайла Грушевського (1897–1913)*. НТШ мало свою друкарню, а незабаром як окрему структуру було створено «Видавничу спілку» для видання української художньої літератури й науково-популярних книжок. У НТШ було сформовано першу і протягом тривалого часу єдину наукову українознавчу бібліотеку. Збагачувався етнографічними й археологічними експонатами музей товариства. Мало НТШ і свою книгарню.

Наукове товариство ім. Т. Шевченка сприяло вихованню талановитої наукової молоді. Ця традиція бере свій початок від М. Грушевського, який сформував у Львові першу школу українських істориків. Характерною рисою НТШ було постійне залучення до роботи наукових сил з усієї України.

Наукове товариство ім. Т. Шевченка – фактично перша українська Академія наук. Через обмін науковою інформацією й участь у міжнародних конгресах товариство представляло українську науку на міжнародному рівні. Серед почесних членів НТШ було чимало видатних учених з інших країн. Це також підсилювало авторитет української науки.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** створення політичної організації «Народна рада»; створення у Львові Літературного товариства ім. Т. Шевченка; заснування у Львові товариства «Просвіта»; створення у Львові при «Руській бесіді» першого українського театру в західноукраїнських землях.
- 2. Складіть речення, використавши поняття і терміни:** «московофільство», «старорусинство», «народовство».
- 3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів.**

О. Барвінський, В. Барвінський, Ю. Романчук, О. Духнович, А. Добрянський, Ю. Федькович, М. Грушевський.

4. До положень, що розкривають суть ідей і прагнень московофілів, доберіть контраргументи українофілів.

» 1. Створення і накидання українцям «язичія». » 2. Пропагування ідеї, що самостійного українського народу не існує. » 3. Агітація прийняття греко-католицьким західноукраїнським населенням православ'я.

5. Які твердження стосуються суспільно-політичної течії народовців у західноукраїнських землях?

» 1. Створили товариство «Просвіта», яке видавало популярні українські книжки, відкривало читальні тощо. » 2. Пропагували ідеї російських слов'янофілів і намагалися запровадити штучне «язичіє». » 3. Заснували 1870 р. громадсько-політичну організацію «Руська рада». » 4. Створили перше в Галичині культурно-розважальне товариство «Руська бесіда». » 5. Їхніми лідерами були О. Барвінський, В. Барвінський, Ю. Романчук, К. Левицький, С. Смаль-Стоцький. » 6. Об'єднували частину греко-католицького духовництва й консервативної інтелігенції. » 7. Орієнтувалися на реакційні кола царської Росії й мали від них матеріальну підтримку. » 8. Через періодичні видання «Вечерниці», «Правда», «Діло», «Батьківщина» пропагували національні й культурно-освітні ідеї.

6. Які твердження характеризують внесок Наукового товариства ім. Т. Шевченка у розвиток української науки та освіти?

» 1. Було фактично першою українською Академією наук, водночас виконувало функції і університету, і дослідних інститутів. » 2. Його діяльність заклада основи розвитку української літературної мови в західноукраїнських землях. » 3. Сприяло пожвавленню громадсько-культурного життя західноукраїнських земель – заснувало культурно-освітню організацію Галицько-руська матиця. » 4. Через обмін науковою інформацією й участь у міжнародних конгресах представляло українську науку на міжнародному рівні. » 5. Видавало праці українських учених, письменників, громадських діячів як Східної, так і Західної України. » 6. Згуртувало навколо себе інтелектуальні сили українського народу, сприяло розвиткові української культури.

7. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?

«Щодо специфічності галицько-руського московофільства, на яке поляки почали нарікати ще 1848 р., воно справді не без вини правлячих у Галичині польських сфер від 1848 р. дотепер мало певні успіхи... Наша московофільська секта зітхає до Росії, якої, як правило, не знає, до національної єдності з великим російським народом, про який не має поняття, до російської мови, літератури, на якій не читає...» (І. Франко)

«Складання народних віт мало відновити традицію давніх руських демократичних інституцій та заалучити народні маси до публічних обговорень, щоб у такий спосіб з'ясовувати думки й бажання народу, а також плекати в якнайширших верствах суспільства здатність до політичного життя. Ініціатором цієї думки був Володимир Барвінський, перший редактор "Діла", який на цьому віті виголосив дуже ґрунтовну промову, в якій розкрив засади постанов щодо економічних справ...» (К. Левицький)

«Метою Товариства є плекати та розвивати науку і мистецтво на українсько-руській мові, збирати та зберігати різні наукові предмети та пам'ятки старовини України-Русі. До сеї цілі мають вестися: 1. наукові досліди: а) з філології і етнографії – руської і слов'янської, з історії українсько-руського письменства і мистецтва; б) з історії, географії і археології України-Русі, а також з наук філософічних, економічних і правничих; в) з наук математичних, природописних і лікарських; 2) відчити і розмови наукові; 3) з'їзди учених, літераторів і артистів, наукові подорожі і екскурсії; 4) видавання наукових видавництв періодичних і неперіодичних; 5) премії і підмоги ученим і літераторам; 6) удержання бібліотеки і музею; 7) удержання власної книгарні і друкарні».

§23

Політизація українського національного руху в 90-ті рр. 19 ст.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. 1. Про які реалії суспільного життя кінця 19 ст. в Закарпатській Україні йдеться? 2. Дайте історичний коментар до подій і явищ, описаних у фрагменті джерела.

Із протесту галицьких українців щодо закарпатських українців в Угорщині (1896): «...Мадяри забороняють угорським русинам отримувати руські часописи з Галичини, навіть неполітичні, а й літературні або призначенні для дітей. А ось недавно угорський уряд через свою велику гуманість заборонив отримувати і поширювати в Угорщині видання львівської "Просвіти". Угорським русинам забороняють підтримувати зв'язки з галицькими, відбирають листи, написані до угорських русинів, тощо. Навіть в абсолютистській Росії не чинять таких речей так явно, з таким цинізмом, а особливо з вустами, повними гучних фраз про свободу, толерантність і цивілізаційність.

Щоб знищити всякий слід Русі на Угорщині, уряд наказав змінювати назви не лише місцевостей, а й осіб – як імена, так і прізвища – на мадярський лад... З цілої українсько-руської території власне угорські русини найперші почали емігрувати за море.

Русини не мають жодного свого посла в соймі. Не мають тому, що в Угорщині вибори проводять так, як певне ніде в іншій країні, хоч би навіть напівцивілізований...»

СЛОВНИК

Політична партія – організація, що об'єднує своїх членів навколо програми, гасла чи керівника; прагне досягти мети шляхом здобуття державної влади, участі в її здійсненні або безпосереднього впливу на рішення державної влади.

1. Як було створено першу легальну українську політичну партію в Україні

У другій половині 70-х рр. у суспільне життя Галичини прийшло нове покоління діячів. Його очолювали студенти Львівського університету **Іван Франко** та **Михайло Павлик**. Притаманний молоді радикалізм, а також вплив Михайла Драгоманова зумовили критичне ставлення цих діячів не тільки до московофільства, а й до народовства. Молоді радикали, захоплені соціалістичними ідеями, робили наголос насамперед на соціальних проблемах, прагнули надати українському національному рухові нового, європейського характеру. Через свої часописи, зокрема «Народ», вони хотіли залучити до політичної діяльності селян Галичини та Буковини.

↑ Михайло Павлик
(1853–1915)

↓ Юліан Бачинський
(1870–1940)

Пояснюючи, що таке *соціалізм*, М. Павлик зазначав: «...зрівняти всіх людей на світі так, аби кожен на себе робив, а не на других; аби кожний мав чим і на чим робити... Така наука про рівність всіх людей називається соціалізм, такі думки звуться соціалістичними, а чоловік, котрий їх тримається, – соціаліст, по-нашому гуртівник, або товаришник, бо все має йти на гурт товариствам, громадам» («Друкований лист М. Павлика до людей», 1880 р.).

У жовтні 1890 р. радикали створили *першу в Україні політичну партію* – **Русько-українську радикальну партію (РУРП)**. Її засновниками й лідерами були Іван Франко, Михайло Павлик, В'ячеслав Будзиновський, Северин Данилович, Євген Левицький, Роман Яросевич. У своїй діяльності РУРП прагнула обстоювати соціальні інтереси українських селян Галичини й водночас захищати національні права українського народу.

Прочитайте фрагменти історичних джерел. Як засновники РУРП пояснювали мету створення своєї організації?

Про заснування РУРП І. Франко писав: «Радикальну партію засновано з метою нести в народні маси свідомість його економічних, національних і політичних інтересів і публістично проясннювати ті інтереси та боронити їх... Заснування Радикальної партії сталося початком небувалого в нас досі руху в народних масах. Віча, яких давніше бувало одно-двоє в році, тепер ішли раз за разом у різних повітах. В народні маси кидано нечувані досі гасла; загальне голосування, свобода друку, податкові та аграрні реформи».

О. Барвінський згадував: «У 20-му числі "Народу" від 15-го жовтня 1890 р. надруковано "Програму РУРП"... Складається вона з двох частин: 1) максимальної і 2) мінімальної програми... Не містила вона нічого нового й оригінального, а була лише перенесенням на нашу ниву поглядів, засад західноєвропейського соціалізму. С. Данилович пояснював згодом цю програму широким верствам українського народу так, "що тепер приходить власне зміна ладу цілого світу на лад соціалістичний", "щоб не було ні хлопа, ні пана, лише всі були рівні, вільні, просвічені люди" і що "на основі того ж наукового соціалізму стоїть і наша РУРП, котра має за своє найважливіше завдання підготувати руських селян-мужиків до соціалістичного ладу". Він зазначив, що делегати РУРП Р. Яросевич і С. Вітик на з'їзді соціал-демократів у Відні 1897 р. заявили, що "наша радикальна партія має за основу програму, спільну з соціал-демократами", і "з метою запровадження соціалістичного ладу РУРП прагне передусім до здобуття політичної самостійності для цілого русько-українського народу в Австро-Угорщині і Росії"».

РУРП належала першість в аргументації вимоги політичної самостійності України. У 1895 р. вийшов друком публіцистичний твір одного із молодих членів радикальної партії **Юліана Бачинського** під назвою **«Україна ірредента»** («Україна уярмлена»), у якому він з позиції соціалістичних ідей обґруntовував історичну правомірність боротьби українців за окрему самостійну державу.

Тож 1895 р. на 4-му з'їзді партії рурпівці доповнюють свою програму пунктом, у якому йшлося, що втілення партією **«ідеалів соціалістичних можливіве при повній самостійності політичний русько-українського народу»**.

Прочитайте фрагменти зі спогадів про І. Франка його сучасників. Підготуйте стислі розповіді про таланти, риси вдачі І. Франка за зразком: *За визнанням сучасників, І. Франко був..., про що свідчить його характеристика...: «...».*

ОСОБИСТІСТЬ

Іван Франко (1856–1916)

Великий Каменяр, титан праці, велет духу – так називаємо Івана Франка, віддаючи належне його самовідданій праці задля поступу рідного народу. Вражає творчий доробок митця-мислителя: близько 6000 літературних, наукових і публіцистичних праць. Один з ідейних лідерів українського національного руху, був першим головою РУРП та одним з її головних ідеологів. У 1899 р. він вийшов з її складу, мотивуючи своє рішення тим, що почувався «насамперед русином, а потім радикалом». Уболіваючи за долю рідного народу, І. Франко саме йому присвятив свій найвизначніший твір –

своєрідний підсумок багатолітніх духовних шукань – поему «Мойсей». У цій поемі сформульовано кінцеву мету українського національного руху:

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,

Покотиш Чорним морем гомін волі,
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

Меценат української культури Євген Чикаленко згадував про зустріч з І. Франком: «Франко зараз повів нас до кав'яні, де ми й просиділи разом кілька часу. Він зробив на мене надзвичайно гарне враження своїм зовнішнім виглядом, вдачею, поведінкою, він нагадував дуже професора В. Антоновича: у обох їх відразу почувалася щоденна талановитість і якась особлива простота (яка рідко трапляється в Галичині), що вабила до них всіх, хто з ними розмовляв».

Син І. Франка Петро згадував: «Батько залюбки одягався у сірий одяг. Майже завжди носив вишивану сорочку. Мати варила просто, але дуже добре. На снідання батько пив каву з булкою (часто домашньою), обідав «вітамінованим супом з додатком квасу, кропиви, грибів, літом і осінню – овочеві супи, м'ясо та ласощі».

Зі спогадів Михайла Мочульського: «Промовець не грав на людських душах тільки лірикою, він не був демагогом, він оперував фактами, холодною дійсністю; коли треба, колов, пік, батожив і переконував своїм розумом і мудрістю».

Так згадував про І. Франка Семен Вітик: «У праці міг перескачувати з предмета на предмет без втоми і супочинку. В один і той же день писав вірші і повісті, перекладав, писав політичні статті, правив коректуру і працював над економією, історією, фольклором. Було враження, що мозок Франка – це конторка, де видвигається одна шухлядка, яку він по зробленій праці назад засував, щоби в цей час витягнути другу засувку з іншими цінностями».

Зі спогадів учителя гімназії Григорія Величка: «Галицька суспільність не могла оцінити Франка, а радше не доросла до нього. Він був зовсім європейцем і прогресивною людиною, а пересічні галицькі українці були заскорузлі у своїх поглядах, нетерпимі до нових думок, і тільки частина молоді вірила пророкові нових ідей і пішла за ним безоглядно, коли старші ставилися до нього недовірливо, з страхом, а часом і зовсім вороже. Коли ж Франко потрапив до в'язниці як соціаліст і ворог суспільного ладу, тоді, крім частини молоді, тільки винятково деякі розумніші інтелігенти не відсахнулися від нього і навіть підтримували з ним товариські зносини... Через свою наукову роботу, широку літературну діяльність Франко завоював собі загальну пошану і подив. Він мав надзвичайну силу духу, яка й рятувала його, допомогла вистояти і здобути невмирущу славу».

Справі обґрунтування й популяризації національної ідеї як рушійної сили визвольних змагань, а також її утвердженню у свідомості народу І. Франко присвятив своє життя, залишаючись вірним самому собі і своєму кредо: «*Тільки... всестороння праця зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів.*» 1. Як це твердження характеризує І. Франка як людину? 2. Як ви думаете, чи легко жити з такими переконаннями? 3. У чому І. Франко вбачав реальні можливості втілення національної ідеї?

2. У чому суть «новоєрівської» політики народовців. Якими були її здобутки

Не поділяючи соціалістичних ідеалів молоді, народовці прагнули досягти піднесення українського руху легальним способом, тобто діючи в межах законів Австро-Угорщини. Так, 1890 р. лідери народовців О. Барвінський, Ю. Романчук, галицький митрополит С. Сембраторович за підтримки В. Антоновича та О. Кониського уклали з польськими політичними колами й австрійським урядом компромісну угоду, яка отримала назву «*нової ери*».

«**Нова ера**» – спроба українсько-польського порозуміння **1890 р.** у Галичині за участю австрійського уряду та українських громадських діячів Наддніпрянщини. Її суть полягала у відмові українських народовців від союзу з московофілами й підкresленні їхнього лояльного ставлення до імперії Габсбургів узамін на поступки з боку австрійських і польських владних кіл для українського руху в культурно-освітній, політичній та господарській сферах.

Проаналізуйте таблицю. 1. Який зі здобутків політики «нової ери», на вашу думку, був найістотніший? 2. Підтвердіть фактами або спростуйте слухність оцінки О. Лотоцького: «*Якщо поступки на користь українців обмежилися лише призначенням на новостворену у Львівському університеті кафедру історії Східної Європи М. Грушевського, то наслідки його діяльності в Галичині вже самі по собі цілком виправдовують ту політичну акцію, що її творцями були Антонович, Кониський, Барвінський...*

Найважливіші здобутки «нової ери»

- » Запровадження в буковинських і галицьких освітніх установах українського фонетичного правопису (1892)
- » Відкриття у Львівському університеті кафедри історії України на чолі з М. Грушевським (1894)
- » Перетворення Літературного товариства ім. Т. Шевченка на наукове (1892) та розширення завдяки державним субсидіям його діяльності
- » Створення страхового товариства «Дністер» (1892)
- » Відкриття української гімназії в Коломії (1892)
- » Поширення принципу двомовності на низку вчительських семінарій
- » Поява урядових розпоряджень про підтвердження прав або розширене вживання української мови в державних установах
- » Відкриття для українців ширшого доступу до державних посад

Щоправда, про задоволення істотних політичних прав українців зовсім не ішлося. Власне, тому «нова ера» у відносинах з австрійськими урядовими колами тривала недовго. Це змусило більшість народовців на чолі з Ю. Романчуком 1894 р. відмовитися від «новоєрівської» політики. Вони зблизилися з тим крилом радикальної партії, яке поступово відмовлялося від соціалістичних ідей на користь національної ідеї. Наслідком такої плідної співпраці стало створення у 1899 р. **Української національно-демократичної партії (УНДП)** – основної політичної сили українства в краї.

3. Що розповідають сучасники про створення УНДП. Якою була мета її діяльності

Прочитайте фрагменти історичного джерела. » 1. Які політичні й територіальні зміни передбачалися за цим документом? » 2. Интереси яких верств, прошарків суспільства відображають положення цього документа? » 3. Сформулюйте 4–5 тез про завдання, які ставила собі за мету УНДП.

Співзасновник, згодом лідер УНДП К. Левицький згадував про створення цієї партії: «У кінці р. 1899 рознеслась по нашому краю звітка про те, що постає якась нова партія. Та мова не йшла про якусь нову партію, але про те, щоб роз'єднати наші народні сили, які прямають до однакової мети, – об'єднати. Та цим разом не йшлося вже про тактичну або тимчасову консолідацію з москвофілами, а про поширення такої народної програми, щоб в її рамки могли увійти невдоволені радикали, розчаровані угодовці і заблудлі москвофіли... Ініціаторами цієї групи були: Є. Левицький, В. Охримович, М. Грушевський та І. Франко. Після досягнення порозуміння і відповідної підготовки 26 грудня 1899 р. у великий залі «Народного дому» відбулась нарада щодо нової програми, організації і тактики... На цю нараду прибуло 151 осіб з краю...

Таким чином, цей з'їзд був першим Народним З'їздом національно-демократичної партії, під час якого у самому вступі до народної програми проголошено ось таку декларативну постанову: «Ми, галицькі Русини, частина українсько-русського народу, що мав колись державну самостійність, відтак віками боровся за свої державно-політичні права і ніколи не зрікся і не зречеться прав народу самостійного, заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є досягти того, щоб цілий українсько-русський народ здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в цілісний національний організм, у якому б народний загал керував всіма своїми справами на свою загальну користь: культурними, економічними і політичними...

Прагнучи до тієї кінцевої мети та зважаючи на нашу приналежність до австрійської держави, ставимо перед собою таку програму нашої народної роботи: в межах Австроїї у справах політичних прагнемо до того, щоб в австрійській державі територія, заселена русинами, становила одну окрему провінцію з якнайширшою автономією в законодавстві та адміністрації; до поділу Галичини на дві частини: руську і польську і так само до поділу Буковини на частини руську і волоську, та до утворення з руських частин Галичини і Буковини однієї національної провінції з окремою адміністрацією і окремим національним сйомом”.

А стосовно тодішньої російської України ця програма постановляла: “Будемо підтримувати, скріплювати та розвивати почуття національної єдності з російськими українцями та прагнути до плекання разом із ними культурної єдності; будемо серед російських українців підтримувати такі прагнення, які ведуть до перетворення російської держави з абсолютної і централістичної в державу конституційно-федералістичну, сперту на автономії народностей...”

Та щодо угорської Rusi: будемо прагнути, щоб серед угорських русинів викликати національний рух, подібний до того, який існує у середовищі галицьких і буковинських русинів, щоб заохочити їх до вживання й плекання рідної мови, до боротьби проти винародовлювання (денаціоналізації. – Авт.) та до культурної, економічної і політичної діяльності на користь угорсько-русського народу, та з тією метою будемо налагоджувати з угорськими русинами тісніше взаємини і будемо старатися зблизитись із ними...

Цей Народний З'їзд вибрав: Тісніший Народний Комітет... на чолі з Юліяном Романчуком...»

▲ Українські культурні діячі під час урочистостей з нагоди сотої річниці виходу «Енеїди» І. Котляревського. 1898. У центрі – Михайло Грушевський та Іван Франко

Розбудувати суспільство мирними, легальними методами боротьби мала на меті **Українська соціал-демократична партія (УСДП)**. Цю організацію заснували як складову австрійської соціал-демократії у **1899 р.** колишні рурпівці Микола Ганкевич, Юліан Бачинський, Семен Вітик та ін. Лідер партії Микола Ганкевич заявляв, що «українські соціал-демократи прагнуть національної свободи свого народу, щоби возз’єднаний і вільний український народ став поряд з іншими націями як рівноправний».

Формуванню політичної свідомості галицьких українців сприяли масові заходи, першими з яких були урочистості в пам’ять 50-річчя «знесення панщини» 19 травня 1898 р. Тоді у Львові відбулося велике всенародне віче. Від імені політичних партій та українського населення Галичини віче проголосило самостійність українського народу. Українською національною маніфестацією стало і святкування у жовтні–листопаді того самого року у Львові 100-річчя від виходу у світ «Енеїди» Котляревського.

4. Як взаємодіяли українці з австрійськими державними і країовими парламентськими установами

У середині 1860-х рр. набула завершеного вигляду політична система Габсбурзької імперії. За двосторонньою угодою **1867 р.** австрійська монархія стала двоєдиною (дуалістичною) державою, яка отримала назву **Австро-Угорщина**. Її очолював австрійський цісар з династії Габсбургів, який одночасно мав титул короля Угорщини. Австро-Угорщина проводила єдину зовнішню політику, мала спільні військове і морське міністерства, але внутрішні справи кожна частина

розв'язувала самостійно за допомогою власних урядів. окремо формувалися й автономно діяли **парламенти** – **Державна рада (райхсрат)** в Австрії та **сейм** в Угорщині.

У 1861 р. на нових засадах у Львові почав діяти **Галицький**, у Чернівцях – **Буковинський сейми**. Вибори в Галицький сейм проводили кожні шість років за *куріальную системою*, в основу якої покладено станово-майновий принцип. Формально українці згідно з виборчим законом могли здобути до третини місць у сеймі (щонайбільше 50 з 150). Але в реальному житті від 1870-х рр. кількість українських представників у сеймі здебільшого становила 15–20 осіб. Сейм обговорював усі актуальні питання державного і краївого життя, був головною аrenoю формування українсько-польських відносин. Та навіть за обмеженого впливу українського представництва українське питання в Галицькому сеймі звучало доволі гостро.

→ Будівля Галицького крайового сейму (нині – головний корпус Львівського національного університету ім. І. Франка).
1881

Діяльність українських депутатів відбувалася у складних умовах. Польська більшість сейму ухвалювала рішення, ігноруючи українських представників. Політична тактика українських депутатів полягала в демонстративних виходах із сеймового залу на знак протесту.

Нову тактику сеймової політики запропонували народовці на початку 1880-х рр. Вона передбачала активні виборчі кампанії; використання сеймової трибуни для проголошення національних вимог – української національної самостійності, єдності українського народу, поділу Галичини на польську та українську частини; ухвалення сеймом рішень в інтересах українців; постійний зв'язок з виборцями.

Крім Галицького сейму, аrenoю парламентської діяльності депутатів від Галичини був австрійський парламент – **Державна рада у Відні**. З 1861 р. депутатів Державної ради обирали країові сейми, з 1873 р. було запроваджено безпосередні вибори в округах на куріальній основі.

Українські депутати (до десяти представників, які в окремі періоди належали до різних фракцій) до 1907 р. не відігравали в Державній раді помітної ролі. Українське питання порушувалося в Державній раді епізодично, переважно у зв'язку з виступами українських депутатів із протестами проти порушення закону про вибори в Галичині. Однак участь у діяльності парламентських установ усіх рівнів була для галицьких українців школою легальної політичної боротьби.

Від початку 20 ст. найчисленнішим і найвпливовішим серед інших політичних сил у Галицькому сеймі й Державній раді було представництво УНДП.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАУЧИЛИСЯ

1. **Дайте відповіді на запитання до джерела:**
» 1. Коли відбулися описані події?
» 2. На яких змінах у національній свідомості галичан наголошено в джерелі?
» 3. Чому ці зміни свідчать про зростання українського руху?

«...Роковини всенародного свята національного відродження України позначилися в Галичині не тільки на полі літературнім, але мали також і велике значення для розвитку політичної думки галицьких українців. Зібрані на святі Котляревського з найбільш глухих закутків інтелігенти, робітники й селяни зрозуміли, що світло до Галичини прийшло з Наддніпрянщини, що дала Котляревського й Шевченка; що народ, який живе по однім і по другім боці Збруча, – це один і той самий і що центр нашого національного життя – у золотоверхому Києві. З тієї пори й почали вживати галичани замість слів "Русь", "руський" – спочатку "Україна-Русь", "українсько-руський", а згодом уже "Україна", "український" (зі спогадів М. Мочульського).

2. **Установіть хронологічну послідовність подій:** утворення Русько-української радикальної партії; перетворення унітарної Австрійської імперії на дуалістичну Австро-Угорську імперію; вихід друком твору Ю. Бачинського «Україна ірредента»; відкриття кафедри історії України у Львівському університеті.
3. **Складіть речення, використавши поняття і терміни:** «політична партія», «соціалістичні ідеї», «нова ера».
4. **Схарактеризуйте одним реченням діячів політичного етапу національного відродження.**

I. Франко, М. Павлик, М. Грушевський, Ю. Бачинський, Ю. Романчук.

5. Укажіть твердження, які стосуються Русько-української радикальної партії.

» 1. Була першою політичною партією в Україні. » 2. Заснована 1899 р. й очолена Миколою Ганкевичем. » 3. Наприкінці 19 ст. стала найчисленнішою політичною партією в західноукраїнських землях. » 4. Була нечисленною організацією і помітно поступалася іншим партіям авторитетом і впливом на суспільство. » 5. Ідеологи партії відмовилися від ідеї соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, прагнучи досягти соціалізму через реформи, захист станових інтересів робітників, легальні парламентські методи боротьби. » 6. Уперше аргументовано вимагала політичної самостійності України. » 7. Поєднала в собі широку організаційну мережу народовців та інтелектуальні надбання українських радикалів.

6. **Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?**

«Порадійте нашій вельми важкій новині: на кафедру історії у Львові цікар 9 квітня затвердив звичайним професором Грушевського. Особливо для мене – се невимовно велика радість... От се той момент, з якого почнеться історія нашої національної освіти і культури! Праця моя не погибла, і дожив-таки я до цього сподіваного часу!» (О. Кониський)

«Під час цієї соймової сесії сталася важлива подія, що знаменувала настання "нової ери" та змістом якої було зближення австрійського уряду і з ним галицьких поляків із народною руською партією, щоб через задоволення національних домагань приєднати наш народ до Австрії» (К. Левицький).

«А вже як грім з ясного неба вдарила радикалів звістка про приєднання I. Франка до нової партії. Та проте радикальна партія втрималася на своїй партійній позиції, закликаючи своїх прихильників, щоб трималися непохитно того радикалізму, який виробив і залишив по собі великий учитель Драгоманов...» (К. Левицький)

7. Як відомо, П'ємонт – це назва північно-західної області Італії, яка стала наприкінці 19 ст. притягальним центром державного об'єднання роздробленої, ослабленої країни. Високий політичний і національний дух народу області об'єднав навколо неї інші території, завдяки чому в 1870 р. постала єдина, незалежна італійська національна держава. **Доведіть, що роль П'ємонту в українських реаліях кінця 19 ст. відіграла Галичина. Коли і внаслідок яких подій це сталося?**

§24

Особливості українофільського та політичного етапів національного відродження. Практичне заняття № 5

1. У чому полягають особливості українофільського етапу національного відродження в західноукраїнських землях

Із праці М. Грушевського: «Вироши з незначних гуртків молоді 60-х рр., у 70-х рр. це галицьке народовство стає вже значною силою. Це меншість порівняно з представниками “твердого”, або москофільського, напряму, але меншість сильна, життєва, така, яка привертала до себе те, що було більш живим в суспільстві. В той час, як партія “твердих” косніла і розкладалася у своєму реакціонерстві та відчуженні від народу, народовство міцніло і розросталося. Розпочавши з діяльності літературної (журнал “Правда”, товариство “Просвіта” для видання книжок для народу 1868 р., “Товариство ім. Шевченка”, засноване на капітал, зібраний українцями в Росії), воно згодом починає брати участь і в політичному житті краю. З культурних центрів у Галичині переходить воно у провінцію, поступово завойовує міщанське та селянське населення, прилучає до спільногого національного життя Буковину (лише не встигає досягнути того самого у найбільш закоснілій, захопленій москофільством і мадяризацією угорській Україні)». (М. Грушевський. «Нарис історії українського народу»).

На основі наведеного уривка визначте особливості національного руху 60–80-х рр. 19 ст. в західноукраїнських землях.

ПРАЦЮЙМО САМОСТІЙНО. Виконайте завдання 1. До міркувань М. Грушевського, що характеризують національний рух 60–80-х рр. 19 ст., доберіть 5–6 фактів, які конкретизують узагальнення й оцінку у фрагменті цитованої праці.

2. Як, за спогадами засновників партії, відбувалося обговорення основних зasad діяльності РУРП на її установчому з'їзді

«На ці перші установчі збори української радикальної партії, скликані через приватні запрошення, що їх підписали Іван Франко, Михайло Павлик і Євген Левицький, прибуло кілька десят молодих людей, переважно студентів університету або таких, що недавно закінчили університет. Тривалий час велася широка дискусія про те, на якій ідейній основі має базуватися програма нової партії. Всі стояли за те, що діяльність нової партії має бути спрямована лише на український народ, який мешкає в австрійській державі, бо хоч радикали вже від самого початку були в безнастаних зносинах із поступовими революційними колами Великої України, та про яку-небудь політичну роботу між українським народом в Росії, а ще до того з Галичини, не могло бути тоді й мови. Утім, мала то бути партія, яка мала вести явну легальну роботу на основі австрійської конституції. Суперечки точилися лише з приводу того, яку позицію повинна зайняти партія у суспільному питанні. Багато хто виступав за те, щоб створити чисто соціалістичну партію з програмою, заснованою на класовій боротьбі

трудового пролетаріату проти капіталу, отже, – щоб прийняти соціалістичну програму робітничих партій Європи. Я доказував, що наша програма мусить бути іншою, ніж програма робітничих партій, бо наш народ – це маса дрібних малоземельних рільників, і повинна мати на увазі передусім те, що потрібно для їхнього суспільного й культурного піднесення; що в нас нема жодного капіталістичного промислу, який би творив і водночас формував пролетаріат, але маємо дбати, щоб наш дрібний рільник, мужик, міг оборонятися від зубожіння, просвітитися і через добровільні продукційні спілки доходити поступово до соціалізації рільничої продукції. Отже, щоб наш український мужик мав землю, просвіту і свободу організовуватися та розпоряджатися собою, а не падав під обухом визиску – чи то з боку різних представників капіталу, чи з боку державної організації. Ті мої пропозиції підтримали Франко і Павлик. Остаточно збори згодилися на таку форму партійної програми, щоб у ній було зазначене наше прагнення до здійснення ідей соціалізму і щоб заразом була у ній зазначена послідовність тих етапів, якою наш український мужик, дрібний власник землі, має досягати тієї остаточної мети вселюдського розвитку. Поява програми сприяла велике враження не лише на українців. Це була перша спроба розв'язати проблеми дрібного рільництва в дусі соціалізму» (С. Данилович. «Франко як духовний батько радикальної партії в Галичині»).

Скориставшись пам'яткою, пригадайте правила опрацювання фрагментів історичних джерел. Проаналізуйте подане джерело відповідно до цих правил.

1-й крок – визначте, ким був автор документа; узагальніть, про що йдеться в поданому уривку; з'ясуйте, коли відбулися описані події.

2-й крок – визначте, як автор розповіді ставиться до подій або історичних діячів, що їх описано; поміркуйте, навіщо він свідчить про події, про які хотів повідомити; з'ясуйте значення подій та явищ, про які йдеться в джерелі.

3-й крок – поясніть, у чому для себе вбачаєте цінність джерела; стисло висловіть своє ставлення до описаних подій або діячів.

ПРАЦЮЙМО САМОСТІЙНО. Виконайте завдання 2. На основі наведеного уривка сформулюйте 2–3 тези, які відповідають засадам першої програми РУРП.

3. У чому відмінність українських національних політичних партій Галичини в оцінці сучасників

«...За останні десять років національно настроєні елементи Галичини склалися в три організовані партії.

Національно-демократична партія (хоча ця назва, спрофанована тим змістом, який вклали до своєї програми і тактики націонал-демократи польські, неохоче вживается) є спадкоємницею національного руху галицького українства й об'єднує в собі більшість національно настроєного українського суспільства. Наріжним каменем її програми є національні політичні завдання, хоча з часу останньої реформи помітне місце в ній належить також питанням економічного і соціального характеру. Певна прогресивність її послаблюється на практиці присутності в її лавах значних мас духовенства і чиновництва. Мірилом її політичної сили може бути підрахунок голосів під час останньої виборчої кампанії: із загального числа голосів, одержаних кандидатами українських національних партій (375 тис.), її кандидати одержали 267 тисяч.

Радикальна партія виникла наприкінці 1880-х рр. і, на противагу культурно-національним завданням старшої партії (нинішньої національно-демократичної), висунула на перший план питання і завдання соціально-політичні. Після того, як національно-демократична партія внесла до своєї програми (1899) соціальні і політичні вимоги партії радикальної і багато видатних представників останньої долучилося до неї, відмінність між обома партіями непомітна і виявляється переважно в тактиці. На відміну від партії національно-демократичної, що, як зазначалося, нараховує в своїх лавах багато представників духовенства (уніатського), партія радикальна має характер виразно антиклерикальний і рішуче виступає проти духовенства. Її можна вважати за ліве крило націонал-демократів.

Соціал-демократична партія – наймолодша, вона і найслабша в цей час, та і в майбутньому для неї не помітно особливо сприятливих умов: її справжня стихія – фабричний пролетаріат – тут відсутній, і в містах їй доводиться размежуватись з польською соціал-демократією, – завдання не з легких. До того ж, намагаючись не підкреслювати різко національного питання із партійної солідарності з польською соціал-демократією, вона послаблює свої позиції, оскільки національне питання для українців є тепер питанням нагальним. Досі, з огляду на загальну слабкість соціал-демократії в Галичині, українські соціал-демократи підпорядковували національні запити загальнопартійним інтересам і серед українських національних партій найменше висувають його набагато різкіше й повніше, дедалі більше вивільняючись (як і єврейські соціалісти Галичини)» (М. Грушевський. «Українці в Австро-Угорщині»).

Кость Левицький про програмові засади УНДП зазначав: «5 січня 1900 р. оголосив був Народний комітет першу свою відозву до народу, в котрій пояснив нашу національну ідею. В сій відозві сказано: "...Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу... Та поки осягнемо сей наш ідеал... мусимо на ґрунті теперішніх відносин і в рамках австрійської держави прагнути до створення окремої національної провінції зі своєю окремою адміністрацією і своїм національним Сеймом»» (К. Левицький. «Історія політичної думки галицьких українців»).

 » 1. Які національні політичні завдання ставила УНДП? Чому вона була наймасовішою та найвпливовішою в Галичині? **» 2.** Чим подібні і чим відрізнялися програмові засади РУРП і УНДП? **» 3.** Чому УСДП, за визначенням Грушевського, «наймолодша і найслабша»?

ПРАЦЮЙМО САМОСТІЙНО. **Виконайте завдання 3.** Складіть порівняльну таблицю українських національних політичних партій Галичини. Критерії для порівняння оберіть самі.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ. Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

СЛОВНИК

Антиклерикал – прихильник переконань, світогляду, що заперечує панування церкви і духівництва в суспільно-політичному, культурному житті країни.

Перевірте, чого навчилися з теми «Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської імперії в другій половині 19 ст.»

I. ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ.

1. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?

- 1.1. «...Тим часом підросло молоде покоління, яке в своїх молодечих серцях мало більше віри в життєві сили і майбутнє свого рідного народу, ніж його батьки. Воно знов підняло прapor нашої національної самостійності і почало закликати до праці. Се покоління називалося народовцями. Народовцями, – бо своєю задачею вважало працю для простого народу в рідній мові того народу...» (М. Лозинський)
- 1.2. «...Один зі старших руських діячів, о. Степан Качала, член-засновник "Матиці", який разом із молоддю старався скерувати "Матицю" на добру дорогу, виклав у газеті "Слово" проект заснування нового товариства для просвіти народу і поставив йому за мету: "сприяти розвитку народної просвіти в напрямах моральному, матеріальному і політичному через видання практичних книжок, брошур і т. д. тією мовою, якою народ говорить... Нагальні збори відкрив голова комітету Анатоль Вахнянин і розповів про заходи щодо заснування товариства..."» (М. Лозинський)
- 1.3. «Найневідкладніші національні потреби галицьких русинів: бажано, щоб у Східну Галичину призначалися лише такі службовці і судді, які доведуть своє належне знання руської мови – усно і на письмі; бажано, щоб усі ціарсько-королівські органи влади, установи і суди в Східній Галичині стосовно руських сторін, а також з власної ініціативи користувалися лише руською мовою і руським письмом; бажано, щоб у Львівському університеті була створена кафедра історії руського народу (з руською мовою викладання)...; бажано відкрити підготовчий клас при руській частині гімназії в Перемишлі і, крім того, ще одну руську гімназію в Східній Галичині...; бажано створити принаймні одну нову учительську семінарію руського типу і вже існуючі семінарії для вчителів і вчительок у Львові, Станіславі, Тернополі і Перемишлі повністю утракувати (зробити двомовними. – Авт.)...»

2. Прокоментуйте фрагмент з поезії I. Франка. На яких особливостях соціально-економічного життя населення західноукраїнських земель у ньому наголошено?

Коли почуєш, як в типі нічній
Залізним шляхом стугонять вагони,
А в них гуде, шумить, пищить, мов рій,
Дитячий плач, жіночі скорбні стони...
Коли побачиш – на пероні десь
Людей, мов оселедців тих, набито,
Жінок, худих, блідих, аж серце рвесь,
Зів'ялих, мов побите градом жито,
Мужчин понурих і дітей дрібних...
Се – емігранти.

3. Відмовляючись від соціалістичних і федералістських принципів Драгоманова, I. Франко писав: «*Глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності... Для нас тепер не підлягає сумніву, що брак віри в національний ідеал був головною трагедією в житті Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань*». Таку суверну оцінку діяльності М. Драгоманова висловив Франко на схилі віку. А чим приваблювали політичні погляди Драгоманова молодого Франка?
4. Кому з українських діячів західноукраїнських земель другої половини 19 ст. ви віддали б пальму першості за активність і авторитетність у національному відродженні? Вибір обґрунтуйте.

ІІ. ВИБЕРІТЬ ПРАВИЛЬНІ ВІДПОВІДІ.

1. Вставте пропущене слово.

У 60-х рр. 19 ст. у _____ розпочалася промислова розробка нафтового родовища, яка досягла апогею на початку 20 ст.

- а) Львові; б) Бориславі; в) Перемишлі; г) Чернівцях.

2. Завершіть речення.

На кінець 19 ст. 75 % населення Східної Галичини та Буковини були зайняті у...

- а) видобутку та переробці нафти; б) сільському і лісовому господарствах; в) кооперативному русі; г) промисловому виробництві.

3. Які міста поєднала перша залізниця в західноукраїнських землях?

- а) Одесу і Балту; б) Київ та Одесу; в) Львів і Броди; г) Львів і Перемишль.

4. Завершіть твердження.

Автором праці «Україна ірредента» (1895), у якій обґрунтовано потребу створення української незалежної держави, був...

- а) Іван Франко; б) Юліан Бачинський; в) Михайло Грушевський; г) Євген Левицький.

5. Що характеризує промисловий розвиток західноукраїнських земель у другій половині 19 ст.?

- а) швидкі темпи розвитку машинобудівної, металургійної, залізорудної промисловості; б) регіон був ринком збуту для товарів, вироблених сусідніми (більш розвиненими) промисловими регіонами; в) промисловий переворот завершився в 70-ті рр. 19 ст.; г) створення, за підтримки уряду, першого в Україні цукрового синдикату.

6. Що з переліченого стосується особливостей економічного життя підвстрійської України в другій половині 19 ст.?

- а) 75 % земельних площ засівалося цукровими буряками; б) найрозвинутішою й технічно найбільш оснащеною галуззю було лісозаготівельне виробництво; в) посилення соціального гніту, наростання антикріпосницьких виступів; г) відсутність великого поміщицького землеволодіння та аграрного перенаселення.

7. Яку назву мав перший український споживчий кооператив, створений у 1883 р. Василем Нагірним та іншими ініціаторами кооперативного руху в Галичині?

- а) «Народна торгівля»; б) «Сільський господар»; в) «Дністер»; г) «Віра».

8. Укажіть портрет історичного діяча, про якого йдеться у фрагменті історичного джерела.

«...За прикладом Котляревського та Шашкевича живою мовою в своїх піснях і повістях промовив до народу і так пробудив народну свідомість серед буковинських Русинів, положив підвалини до нового життя» (О. Барвінський).

А

Б

В

Г

9. Які твердження стосуються радикального суспільно-політичного руху в західно-українських землях у 19 ст.?

- а) пропагування ідей російських слов'янофілів; б) намагання запровадити штучне «язичіє»; в) прагнення залучити до політичної діяльності селян; г) захоплення соціалістичними ідеями; д) заснування політичної організації «Народна рада».

10. Які з перелічених фактів (подій) можуть бути використані для характеристики діяльності Русько-української радикальної партії в суспільно-політичному житті Галичини?

- а) відкриття у Львівському університеті кафедри історії України; б) вихід брошури Ю. Бачинського «Україна ірредент»; в) перетворення Літературного товариства ім. Т. Шевченка на наукове; г) заснування культурно-освітнього товариства «Профспівта»; д) внесення до програми партії положення про боротьбу за соціальне визволення робітництва і селянства.

11. Яких явищ, що визначали становище населення західноукраїнських земель у другій половині 19 ст., стосуються подані ілюстрації?

- а) зростання панщини, виконання повинностей за право користування лісами та пасовищами; б) малоземелля, нерозвинена промисловість і демографічний вибух; в) нестача робочої сили в містах, кріпацька залежність селян від поміщиків; г) ліквідація поміщицького землеволодіння, завершення промислового перевороту.

12. Що з переліченого стосується українського національного руху в західноукраїнських землях у другій половині 19 ст.?

- а) видання першої книги сучасною українською літературною мовою; б) створення першої самостійницької організації – «Братства тарасівців»; в) відкриття у Львівському університеті першої кафедри української мови; г) створення першої української політичної партії; д) проголошення ідеї політичної незалежності України.

13. У якому варіанті вказано засновників та лідерів Русько-української радикальної партії?

- а) М. Грушевський, І. Франко, Ю. Романчук, К. Левицький; б) І. Франко, М. Павлик, С. Данилович, Є. Левицький; в) М. Ганкевич, С. Вітик, Ю. Бачинський; г) Ю. Романчук, О. Огоновський, В. Нагірний.

14. Які з тверджень стосуються суспільно-політичної течії народовців на західно-українських землях?

- а) успадкувавши національно-визвольні ідеї «Руської трійці» й Т. Шевченка, у культурницькій діяльності обстоювали самобутність українського народу; б) створили перше в Галичині культурно-розважальне товариство «Руська бесіда»; в) пропагували ідеї російських слов'янофілів, прагнули запровадити «язичіє» (суміш старослов'янської, російської, української, почасти польської мов); г) створена ними 1870 р. громадсько-політична організація «Руська рада» претендувала на роль провідника українського народу Галичини; д) лідери – О. Духнович, А. Добрянський, І. Наумович; е) створили товариство «Просвіта», яке видавало популярні українські книжки, відкривало читальні, поширяючи вплив на селян.

15. Установіть відповідність між портретами історичних діячів та їхніми іменами.

1

2

3

4

- A** Василь Нагірний
- B** Михайло Павлик
- В** Юліан Романчук
- Г** Олександр Барвінський
- Д** Юліан Бачинський

16. Укажіть твердження, які характеризують здобутки «новоєрівської» політики народовців.

- а) відкриття у Львівському університеті кафедри української мови; б) проведення першого з'їзду діячів української культури, науки і освіти; в) відкриття у Львівському університеті кафедри історії України; г) видання першої у Львові газети українською мовою – «Зорі Галицької»; д) перетворення літературного товариства ім. Т. Шевченка на наукове та розширення завдяки державним субсидіям його діяльності; е) поява низки урядових розпоряджень про підтвердження прав або розширення вжитку української мови в державних установах.

17. Для промислового розвитку західноукраїнських земель у другій половині 19 ст. було характерним...

- а) завершення промислового перевороту в 60-х рр. 19 ст.; б) домінування залізорудної та машинобудівної промисловості; в) виробництво й первинна обробка сировини; г) зростання видобутку нафти; д) відсутність великої фабричної промисловості; е) належність промислових підприємств українським капіталістам.

18. Що визначало економічні відносини в сільському господарстві західноукраїнських земель у другій половині 19 ст.?

- а) занепад сільського господарства, яке ґрунтувалося на праці закріпаченого селянства; б) боротьба навколо проблеми сервітутів (використання лісів і пасовиськ); в) розвиток потужного цукробурякового виробництва; г) еміграція селян до Канади, США, Бразилії тощо, зумовлена нестачею землі; д) виникнення фінансово-кредитних і кооперативних установ задля підтримки селянських господарств; е) зростання ролі краю як «європейської житниці» та відсутність великих поміщицьких земельних маєтків.

19. У яких твердженнях ідеється про Івана Франка?

- а) один з лідерів українського руху; його поема «Мойсей» стала маніфестом національної ідеї; б) автор близько 5000 праць різних жанрів, зокрема соціально-психологічних та історичних повістей; в) один з провідників «нової ери», ініціатор переїзду М. Грушевського до Львова; г) ініціатор створення та голова громадсько-політичного товариства «Народна рада»; д) один із засновників і головних ідеологів Русько-української радикальної партії; е) аргументував ідею політичної незалежності України у праці «Україна ірредента».

Розділ VI

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ на початку 20 ст.

§ 25 Соціально-економічний розвиток

Пригадайте, коли і за яких обставин українські землі потрапили до складу Російської та Австро-Угорської імперії. Проаналізуйте карту. **» 1.** Які українські землі на початку 20 ст. перебували у складі Російської імперії, а які – Австро-Угорської? До складу яких адміністративно-територіальних одиниць вони належали? **» 2.** Порівняйте державні кордони Російської та Австро-Угорської імперій з українськими етнічними теренами. **» 3.** Поміркуйте, чому уряди обох імперій не створювали адміністративно-територіальних одиниць за етнічними ознаками. **» 4.** Позмагайтесь в парах, хто уважніше прочитає карту й отримає з неї історичну інформацію про події, явища, процеси: 1) суспільно-політичного життя; 2) економіки; 3) освіти та культури в Україні на початку 20 ст.

1. Що визначало розвиток промисловості в підросійській Україні на початку 20 ст.

Проаналізуйте діаграму. » 1. Які галузі переважали в структурі промислового виробництва України на початку 20 ст.? » 2. Як діаграма відображає економічну політику Російської імперії щодо України?

Початок 20 ст. в Україні був періодом бурхливого розвитку капіталізму, швидкого зростання чисельності та концентрації пролетаріату. Завдяки географічному розташуванню та природним багатствам Україна стала одним із найрозвиненіших промислових регіонів імперії, виробляючи основну масу продукції видобувної та металургійної промисловості, а також цукру й товарного зерна.

Утім економіка регіонів України розвивалася з різною інтенсивністю. Південь досить швидко модернізувався, тут бурхливо розвивалося промислове виробництво; Лівобережжя, де зберігалися залишки кріпацтва, помітно відставало. При цьому промисловість підросійської України формувалася як частина загальноімперського економічного комплексу.

Ви вже знаєте, що на межі 19–20 ст. *спеціалізація промислового виробництва* привела до формування в підросійській Україні великих промислових центрів – Донецького вугільно-металургійного, Криворізького залізорудного, Нікопольського марганцевого басейнів та Південно-Західного цукробурякового району.

За рівнем **концентрації промислового виробництва** Україна вийшла на початку 20 ст. на одне з перших місць у світі. Приміром, у 1901 р. на 12 великих металургійних заводах було зосереджено 96 % усіх робітників металургії Півдня України. На кожному з них працювало понад 1 тис. робітників, які виплавляли 87 % чавуну в цьому регіоні.

Унаслідок концентрації виробництва розпочався процес **монополізації промисловості** – об'єднання підприємств, які зосереджують виробництво і збут значної частини продукції певної галузі промисловості.

Ще в 1887 р. у Києві було створено **синдикат** цукрозаводчиків, керівники якого стали найбільші виробники цукру в Україні. Основне завдання об'єднання – регулювання цін на цукор і забезпечення підприємцям високого прибутку на внутрішньому ринку. Підприємці скороочували продаж цукру на внутрішньому ринку й збільшували його експорт. Вивозячи частину цукру за кордон, вони штучно підтримували високі ціни на нього всередині країни.

Структура промислового виробництва України. 1912 р.

СЛОВНИК

Концентрація виробництва – зосередження засобів виробництва, працівників та обсягів виробництва на великих підприємствах.

СЛОВНИК

У 1902 р. виник синдикат «Продамет» – товариство для реалізації виробів металургійних заводів (на момент створення до складу синдикату увійшло 14 металургійних заводів, одинадцять із яких розташувалися на українській території). «Продамет» згодом зосередив понад 80 % усього збуту заліза в країні. Після «Продамету» найбільшим був синдикат з продажу металевих труб «Трубопродаж». Майже 60 % видобутку кам'яного вугілля Донбасу контролював синдикат «Продвугілля», організований у 1904 р. Це був один із найбільших синдикатів імперії. У 1902 р. створено синдикат «Продвагон», який об'єднував 13 найбільших підприємств відповідного профілю. Це об'єднання виникло для регулювання замовлень на вагони і концентрувало 88 % загального обсягу їх випуску.

Поряд із промисловими монополіями виникали й **банківські**. Якщо раніше банки тільки кредитували підприємства, то тепер дедалі частіше ставали їхніми співвласниками. Спочатку вони тільки контролювали підприємства, а згодом перетворювалися на їхніх господарів. Концентрація промисловості і капіталу зумовила злиття банківського капіталу з промисловим і, як наслідок, появлі фінансового капіталу. Кілька найбільших банків імперії контролювали 50 % металургійної і 60 % вугільної промисловості.

На початку 20 ст. Україна, як ви вже знаєте, була арендою активної підприємницької діяльності іноземних капіталістів. Царський уряд, запроваджуючи високе мито на імпортні товари, водночас дозволяв іноземцям вигідно вкладати свої капітали в промисловість Росії. Іноземні капіталісти користувалися такими самими правами, як і російські. До 96 % усіх іноземних капіталів припадало на чотири європейські країни: Францію, Англію, Німеччину і Бельгію, при цьому кожна із цих країн мала свої галузеві пріоритети.

Попри доволі активний промисловий розвиток, економічне життя імперії не було рівномірним. Для економіки України, як і загалом Російської імперії, на межі століть характерні періоди піднесення і занепаду. **Економічна криза**, зокрема, спостерігалася у 1900–1903 pp. У ті роки скоротилося виплавлення чавуну, зменшився видобуток кам'яного вугілля, марганцевої руди, з конвеєрів зійшло менше паротягів, припинилася діяльність багатьох заводів, рудників, шахт, а понад 100 тис. робітників в Україні стали безробітними. Тим, хто залишився працювати, істотно зменшили платню, хоч робочий день тривав не менше 12–16 годин на добу. Особливістю було те, що криза не загальмувала пов'язані між собою процеси монополізації та концентрації промислового виробництва, оскільки спричиняла банкрутство насамперед дрібних підприємств.

Промислове піднесення почали спостерігати в 1910–1913 pp. Найпомітніше воно виявилося в металургії, вугільній промисловості, почали в машинобудуванні.

» Проаналізуйте графіки та діаграми. Які явища і процеси промислового розвитку України вони засвідчують? Яку динаміку відображають? Із чим це пов'язано?

Пуд – 16,3 кг.

Частка України в загальноросійському промисловому виробництві. 1914 р.

Швидкими темпами зростала чисельність робітництва: якщо в 1900 р. пролетаріїв було близько 360 тис., то в 1913 р. – 631 тис. Крім робітників промислових підприємств, 1913 р. в Україні налічувалося близько 400 тис. будівельників, 157,8 тис. залізничників, понад 1,5 млн сільськогосподарських робітників.

Найбільшими робітничими центрами стали Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Луганськ, Юзівка, Маріуполь. Робочий день для більшості робітників тривав від 12 до 14,5 год на добу. Поширилася практика понаднормової роботи. На підприємствах не дотримувалися техніки безпеки та охорони праці, що призводило до зростання травматизму та каліцтв. Заробітна плата була низькою та ще й «з'їдалася» численними штрафами. Нестерпними були й життєво-побутові умови. Більшість робітників мешкали в бараках і землянках.

➔ Відкатка вугілля. Саночник. Донбас. 1911

Роботу на шахтах організовували у дві зміни, по 12 годин кожна. Шахтарі працювали у забой нерідко на глибині понад сто метрів, присівши навпочіпки або лежачи на боці. Повітря в шахтах було вогке, насичене вугільним пилом і газами. Часто в шахту просочувалася вода. Нарубане вручну вугілля візвозив саночник, якому доводилося тягти свій вантаж, пересуваючись на колінах. Нерідко траплялися обвали породи і вибухи рудникових газів, тож шахтар повсякчас ризикував життям.

Частка іноземного капіталу в промисловості України. 1910–1914 pp.

На початку 20 ст. широкого розмаху набув **страйковий рух**. Страйки стали систематичним і більш організованим явищем. У 1900 р. у Харкові відбулася багатотисячна травнева демонстрація. У 1901–1902 рр. страйки та демонстрації відбулися в Києві, Катеринославі, Одесі та інших містах. Робітники висували **економічні вимоги** – запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, видача її готівкою. У липні–серпні **1903 р.** Росію охопив загальний **політичний страйк** під гаслом «Геть самодержавство!». Він розпочався в Баку на Закавказзі й перекинувся до Одеси, Катеринослава, Києва, Миколаєва, Єлисаветграда та інших промислових центрів і районів України. У виступах узяли участь близько 200 тис. робітників, з них понад 115 тис. в Україні. У багатьох містах демонстрації та мітинги супроводжувалися сутичками з поліцією та військами. Загальний страйк 1903 р. був най масовішим та найорганізованішим. Проте загалом страйки 1900–1903 рр. відбувалися несинхронно, що давало змогу царському уряду придушувати їх.

Подискутуйте з приводу міркувань істориків. » 1. У чому полягав парадокс економічного розвитку України на межі 19–20 ст.? » 2. Як ця особливість економічного життя позначалася на суспільному розвитку? Які суперечності породжувала?

«Парадокс соціального життя Донбасу полягав у тім, що гіантськими стрибками рухалися в промислову еру лише густонаселені міста. Промисловий переворот, електрифікація та телефонізація міст і шахтних управлінь, театри й друкарні, міські сади та приватні гімназії міст дисонували із патріархальністю та архаїкою сільської місцевості, де покрівлі лишалися на загал солом'яними, посуд – глиняним, ворота й двері спиралися на дерев'яні завіси, а щорічний виїзд на ярмарок був найважливішою культурною подією» (С. Кульчицький, Л. Якубова).

▼ Доменний цех на Юзівському металургійному заводі. 1906

2. Хто з промисловців зажив слави меценатів та благодійників

Економічний розвиток зумовив появу нової української еліти з кола підприємців. Майже в кожному регіоні з'явилися свої меценати та благодійники, які опікувалися освітою, а також безпритульними дітьми і дітьми-сиротами, медичною, мистецтвом.

Особливо масштабною була діяльність сім'ї **Терещенків**. Брати Терещенки походили з козацького роду з м. Глухова (нині Сумської обл.). Наприкінці 19 ст. Терещенки володіли понад 200 тис. десятин землі (з них 70 тис. на Київщині). У 1870 р. **Микола Терещенко** разом із братом Федором заснував «Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків», яке на той час було найбільшим об'єднанням у цукровій галузі країни. Щороку на цукрових підприємствах Терещенків вироблялося продукції більше ніж на 21 млн рублів. У 1911 р. їхні рахунки лише в закордонних банках перевищували 13 млн рублів.

Родині Терещенків тогочасний Київ завдячував дитячим притулком, лікарнею, двома гімназіями та двома училищами, кількома корпусами Політехнічного інституту. Терещенки збудували Музей старовини і мистецтва (тепер Національний художній музей України), Троїцький народний дім (нині Театр оперети). У Глухові для дітей бідних батьків і сиріт благодійники заснували міське училище, для якого було збудовано приміщення з бібліотекою. Лише один представник цієї родини – **Микола Артемійович Терещенко** пожертвував на громадські потреби близько п'ятьох мільйонів рублів (з яких близько 2 млн припало на Київ). Не поступався їому щедрістю і брат – Федір Терещенко.

Не менш відомими меценатами та благодійниками, чиї пожертви сприяли насамперед українській справі, були представники родини підприємців-цукроводавчиків **Симиренків**. **Платон Федорович Симиренко**, як ви вже знаєте, пожертвував кошти на видання «Кобзаря» 1860 р.

Після смерті старшого брата, а згодом батька керівництво фірмою «Брати Яхненки і Симиренко» перебирає на себе **Василь Федорович**. Разом з фірмою він успадкував проблеми, пов'язані з поверненням боргів кредиторам. У 1873 р. Василь Федорович організовує у с. Сидорівка на Канівщині цукроварню, обладнану машинами та устаткуванням власної конструкції. Василь Федорович перетворив цю цукроварню на своєрідну лабораторію, проявивши себе

➔ Василь Симиренко (1831–1915) в 70-ті pp. 19 ст.

«...Захоплювався українською справою не тільки до глибини своєї щирої душі, а й до глибини своєї кишені» (Є. Чикаленко).

↓ Микола Терещенко (1819–1903)

талановитим винахідником і раціоналізатором. Приміром, одним із перших в імперії він запровадив виробництво пастили та мармеладу. Водночас Василь Симиренко був щедрим натхненником багатьох культурних проектів. У 1873 р. він став фундатором Літературного товариства ім. Т. Шевченка у Львові (разом з Єлизаветою Милорадович), пізніше пожертував 100 тисяч карбованців золотом на придбання будинку НТШ у Львові. Упродовж сорока років Василь Федорович регулярно виділяв Київській громаді десяту частину своїх прибутків. Надавав фінансову підтримку українським ученим і письменникам, громадським діячам (М. Коцюбинському, М. Лисенку, О. Кістяківському тощо). Фінансував діяльність М. Драгоманова та його видання у Женеві. Протягом багатьох років його коштом видавалася газета «Громадська думка» (згодом «Рада»). Фінансова допомога В. Симиренка дала змогу виходити журналу «Київська старина» як передплатному періодичному виданню. Усі статки (10 млн руб.) Василь Симиренко заповів Товариству підтримки української творчої інтелігенції.

Від середини 70-х рр. 19 ст. в Україні не відбулося жодного помітного культурного заходу, який би не підтримав В. Симиренко. Саме тому не буде перевільшеннем твердити, що він, по суті, фінансував український національний рух.

На відміну від В. Симиренка, поміщик-землевласник **Євген Чикаленко** не тільки давав кошти на національно-культурне відродження, а й був активним учасником українського національного руху. Він мав безпосередній стосунок до заснування на початку 20 ст. кількох партій підросійської України, причому не лише надавав їм фінансову підтримку, а й був власне ідеологом цих політичних організацій. Справою всього життя Є. Чикаленка стало видання від 1906-го до 1914 р. щоденної українськомовної газети **«Громадська думка»** (згодом –

↑ Євген Чикаленко (1861–1929). 1907

➔ Лірник із поводиром у маєтку Чикаленків у Кононівці на Полтавщині, початок 1900-х. Євген Харлампович – ліворуч скраю

◀ Сторінка газети «Рада»

«...Се єдиний щоденний часопис в Україні, який будить національну свідомість» (Є. Чикаленко).

«Рада» – єдиної на той час газети в Росії, яка висвітлювала український національний рух. До яких тільки заходів не вдавався Є. Чикаленко, аби газета потрапляла до читача! Коли закінчувалися власні кошти, брав кредити у банках, передаючи в заставу свій будинок, продавав землю...

3. Що було характерним для розвитку сільського господарства

Проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство сприяло розвиткові й *спеціалізації сільськогосподарського виробництва*. Від другої половини 19 ст. на наших землях було сконцентроване основне виробництво цукру (Правобережжя й Лівобережжя) і товарної пшениці (Південна Україна). Зростали посівні площі соняшнику, картоплі, тютюну та інших технічних культур. На початку 20 ст. в південних губерніях вирощували близько 210 млн пудів зерна, що становило майже п'яту частину хліба, зібраного в європейській Росії. Утім процеси капіталізації у сільському господарстві розгорталися повільніше, оскільки в цій галузі доводилося долати пережитки кріпосництва. Селяни й після реформи були обмежені в праві розпоряджатися надільною землею, а общинників пов'язувала кругова порука щодо виконання повинностей і платежів.

Капіталізація сільськогосподарського виробництва виявилася передусім у *скороченні поміщицького землеволодіння*: ці землі поступово переходили у власність буржуазії. Напередодні 1905 р. в Україні 35,2 тис. поміщиків зосереджували 10,9 млн десятин землі.

Ще однією прикметою часу було зростання в селі *соціального розшарування*: заможні селяни скуповували землі збіднілих разом із худобою та реманентом. Завдяки банківським позикам вони, створюючи великі ферми, зміцнювали своє економічне становище. У господарствах почали масово застосовувати сільськогосподарську техніку. Що ж до бідніших селян, то вони втрачали землю. Ці явища, які посилилися на початку 20 ст., визначають як процес обезземелення селянства. У 1905 р. частка безземельних і малоземельних селян становила 55,7 %. Унаслідок цього виникло *агарне перенаселення*, що зумовило появу великої кількості безробітних. З лівобережжих та правобережжих губерній щорічно виrushали на пошук роботи 1,5 млн сільськогосподарських робітників, які здебільшого подавалися на заробітки на Південь України.

Ситуацію ускладнював і швидкий приріст сільського населення, яке за 50 реформених років майже подвоїлося. Промисловість не могла поглинуть надлишкову робочу силу, оскільки нових робочих місць з'являлося значно менше. Тож від кінця 19 ст. – початку 20 ст. відбувається *масова трудова еміграція* селян під російської України до Середньої Азії, Сибіру та Далекого Сходу. На

початку 20 ст. інтенсивність переселенського руху зростає. Особливо збільшився потік переселенців з України після побудови Транссибірської залізниці. Загальна кількість емігрантів-переселенців з українських земель наприкінці 19 – на початку 20 ст. сянула кількох мільйонів осіб. Вони компактно оселялися в Південно-Західному Сибіру та Північному Казахстані (у **Сірому Клину**) та на Далекому Сході, зокрема на Амурі й узбережжі Тихого океану (у **Зеленому Клину**).

Прочитайте фрагмент історичного джерела. **» 1.** Як автор документа пояснював причини переселення українських селян у степові землі Сірого Клину? **» 2.** У чому полягала суть переселенської політики російського уряду?

З розповіді землеміра М. Бондаренка про українських переселенців Сірого Клину: «Сам Омськ виглядає як московське місто, але базар і ямарок балакають українською мовою... Бажання московського уряду "розпорошити" українців і розчинити їх поміж росіянами розбилось почасти об небажання росіян селитися в степах. Коли прийде українець просити місце під оселю, його запинують: "А куди б ти хотів переселитись?" – Та так, щоб хліб можна юсти", – відповідав українець. Коли ж росіянину поставити подібне питання, той почне вимагати, щоб і ліс був, і вода, та й від міста близько або від залізниці...

Розраховував московський уряд також на білорусинів як на обрусителів. Хоч план уряду з Петербурга не виконувався, як правило, але був виняток, де справді населяли село по плану. Людність такого села за національностями виглядала так: 40 % українців, 30 % росіян і 30 % білорусинів. 30 % росіян і 30 % білорусинів створяли більшість, але на практиці вийшло інакше, бо білорусини відразу ставали на бік українців. Вони й старались як у мові, так і у всьому іншому бути подібними на справжніх українців. Селився кожен коло своїх земляків, і вже по зовнішньому вигляду можна було пізнати, хто яку частину села населяв, причому білорусини селилися разом з українцями, обмазували свої хати білою глиною й ходили до спільніх колодязів з журавлями по воді...

Про місцевість на південь від залізниці – Акмолінська область, Семипалатинська й ін. та й про Зелений Клин можна з певністю сказати, що якби туди привезли сонного чоловіка й коли б він прокинувся десь в середині, скажімо, Акмолінської області, то він би думав, що знаходиться в Україні, і якби його щось і вразило, то лише заможність селян, хліборобські машини по дворах та великий відстані від села до села. Зрештою Україну скопійовано точно...»

Прочитайте фрагмент історичного джерела. **» 1.** Обміркуйте проблему «Трудова міграція українських селян в глиб Росії: шкода чи користь», використавши як аргументи «за» і «проти» фрагменти джерела. **» 2.** На підставі дібраних аргументів оберіть позицію щодо окресленої проблеми.

Із земського дослідження «Переселення із Полтавської губернії з 1861 р. по 1 червня 1900 р.» (1910): «Якби тільки хтось пояснив, як піти, щоб не повернути, то негайно там би був. Краще хоч у наймитах, але там, бо тут і в найми ніхто не бере. Без усякої користі для себе працюєш, руки опускаються, коли думаєш, що на Амурі міг би жити. Кажуть, там холодно, а я скажу – нам холодніше; там худобу треба тримати у домі 6 місяців, а я скажу – хоч би й усі 12, та тільки було б чим годувати її; тут і одну корову не прогодуєш. Кажуть, що в інших місцях хвороби, вода не здорована... клімат для нас не підходить, що там небо не те, земля не така, а у нас, мовляв, що не посади – усе росте. Я ж скажу, нехай так. Але ж земля хороша тільки для того, хто нею володіє, а воду приємно пити ситому; на небо ж нам дивитись ніколи, бо повинні відробляти те, що з'їли вчора. Одним словом, хороша батьківщина, та не для нас. Тільки б переселитись, а там гірше, ніж тут, бути не може...»

4. Які особливості мав кооперативний рух у підросійській Україні

На українських землях у складі Російської імперії, так само як і в західноукраїнських, найпоширенішою формою пристосування селян до ринкових, товарно-грошових відносин став **кооперативний рух**. Особливістю кооперації в підросійській Україні було те, що вона не обмежувалася споживчою та кредитною сферами. Яскравою сторінкою кооперативного руху є діяльність **Миколи Левитського** – активного поширювача ідей колективного господарювання, утіленого в **хліборобських артілях** – добровільних об'єднаннях селянських господарств для спільного обробітку землі.

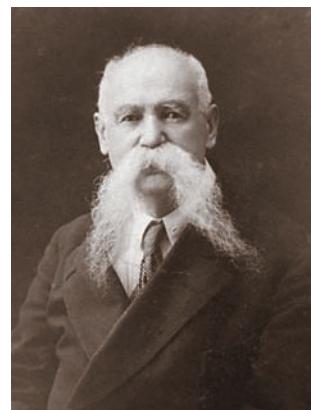
У 1894 р. у с. Федвар Херсонської губернії (нині с. Підлісне Кіровоградської обл.) за сприяння Левитського було створено першу артіль, що стала прикладом для інших. До 1899 р. М. Левитський, якого згодом назвали «артільним батьком», започаткував у Херсонській губернії 125 хліборобських артілей. Артільний рух почав швидко поширюватися на інші регіони України. Розроблені Левитським принципи організації артілей було викладено в брошурі «*Спілкова умова для хліборобських спілок*». Опублікована в 1901 р., вона стала зразком для підготовки умов та статутів селянських артілей.

Прочитайте фрагмент з праці М. Левитського «*Спілкова умова для хліборобських спілок*».

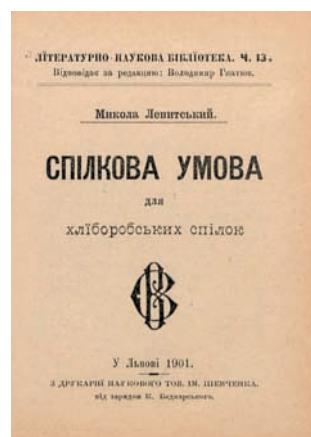
» 1. За яким принципом відбувалася організація артілей? » 2. Чи пов'язані, на вашу думку, процеси поширення кооперативних ідей та розвитку національної свідомості? Як саме?

«Вся наша земля... об'єднується разом в одне ціле і передається до неподільного та спільного володіння та користування всієї артілі... Все рухоме та нерухоме майно, різні будівлі і т. ін. належать нероздільно і перебувають у спільному користуванні всієї артілі... Кожне суспільство живе окремо і влаштовує своє хатнє життя, як само хоче... Врожай весь обов'язково завозиться

↑ Микола Левитський (1859–1936)

«Мої спостереження привели мене до твердого й непохитного переконання, що знаменням нашого часу є кооперація».

в один двір... Врожай, після виплати артільних боргів, податків і т. ін., поділяється між усіма учасниками по числі робочих душ без різниці статі (причому хлопці 14–17 років і дівчата 13–16 років отримують половину належного дорослим учасникам)... Щоб наше артільне діло йшло добре, ми всі повинні жити в добрій злагоді, любові та згоді, як брати і як личить справжнім християнам; ми не повинні ані лаятися, ані сваритися, ані пиячити...»

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОТО НАВЧИЛИСЯ

1. Покажіть на карті індустриальні райони підросійської України, найбільші індустриальні міста. Які географічні об'єкти називаємо Зелений Клин, Сірий Клин?

2. Складіть речення, використавши поняття і терміни: «концентрація виробництва», «монополія», «синдикат», «кооперативний рух».

3. Кожну з особливостей економічного розвитку України початку 20 ст. проілюструйте прикладами.

а) концентрація промислового виробництва; б) утворення монополій; в) вплив іноземного капіталу; г) нерівномірний розвиток окремих регіонів України; д) спеціалізація промислових районів; е) зростання чисельності промислового робітництва; є) розгортання страйкового руху пролетаріату.

4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів.

М. Терещенко, В. Симиренко, Є. Чикаленко, М. Левитський.

5. Які факти та явища характеризують розвиток сільського господарства Наддніпрянщини на початку 20 ст.? Наведіть відповідні приклади.

» 1. Збереження поміщицького землеволодіння. » 2. Неактуальність проблеми аграрного перенаселення. » 3. Спеціалізація окремих районів. » 4. Провідна роль виробництва технічних культур: цукрових буряків, картоплі, тютюну. » 5. Посилення міграції українських селян. » 6. Переїзда дрібних селянських господарств – середніцьких та бідняцьких. » 7. Збереження залишків кріпосницької системи.

6. Укажіть, що спричинило пожвавлення страйкового руху пролетаріату на початку 20 ст. Обґрунтуйте правильність чи хибність кожного з тверджень.

» 1. Політика російського царівства, спрямована на поліпшення соціально-економічного становища робітників. » 2. Мізерна заробітна плата. » 3. Відсутність на фабриках і заводах охорони праці, техніки безпеки. » 4. Невелика тривалість робочого дня на підприємствах. » 5. Зростання кількості робітників, що зазнали каліцтва.

7. Визначте, про кого йдеться у фрагментах історичних джерел. Свою думку аргументуйте.

«Елисаветград за останні десятиліття став центром своєрідного селянського руху; заснований _____, цей рух мав на меті організацію сільських господарських спілок і поряд із суто економічними перевагами викликав також пожвавлення національного почуття» (І. Франко).

«_____ ніколи й ні кому не оповідав і про власний шлях до своєї національної свідомості та матеріального служіння Україні. Я не знаю, як він дійшов до української свідомості, але певно вона була в них у родині, бо старший брат його, як відомо, видавав "Кобзаря" Т. Г. Шевченка... Потім знайомство і близькість з професором В. Антоновичем зміцнили і поглибили цю свідомість» (Є. Чикаленко).

§26 Політизація українського національного руху

Прочитайте фрагмент історичного джерела. **» 1.** Про яку подію йдеться в уривку? **» 2.** Поміркуйте, які зміни в суспільнно-політичному житті початку 20 ст. засвідчує автор порівняно з періодом, на який припадає становлення громадівського руху. Які проблеми лишалися актуальними?

Зі спогадів Є. Чикаленка: «Ювілей Котляревського 1903 р. справив величезне враження не тільки на присутніх на ньому, а через російську пресу і на широкі кола всієї України. Заборона читати привітання українською мовою і протест українців проти цього, приїзд великого числа делегатів від різних інституцій з Галичини, на чолі зі старим Романчуком, головою українського парламентарного клубу у Відні, їхні промови українською мовою, проголошенні звичними, часом дуже талановитими промовцями, багатьом людям уперше розкрили очі на український рух.

Взагалі такі публічні, прилюдні виступи українців значно розбудили свідомість у широких масах як міських, так і селянських, що виразно помічалося за попитом на українську книжку, який після ювілею Котляревського помітно зрос, і багато російських книгарень у провінції почали закуповувати з нашої книгарні книжки, бо їх уже стали вимагати широкі кола».

1. У чому виявлялося пожвавлення національного руху в Україні на початку 20 ст.

Піднесення національного руху на західноукраїнських землях до рівня політичного, коли виникали політичні партії, і, власне, поява таких організацій у Галичині надихали східноукраїнських громадських діячів.

» Пригадайте, коли та за яких обставин виникли перші політичні партії на західноукраїнських землях. Поміркуйте, до якого етапу національного відродження України варто віднести діяльність «Братства тарасівців».

З ініціативи В. Антоновича та О. Кониського в **1897 р.** на нелегальному з'їзді всіх громад було створено **Загальну українську безпартійну організацію (ЗУБО)**.

↑ Діячі культури та представники громадськості під час урочистостей з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. 1903

«Частина учасників свята сфотографувалася тоді в Полтаві на одній спільній групі. Ця група не раз уже була репродукована по різних виданнях, бо вона дійсно має історичний інтерес. Кого тільки не бачимо на ній! Це справжній український іконостас: ось в центрі сидить старенка Ганна Барвінок (Олександра Кулішева), коло неї Олена Пчілка, а там далі — професор Студинський, Михайло Старицький, Міхновський, Чикаленко, Леся Українка, Хоткевич, Коцюбинський, Стефаник, Самійленко, Аркас, Леонтович, Стешенко, Єфремов, Микола Левитський, Шраг — і цілий ряд старших...»
(Д. Дорошенко)

Метою організації було згуртування всіх українських діячів національного руху: громад, які існували в 20 різних містах підросійської України, членів колишнього «Братства тарасівців», української інтелігенції.

Члени ЗУБО опікувалися друком і поширенням українськомовних видань та влаштуванням святкувань річниць відомих діячів української культури.

Однією з культурних подій, у якій найактивнішу участь узяли члени ЗУБО, стало відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві влітку **1903 р.** Після отримання урядового дозволу на відкриття пам'ятника на зборах ЗУБО, як згадує Е. Чикаленко, було ухвалено «вирядити від кожної “Громади” делегатів із вітаннями, писаними українською мовою, і поширити якнайшире відомість про це свято, щоб з’їхалося якнайбільше українців не тільки тутешніх, а й закордонних, і таким чином заманіfestувати силу українського руху».

Відкриття пам'ятника перетворилося на справжнє всеукраїнське «свято української інтелігенції», оскільки до Полтави з’їхалися громадські діячі, письменники, вчені, артисти, музиканти з усієї України, зокрема і з Галичини та Буковини.

➔ Відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. 30 серпня 1903 р.

Святкування тривало кілька днів. З нагоди відкриття пам'ятника відбулося урочисте засідання міської думи, літературно-музичний концерт, вистава «Наталка Полтавка» за участь акторів театру корифеїв, виставка українського мистецтва.

Під час урочистого засідання міської думи виголошувати привітання українською мовою було дозволено лише діячам Галичини та Буковини. Учасники заходу заборону виступати українською мовою сприйняли з обуренням. На заклик Миколи Міхновського вони демонстративно вийшли із зали, і засідання довелося закрити.

У грудні 1903 р. в Києві пишно відзначали 35-річчя мистецької діяльності композитора М. Лисенка, наступного року вшановували І. Нечуя-Левицького з нагоди 35-річчя його літературної творчості. Учасники урочистого засідання в телеграмі міністру внутрішніх справ висловили вимоги надання «прав і свобод українській літературі», запровадження в навчальних закладах України навчання рідною мовою. Рух з легалізації української мови та розв'язання мовного питання набув широкого розмаху саме завдяки цим заходам і подальшій діяльності ЗУБО.

Прочитайте уривок із праці історика Ореста Субтельного. Чи погоджується ви з міркуваннями вченого? Відповідь обґрунтуйте.

«...Поява Всеукраїнської загальної організації свідчила про те, що старше покоління українства усвідомлювало потребу самоорганізації, проте характер її діяльності вказував на небажання відмовитися від культурництва й перейти до політичної боротьби».

2. Як виникла перша політична партія в підросійській Україні. Які партії постали на її основі

Думка про створення політичної партії визріла в середовищі харківських студентів. У життя ту ідею втілили **Дмитро Антонович, Боніфатій Камінський, Лев Мацієвич і Михайло Русов**, створивши **1900 р. Революційну українську партію** (РУП) – *першу українську політичну партію в підросійській Україні*. Уже за перші три роки діяльності було сформовано мережу рупівських груп, що діяли в Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах та інших містах України. До РУП входили переважно студенти, представники інтелігенції, частина селянства і робітництва. Діяльністю партії керували центральний комітет у Києві та закордонний комітет у Львові. Рупівці вдавалися до пропаганди й агітації у своїх

періодичних органах – газеті «Гасло», згодом у газетах «Селянин» і «Праця». Партія проголосила себе виразником інтересів селянства, у якому вбачала основу української нації. РУП швидко поширила свій вплив на Лівобережжя, хоча її діяльність мала певну підтримку і на Поділлі та Волині. Члени партії брали участь в організації селянських антипоміщицьких й антиурядових виступів на Полтавщині та Харківщині у 1902–1903 рр. Охопити своєю діяльністю рупівці прагнули й сільських та міських робітників, поширюючи українські ідеї у робітничих гуртках Києва, Катеринослава, Полтави, Харкова, Ніжина й інших міст.

Програмовим документом РУП на першому етапі її діяльності стала видана **1900 р.** у Львові брошура харківського адвоката **Миколи Міхновського** **«Самостійна Україна»**. Книжка М. Міхновського вперше на східноукраїнських землях проголошувала ідею політичної самостійності України.

Прочитайте фрагмент джерела. Що, на вашу думку, викликало описану автором реакцію членів РУП на промову М. Міхновського з програмовими зasadами партії? Чому?

Юрій Коллард у «Спогадах юнацьких днів: 1897–1906» згадував: «Організація була сuto конспіративною й окремою від "Харківської студентської громади". Першою книжкою рішено випустити щось програмове й звернутися за цим до Миколи Міхновського, який потім згодився написати те у формі промови.

...Під кінець свята Микола Міхновський з великом піднесенням виголосив свою промову на тему "Самостійна Україна". Головні засади були: "Без національного визволення українського народу неможливе і його соціальне визволення з темряви, визиску й рабства. На підставі Переяславської умови з 1654 р. між царем Олексієм і Богданом Хмельницьким Україна з'єднувалася з Московциною як рівний з рівним. Московські цари тієї умови не додержали, й Україна юридично стала вільною від тієї умови. Ми хочемо: "Єдиної, нероздільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кубань-річку".

Бліскавкою ударила по нас та промова. Всі були наче перелякані несподіванкою, й на дві-три секунди в кімнаті настала мертвна тиша, але скоро розляглися гучні оплески. Всі були в якомусь екстазі».

Невдовзі рупівці відмовилися від ідеї самостійності, перейшовши на федералістські позиції, почали обстоювати національну автономію України, тож брошура «Самостійна Україна» перестала виконувати роль програмового документа. Частина рупівців закидала програмі Міхновського те, що в ній зовсім не відображені соціально-економічних вимог, і наголошувала, що партія повинна мати своїм завданням побудову соціально-демократичної України революційним шляхом.

Перегляд ідеологічних засад призвів до *першого розколу* РУП. Міхновський вийшов з організації і **1902 р.** заснував **Українську народну партію**.

СЛОВНИК

Пропаганда – поширення певних ідей у суспільстві з метою переконати в них громадян.

↑ Обкладинка брошури М. Міхновського

Прочитайте фрагменти джерела. Подискутуйте, чому політична сила, про яку йдеться, та її лідер зазнали жорсткої критики з боку політичних опонентів.

Юрій Коллард згадував: «Микола Міхновський у тім часі був у Харкові центром українського руху. Як людина неабиякої ерудиції й гарячий патріот, він помогав у заснуванні РУП, а коли того вимагали обставини, став основоположником Української народної партії. Українську молодь, якого б вона напрямку в питаннях соціально-економічних не була, він від себе не відштовхував і скрізь одверто висловлював свої думки глибокого національного змісту.

Гаслами партії УНП були: Самостійна Українська Республіка працюючого люду, всесвітнє визволення поневолених націй і визволення праці від капіталу.

Своє політичне "вірюю" партія УНП висловила в 10 заповідях:

I. Одна, єдина, неподільна, самостійна, вільна, демократична Україна – Республіка робочих людей... III. Україна для українців... IV. Усюди й завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганять твоєї господи мовою чужинців-гнобителів. V. Шануй діячів рідного краю, ненавідь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників, і добре буде цілому твоєму народові й тобі... X. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаеш їм сили й відваги...

Ці "заповіді" тоді справили на наше громадянство сильне враження...»

ОСОБИСТІСТЬ

Микола Міхновський (1873–1924)

Навчався на юридичному факультеті університету Св. Володимира в Києві. Здобувши освіту, працював адвокатом у Києві та Харкові, виступав на політичних процесах в обороні підсудних, брав активну участь в українському національно-му русі. Ініціатор створення Української народної партії, її лідер. Обстоював вимогу досягнення державної самостійності України. Саме від нього бере початок український самостійницький рух на Наддніпрянщині.

Прочитайте фрагменти історичних джерел. 1. Чому постать М. Міхновського громадськість сприймала неоднозначно? 2. У чому, на вашу думку, непересічність особистості М. Міхновського?

Юрій Коллард: «...Міхновський був один із перших самостійників, одвертий і безкомпромісний. Своїх поглядів тримався непохитно аж до своєї трагічної смерті. Його вплив на українське громадянство в Харкові, а особливо на студентство, був колосальний. Саме Міхновський в значній мірі спричинився до цілковитого відірвання нашої харківської молоді від політичного українофільства та етнографізму й показав нам певні шляхи через радикальний демократизм до революційного українського націоналізму».

Павло Скоропадський згадував: «Усі мені говорили, що з цією зарозумілою людиною важко знайти спільну мову, що він прагне будь-що верховодити, фактично не маючи для цього відповідних якостей. Повинен зінатися, що думка ця про нього була досить одностайною... Особисто на мене він не справив такого враження, якщо не вважати його вкрай шовіністичного українського напряму, який йому все псував. У соціальному відношенні й він, і його партія були мені завжди симпатичні. Ця партія, на жаль, дуже нечисленна, демократична, ніяких соціалістичних крайностей у ній не було, власність визнає, разом з тим перейнята не теоретичними гаслами, а прагне приступитися до справи».

Євген Чикаленко писав у «Щоденнику»: «Занадто "щирій" Міхновський раз у раз шкодить українському національному відродженню в Харкові, бо він не приваблює обмосковлених українців до українства, а відлякує їх... В кулуарах суду якийсь адвокат звів Міхновського з Короленко, бажаючи їх познайомити. Короленко охоче простяг руку, а Міхновський, заклавши свої руки за спину, відповів своїм звичаєм з театральним пафосом: "Я зрадникам моєму народу руки не подаю"».

Складіть питальник і дайте короткі відповіді на запитання до анкети історичного діяча – М. Міхновського.

Доберіть кілька аргументів на користь твердження, що УНП була першою націоналістичною українською партією.

У грудні 1904 р. під час спроби провести у Львові другий з'їзд РУП розпалася остаточно. Причина цього розколу стало посилення суперечностей серед рупівців – прибічників існування самостійної соціал-демократії тих, які орієнтувалися на політичний союз із РСДРП. Частина членів РУП під керівництвом **Мар'яна Меленевського** та **Олександра Скоропис-Йолтуховського**, обстоюючи прагнення об'єднатися з РСДРП, відмовилася від участі в роботі з'їзду й створила **Український соціал-демократичний союз – «Спілку»**, яка на початку своєї діяльності мала істотний вплив на українських робітників і селян. Незабаром «Спілка» таки увійшла до складу РСДРП.

Решта членів РУП, зокрема **Микола Порш**, **Симон Петлюра** й **Володимир Винниченко**, у грудні 1905 р. на останньому (другому) з'їзді в Києві перейменували свою організацію в **Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)**. З'їзд ухвалив статут новоствореної партії та резолюції з програмових і тактичних питань.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. У яких положеннях програми зроблено акцент на конституційних формах боротьби? У яких висувалися гасла демократичної республіки? Визначте, які положення програми УСДРП принципово відрізняються від гасел УНП.

З програми УСДРП: «Партія добивається: 1. Демократичної республіки, де вища державна влада... належить одному виборчому законодавчому зібранню народних представників. 2. Автономії України з окремим представничим зібранням (соймом), котрому належить право законодавства у внутрішніх справах, що торкаються території України... 7. Широкого самоврядування місцевого й краєвого для всього населення держави. 8. Необмеженої волі слова, друку, совісті, зібраннів, спілок і страйків. 9. Недоторканності особи, помешкання й листування... 11. Знищення всяких привілеїв класів, сословій, походження, полу, віри й нації. 12. Рівноправності всіх мов у школах, судах, місцевих громадських і урядових установах».

СЛОВНИК

Націоналізм – ідеологія та політика в національному питанні, в основі яких лежить трактування нації як найвищої цінності й форми людської спільноти.

↑ Сатиричне зображення соціал-демократа на російській поштівці

3. Які національні ліберально-демократичні партії виникли в підросійській Україні

Важливим кроком ЗУБО на шляху політизації власної діяльності стало рішення, схвалене 1904 р. на конференції ЗУБО, про створення **Української демократичної партії (УДП)**. Керували нею **Олександр Лотоцький, Євген Тимченко, Євген Чикаленко**. Тоді ж було ухвалено її програму партії.

Визначте критерії для порівняння програмових засад УДП і УСДРП. Укажіть спільні гасла. Що відрізняло партії?

Із програми Української демократичної партії: «1. Заведення парламентського ладу, участь народу в державних справах. 2. Демократичні свободи. 3. Автономія України та Український Крайовий Сейм та Федерація Росії. За народами, які проживають на території України (росіянами, євреями, поляками та ін.), визнається рівне право з українцями на задоволення їхніх національних, економічних та культурних потреб. 4. Економічні питання: а) восьмигодинний робочий день, б) державну пенсію немічним... 5. Визнаючи, що орудувати землею мають тільки ті, що самі власноручно її обробляють, вважаємо конечним: а) передача казенних і т. д. земель до фонду краївого сейму, б) викуп земель у поміщиків і передача їх за гроші селянам».

Восени **1905 р.** зі складу УДП вийшла радикальна група на чолі з **Борисом Гринченком і Сергієм Єфремовим**, яка утворила **Українську радикальну партію**.

Самостійне існування Української радикальної партії тривало кілька місяців. Наприкінці **1905 р.** відбулося об'єднання Української демократичної партії та Української радикальної партії в **Українську демократично-радикальну партію (УДРП)**. Програми цих партій були тотожними, крім економічного напряму. УДП робила акцент на викупі земель у поміщиків, а УРП – на передачі землі селянам безоплатно. Згодом цей пункт у програмі УДРП був записаний в редакції УДП.

→ Сатиричне зображення есера, більшовика, меншовика та бундівця на російських поштівках

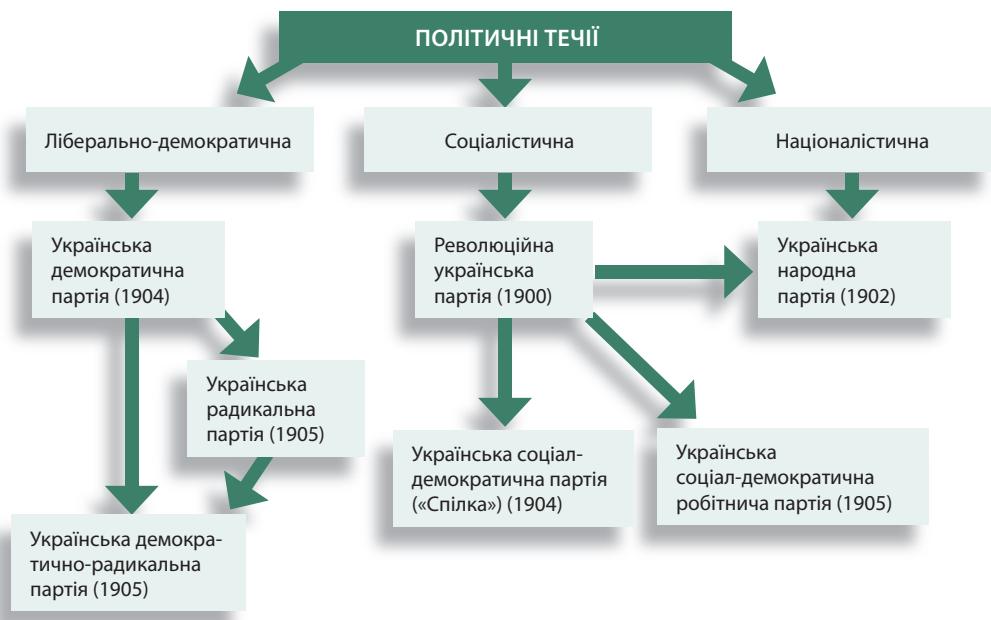
СЛОВНИК

Лібералізм – політична течія, спрямована на утвердження парламентського ладу, вільного підприємництва, демократичних свобод, яка обстоює абсолютну цінність людської особистості та рівність усіх людей від народження.

На основі схеми складіть запитання до вікторини «Що? Де? Коли?».

Перші політичні партії в підросійській Україні

4. Які загальноросійські партії діяли в Україні

Найвпливовішою серед загальноросійських політичних партій початку 20 ст. була **Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП)**, про утворення якої вже йшлося. У 1903 р. на другому з'їзді її делегати ухвалили програму РСДРП. Вона передбачала повалення самодержавства й заміну його демократичною республікою; поліпшення становища пролетаріату (восьмигодинний робочий день, державне страхування тощо) і селянства (скасування викупних платежів за землю тощо). Кінцевою метою діяльності партії було проголошено пролетарську революцію та встановлення диктатури пролетаріату з метою побудови соціалізму.

На цьому з'їзді внаслідок розбіжностей партія розділилася на дві фракції – більшовицьку на чолі з **Володимиром Леніним** і меншовицьку на чолі з **Юлієм Мартовим**. В Україні осередки РСДРП діяли здебільшого в промислових центрах, де переважали російськомовні робітники. Ці організації ігнорували українське національне питання, агітували за «інтернаціональне» згуртування людей праці в боротьбі проти самодержавства та буржуазії.

Серед російських політичних партій, які проголосували захист інтересів селянства, найвпливовішою була **партія соціалітів-революціонерів** (т. зв. **єсери**). Виникали свої партії і в етнічній групі єреїв. Найавторитетнішою організацією серед єреїв був **«Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії» – Бунд**. Ця перша єврейська політична партія прагнула національно-культурної автономії для єреїв і соціалістичної перебудови суспільства. Певний час на автономних правах вона входила до складу РСДРП.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: об'єднання УДП з УРП в УДРП; створення у Львові УНДП; перейменування РУП в УСДРП.

2. За стислими характеристиками визначте, про яку з партій ідеТЬся.

» 1. Перша політична партія в Наддніпрянській Україні, створена 1900 р. в Харкові групою студентської молоді. » 2. Програма цієї партії, що виникла 1904 р. в Києві, передбачала встановлення конституційного ладу, проведення соціальних реформ та надання Україні широких автономних прав у межах федераційної Росії. » 3. Партия, що виникла 1905 р. в результаті злиття УДП та УРП, виступала за автономію України у складі федераційної Росії з виборною Українською народною радою (сеймом). » 4. Головне завдання партії, створеної 1902 р. радикальними членами РУП, які вийшли з попередньої організації, полягало в досягненні самостійності України. » 5. Партия, створена 1904 р. лівим крилом РУП, незабаром об'єдналася з РСДРП як її національно-автономна крайова організація. » 6. У програмі партії, створеної в результаті реорганізації РУП у грудні 1905 р., було наголошено на прагненні добитися національно-територіальної автономії України в складі Російської Республіки.

3. Заповніть таблицю «Українські політичні партії підросійської України на початку 20 ст.».

Назва партії	Рік створення	Лідери	Програмові засади

4. Дайте історичний коментар до подій та явищ, описаних у фрагментах джерел. У чому історичне значення згаданих подій/явищ?

«...Були привітання, спершу – від закордонних гостей, себто від Юліана Романчука, голови української парламентарної репрезентації... Тільки-но з'явився на сцені Романчук, залунали такі овації, що він довго не міг говорити. Коли ж промовив перші слова: "честь тобі, славний городе..." – знову овації струсионули залу, й по скінченні привіту – знову буря оплесків. Здавалося, що від гуркоту заваляться стіни!» (Дмитро Дорошенко).

«На з'їзді було до 50 душ з різних кутків України і постановлено на йому закласти організацію по пропонованому уставу і висловлено бажання притягнути до організації і членів існуючих громад. Рішено заснувати свою книгарню, а що дозвіл на книгарню добути дуже тяжко, то постановили просити редакцію "Київської старини", аби вона передала Загальній організації свою книгарню, але під своєю фірмою...» (Є. Чикаленко)

«Зиму 1903/4 року Рада була зайнята майже виключно програмним питанням і назвою партії, в яку мала перетворитися наша досі безпартійна організація. Тепер вже не було між нами голосів, що були б проти програми і проти внесення соціально-економічних питань, бо з'їзд постановив виробити замість платформи детальну програму» (Є. Чикаленко).

«З резолюції про назву партії. Вважаючи теперішно назву невідповідаючу соціал-демократичній програмі і тактиці партії, II черговий з'їзд партії ухвалює назву "Революційна українська партія" змінити назвою "Українська соціал-демократична робітнича партія"» (З матеріалів II з'їзду РУП).

5. Поміркуйте, що дає підстави для поданого нижче висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.

РУП належала визначальна роль у суспільно-політичному русі та формуванні партійно-політичної атмосфери в підросійській Україні на початку 20 ст.

§ 27 Російська революція 1905–1907 pp. на території України

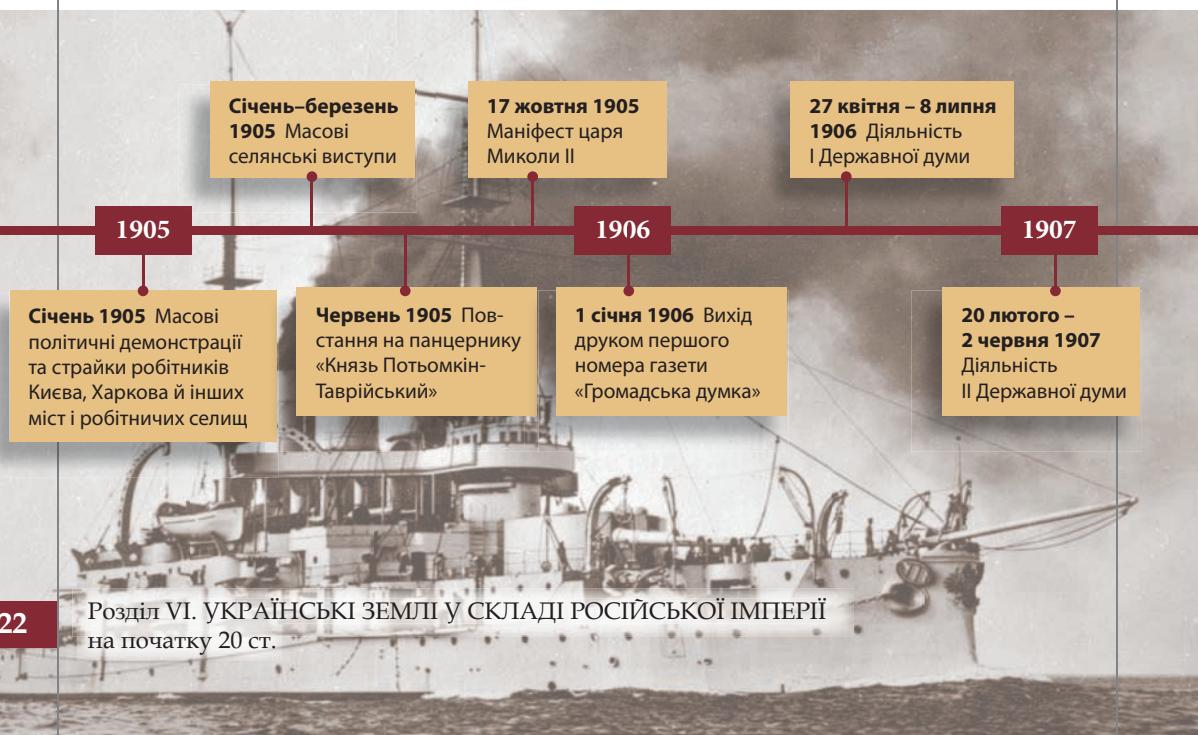

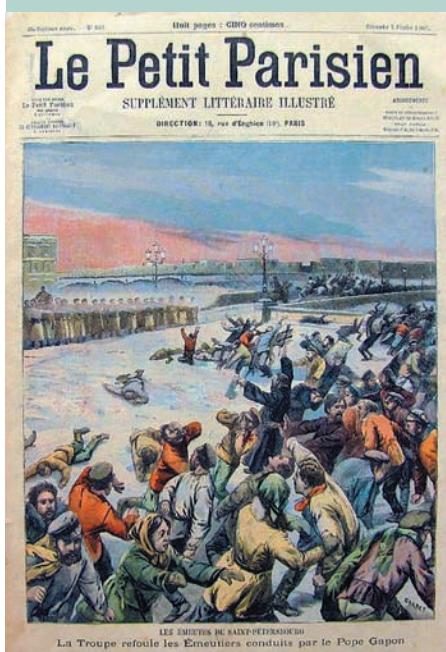
Прочитайте фрагмент історичного джерела. **» 1.** Визначте, у чому причини недоволення пролетаріату та селянства, що призводило до масових протестів, про які йдеться у джерелі. **» 2.** Висловіть припущення, якими були очікування цих двох найчисленніших груп населення в боротьбі за свої права 1905 р.

Зі спогадів Є. Чикаленка: «Під осінь 1905 року настали часи бурхливого, ураганного життя... Грандіозна всеросійська залізнично-поштово-телефрафна забастовка, змова, якої ніколи доти і після неї світ не бачив, надзвичайно схвилювала всіх. Де ж таки: величезна просторами держава лежала, як паралізована істота; ні один нерв не функціонував, не міг передати від центру на периферії жодного наказу, жодної звістки, і центр не знат, що діється на периферіях; а провінція не знала, чи є ще той центр, чи вже, може, бурхлива хвиля революції змела його й занесла в безвість. Ні листів, ні телеграм, ні газет нема, тільки якісь суперечні чутки, яких не можна провірити, бо ніхто не міг нікуди пройти по залізниці. Перелякані цар уже хотів був тікати з родиною пароплавом за кордон, але придворні умовили його лишитися і піти на поступки громадянству в надії його заспокоїти. Він знов покликав до влади звільненого, ненависного йому графа Вітте і доручив йому скласти проект конституції, яку сам ще недавно перед земськими делегатами назвав безглупдими мріями, а тепер оповістив її маніфестом 17 жовтня».

1. Які події 1905 р. засвідчили розгортання революції в Україні

Події в столиці Російської імперії – Санкт-Петербурзі, що відбулися в неділю, **9 січня 1905 р.**, означували *початок першої російської революції*. Цей день увійшов в історію як **Кривава неділя** – мирну багатотисячну демонстрацію робітників, які прямували до Зимового палацу, щоб передати імператорові петицію з вимогами поліпшити умови їхнього життя, розстріляли урядові війська.

← Висвітлення подій Кривавої неділі на сторінці французької газети Le Petit Parisien («Маленький парижанин»). 1905

Події в столиці спричинили хвилю обурення і протестів по всій імперії. Країною прокотилася хвиля страйків, які охопили й українські міста – Київ, Харків, Одесу, Катеринослав, Миколаїв.

У січні–березні 1905 р. страйками в Україні було охоплено 320 заводів, фабрик, майстерень. У губерніях Східної України страйкувало майже 170 тис. осіб, загалом кількість страйкарів в імперії сягнула 810 тис. До протестів долучилося

ї селянство. За перші три місяці 1905 р. в Україні відбулося близько 140 селянських виступів. Революційний рух перекинувся і в армію.

У червні в одеському порту почалося повстання на панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський», більшість команди якого становили українці. Серед керівників повстання були матроси **Григорій Вакуленчук** та **Панас Матюшенко**, а серед офіцерів єдиним, хто приєднався до повстання, став член РУП Олександр Коваленко. Незабаром «Потьомкін» знявся з якоря і вийшов у відкрите море, а згодом пристав до берега в румунському порту Констанца. Більшість потьомкінців залишилися в Румунії на становищі політичних емігрантів.

Незважаючи на невдачу, повстання на панцернику «Потьомкін» мало непримінальне значення. Це був *перший масовий виступ у збройних силах, перший випадок переходу військової частини на бік революції*.

У жовтні розпочався *всеросійський політичний страйк*. Під гаслами «Геть царський уряд!» по всій Росії згуртувалося понад 2 млн осіб, в Україні страйкувало більш як 120 тис. робітників. Із жовтня 1905 р. активізувалися протести селян. Страйкарі висували такі вимоги: скликати Установчі збори й проголосити Росію демократичною республікою з наданням політичних прав і свобод усім громадянам.

Наляканий розмахом революційних подій, цар Микола II **17 жовтня 1905 р.** видав *Маніфест*, у якому проголосив скликання Державної думи із законодавчими правами та забезпечення виборів у Думу всім верствам населення, обіцяв дарувати народу громадянські свободи: совісті, слова, зібрань, створення організацій, недоторканності особи. Маніфест відкривав перспективи для запровадження **парламентаризму** й політичної реорганізації країни.

Маніфест заклав умови для створення та діяльності політичних партій. У жовтні 1905 р. ліве крило російського ліберального руху створює **Конституційно-демократичну партію** (кадети). Вона спиралася на інтелектуальну еліту Росії. Ще однією

СЛОВНИК

Парламентаризм – система політичної організації держави, за якої чітко розмежовані функції законодавчої та виконавчої влади за привілейованого становища парламенту.

впливовою партією ліберального напрямку став **«Союз 17 жовтня»** (жовтністи). Ця партія об'єднувала російських лібералів, що обстоювали праві ідеї, тож у політичному спектрі жовтністи опинилися між кадетами і націоналістами. Тоді ж розпочався процес створення **«Союзу російського народу»** – російської монархічної та націоналістичної організації, яка обстоювала принципи «єдиної і неподільної» Росії, збереження самодержавства, заперечуючи демократичні та революційні рухи й прагнення народів до національно-культурного розвитку. Представники «Союзу» відкрито пропагували антисемітизм, закликаючи вигнати євреїв за межі Російської імперії. Вони мали підтримку царської адміністрації і працювали у тісному контакті з таємною поліцією – «охранкою», що забезпечувала існування бойових «дружин» «Союзу» – т. зв. чорних сотень. Саме тому членів цієї організації називають **чорносотенцями**.

СЛОВНИК

Антисемітизм – неприязнь, ворожість до євреїв і осіб єврейського походження; переслідування й дискримінація євреїв.

➔ Оратор закликає до страйку робітників Олександрійського металургійного заводу в Катеринославі. Жовтень 1905 р.

Проаналізуйте таблицю «Події 1905 р. в Україні». Складіть по 3–4 запитання про революційні події 1905 р., які стосувалися б: 1) робітничих страйків і селянських повстань; 2) виступів у війську та на флоті.

12 січня 1905 р.	Страйк на двох найбільших заводах Києва – Південноросійському машинобудівному та заводі Гретера і Криванека. Приклад киян наслідували робітники Катеринослава, Одеси, Харкова, Миколаєва
Червень 1905 р.	Повстання матросів на панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський»
Жовтень 1905 р.	Всеросійський політичний страйк – апогей революційних виступів літа й осені
Листопад 1905 р.	Повстання на крейсері «Очаків» на чолі з лейтенантом П. Шмідтом у Севастополі
Листопад 1905 р.	Повстання саперів київського гарнізону на чолі з підпоручиком Б. Жаданівським
Грудень 1905 р.	Один із найбільших селянських виступів у с. Великі Сорочинці на Полтавщині

2. У чому виявилося піднесення національного руху 1905–1907 pp.

Пом'якшення внутрішньополітичного режиму імперії зумовило пожвавлення політичного життя. Більш активним став і український національний рух.

Під тиском української громадськості Комітет міністрів 31 січня 1905 р. подав до Імператорської Російської академії наук запит про можливість скасування урядових указів 1863 та 1876 pp. У березні академія надіслала урядові доповідь, у якій обґрутовано, що українська мова є окремою слов'янською мовою, на підставі чого рекомендовано скасувати антиукраїнські розпорядження 1863 і 1876 pp. Проте сучасники тих подій зазначали, що питання скасування Емського указу «потонуло» в бурхливих хвилях революції: «Емський указ потонув, бо формально ніхто його не відміняв; обидві сторони – українське громадянство й російський уряд – з вибухом революції призначали його мовчи неіснуючим».

Національно налаштовані студенти вимагали запровадження українознавчих курсів в університетах. У 1907 р. у Харківському університеті Микола Сумцов почав читати лекції українською мовою з української народної словесності, в Одеському – Олександр Грушевський з історії України. У Київському університеті було дозволено викладати курс української літератури. Щоправда, тривало це недовго.

Революція 1905–1907 pp. дала можливість М. Грушевському повернутися з Галичини в підросійську Україну й перенести звідти деякі з інституцій, що опікувалися розвитком української науки і культури. Він, зокрема, виступив ініціатором переведення до Києва «Літературно-наукового вісника», за його сприяння в Києві було створено Українське наукове товариство (1907), яке, незважаючи на труднощі, видавало «Записки УНТ».

Українською мовою почав виходити найстаріший на той час в Україні, заснований з ініціативи Київської громади, історичний журнал «Київська старина» (1882–1906) під назвою «Україна» (1907).

Від кінця 1905 р. з'явились українські періодичні видання. Першою українськомовною газетою стало видання братів Шеметів у Лубнах (на Полтавщині) «Хлібороб». Незабаром у найбільших містах України, а також у Петербурзі й Москві виходило вже 18 українських газет і журналів. Проте лише щоденна українськомовна газета «Громадська думка» (згодом – «Рада»), незважаючи на переслідування, продовжувала виходити до 1914 р. Перший номер цієї газети побачив світ 1 січня 1906 р. (він був вилучений поліцією). Після чергового жандармського обшуку «Громадську думку» у серпні 1906 р. закрили. Незабаром видання часопису було відновлено під новою назвою «Рада». Видавцем обох газет, як ви вже знаєте, був Є. Чикаленко.

За галицьким прикладом в українських містах і містечках створювали «Про-світи». Вони, зокрема, почали діяти в Катеринославі, Одесі, Кам'янці-Подільському, Києві, Чернігові, Миколаєві, Житомирі, Мелітополі.

↑ Газета «Хлібороб». 1905

→ Редакція газети «Рада». У центрі – Є. Чикаленко

У роботі «Просвіт» активну участь брали відомі діячі культури – Леся Українка, М. Коцюбинський, Панас Мирний, М. Лисенко, Б. Грінченко, Д. Яворницький. Товариства засновували бібліотеки й читальні, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, організовували лекції, літературні та музичні вечори, ставили вистави тощо.

Унаслідок революції було легалізовано національні партії, що сприяло появленню їхньої діяльності.

Початок революції ознаменувався зростанням активності РУП, її участю у страйках селян та сільськогосподарських робітників, які відбувалися навесні та влітку 1905 р. у Київській губернії. 1905 р. був найбільш результативним у розгортанні партією агітаційно-пропагандистської роботи – було опубліковано, зокрема, 68 відозв загальним накладом майже 90 тис. примірників.

РУП-УСДРП бойкотували вибори до I Думи. Під час виборчої кампанії до II Державної думи УСДРП активно організовувала мітинги й масові зібрання. На кінець революції чисельність УСДРП становила близько 3 тис. членів. Проте в 1907 р. через арешти членів УСДРП її діяльність було згорнуто.

Конкурентом УСДРП в організації селянських виступів була «Спілка». У 1905 р. ця партія увійшла до складу РСДРП. Найбільший успіх «Спілка» мала під час виборів до II і III Державних дум, коли здобула значну кількість депутатських мандатів.

Сучасні українські мовознавці однією з важливих умов утвердження повнофункціональності мови вважають сприятливе економічне підґрунтя. Скориставшись свідченнями з джерела, поясніть, чому цього підґрунтя була позбавлена українська мова попри розширення сфер її використання. Доведіть на прикладі мовного питання, що поступки царизму внаслідок революції 1905–1907 рр. були лише імітацією реформ і лібералізації.

Є. Чикаленко про явища тих часів писав у своїх «Спогадах»: «Коли настала конституція, то громади Демократично-радикальної партії енергійно взялися коло заснування "Просвіт", які закладалися не тільки по великих містах, а й по містечках та великих селах. А коли вийшли "Тимчасові правила" про пресу, громади Демократично-радикальної партії почали видавати українські тижневі газети, які, правда, виникали й щезали, як бульки на воді, то за браком передплатників, коштів, то почали й за відсутністю літературних сил, а найбільше – через утиски уряду. Адже уряд, не забороняючи видавати українські газети, заборонив їх передплачувати. Досить було показати начальству бандероль, по якій одержував урядовець українську газету, щоб той позувся посади.

Розділ VI. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
на початку 20 ст.

Піп на селі боявся передплачувати, щоб на нього не доніс дяк, учитель народний боявся попа, на-віть лікарів земських подекуди позбавляли посад за передплату української газети; а в селянина просто з рук видирали її, наказуючи, щоб не смів читати таких газет; навіть начальникам пошт таємно наказано було не приймати від селян грошей, адресованих на українські газети. Деякі селяни та народні вчителі приїздили раз чи двічі на місяць до редакції, забирали з собою газету і вдома, позатулявши вікна, читали її, наче нелегальне видання.

Тільки незалежні від уряду люди вільних професій, як адвокати, лікарі, комерсанти – і то у великому місті, могли безборонно передплачувати українську пресу, бо там адміністрація не так могла це заважити, і таки там не можна було вживати брутальних способів заборони. А державні урядовці, навіть високого рангу, не могли передплачувати вільно українських газет».

3. Якою була діяльність українських парламентських громад у І та ІІ Державних думах

Згідно з новим виборчим законом наприкінці лютого – на початку березня 1906 р. відбулися вибори до **I Державної думи**. Щоправда, найбільш радикальні політичні сили або бойкотували вибори, або були усунуті від участі в них через арешти й заслання найактивніших членів. Серед партій, які відмовилися від участі у виборах, була й РУП-УСДРП. УДРП, яка щойно постала, не мала хоч трохи помітного політичного впливу й виступала у блоці з російськими партіями, насамперед кадетами. Такі виборчі блоки було створено в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові.

Від 9 українських губерній було обрано 102 депутати. Частина з них об'єдналася в *українську парламентську громаду*. Загалом громада об'єднувала 44 члени, її головою було обрано адвоката з Чернігова **Іллю Шрага**. Друкованим органом громади став журнал **«Український вісник»**, який виходив за участі М. Грушевського. Українські депутати готували законопроекти про надання Україні автономії, впровадження української мови в школах. Та через передчасний розпуск Думи (вона працювала лише 72 дні) жодне з питань не було винесене навіть на обговорення.

Вибори до складу **ІІ Державної думи** відбувалися у січні–лютому 1907 р. Цього разу у виборах узяли участь усі радикальні партії, у тому числі й українські. Українські депутати знову утворили українську думську громаду, яка складалася з 47 осіб. Вона ввійшла до фракції трудовиків, назвала себе *Українською трудовою громадою* і мала добиватися перетворення Росії на «правову й демократичну державу», забезпечення українцям права на автономію. Свою діяльність українські депутати висвітлювали на сторінках газети **«Рідна справа – Думські вісті»**.

➔ Ілля Шраг (1847–1919)

«Маючи всі зовнішні дані для публічних виступів – талант промовця, чарівний баритон, імпозантну постать, він з великим успіхом виступає на захист різних українських справ, переважно в земстві, в міській Думі, на різних з'їздах... Обраний у 1-шу Державну думу од Чернігівщини, І. Шраг бере найактивнішу участь в організації тут українських елементів і стає на чолі української фракції в Думі як голова фракції...» (О. Лотоцький)

Проте ця Дума була недовговічною: 3 червня 1907 р. цар Микола II ухвалив маніфест «Про розпуск II Державної думи». Ця подія увійшла в історію під назвою **«Третъочервній переворот»**, адже розпуск II Державної думи означав остаточну поразку революції.

Згідно з новим законом про вибори до **ІІІ Думи** близько 80 % населення позбавлялося виборчих прав, натомість істотні переваги отримали поміщики та велика буржуазія. Унаслідок цього в ІІІ і IV Державних думах не було утворено української громади. Проте «українське питання» обговорювалося в стінах парламенту. Зокрема, у ІІІ Думі за підписом 37 депутатів готовувався законопроект (т. зв. проект 37-ми) «Про мову навчання в початкових школах місцевостей з українською людністю», розроблений депутатами-українцями I та II Дум. Але цей проект було відхилено, як і інший проект про запровадження в Україні судочинства українською мовою. У IV Думу також було внесено законопроект про навчання рідною мовою в українських школах. Проте результат був так само негативний.

Про які особливості виборчого процесу 1906–1907 рр. свідчить карикатура, опублікована в сатиричному журналі «Шершень»?

» 1. Які законопроекти ініціювали українська фракція в I та II Державних думах? » 2. Яке значення для національного руху мала діяльність українських фракцій у Думах?

Є. Чикаленко згадував у «Спогадах»: «Голосну діяльність українців у Державній думі теж треба віднести до діяльності Демократично-радикальної партії... Сам факт існування української фракції в Думі мав величезне значення: він показав світові, що "руsskij narod" не моноліт, а існує і український народ, який домагається своїх прав на існування, на самостійне культурне життя. А для нас цей факт мав величезне агітаційне значення, як серед обмосковленої інтелігенції, так і серед несвідомого селянства, бо всім показав, що українці вважають себе окремою нацією.

За прикладом Першої думи вже легше було організувати українську фракцію і в Другій думі, хоч жодний член Демократично-радикальної партії не потрапив у посли Другої думи.

Українська думська громада... виробила законопроекти – про автономію України, про мову в школі, у суді, церкві і т. ін., які мала внести в Думу. Водночас до внесеного в Думу законопроекту про народну освіту українська фракція зробила поправки, домагаючись заснування курсів української мови, літератури та історії для народних учителів; заведення української мови як предмета навчання по вчительських семінаріях; заснування в Київськім, Харківськім та Одеськім університетах кафедр української мови, літератури та історії.

Але, на жаль, і ця Дума проіснувала тільки три з половиною місяця...»

У своїх спогадах «Сторінки минулого» О. Лотоцький згадував: «Існування української фракції в перших двох російських парламентах мало велике значення для пропаганди української ідеї. Справу українську ставилося в промовах депутатів широко, і ціла Росія та й заграниця прислухалася до їх слів. Особливо живий відгук викликала фракція в Україні. Звідти виборці засипали її членів привітаннями, наказами та побажаннями, щоб старалися про скасування національних обмежень та про заведення автономії, про націоналізацію школи та установ адміністративних і судових, а найбільше про раціональне вирішення земельної справи».

ОСОБИСТІСТЬ

Михайло Грушевський (1866–1934)

Український історик, організатор української науки, громадсько-політичний діяч. Активна діяльність у Київській громаді не перешкодила йому навчатися в університеті й одночасно провадити наукову роботу на кафедрі професора В. Антоновича. У 28-річному віці він очолив кафедру історії у Львівському університеті (1894–1914). Переїзнюючи в Австро-Угорщині, Грушевський продовжував громадсько-політичну діяльність і підінав працював над багатотомною «Історією України-Русі». Голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1897–1913). Редактор

«Записок НТШ» і «Літературно-наукового вісника», засновник і голова Українського наукового товариства у Києві (з 1908 р.).

→ М. Грушевський серед близьких і друзів

Сидять: Марія Грушевська з донькою Катериною, Степанія Левицька, Михайло Грушевський; стоять: Іван Труш, Северин Данилович та Іван Франко. Львів. 1901

Прочитайте фрагменти історичного джерела. 1. Чому сучасники називали М. Грушевського «символом всеукраїнського єднання»? 2. Завдяки яким особистим якостям М. Грушевський став одним з лідерів українського національного руху та організатором української науки? 3. На які риси характеру М. Грушевського звертали увагу сучасники? Що в його особистості вразило вас?

Д. Дорошенко у своїх спогадах розповідав: «Приїзд Грушевського мав велике значення. На той час проф. Грушевський уважався всіма нами за провідника українського національного руху в Росії. Його великі наукові й громадські заслуги, його надзвичайний організаційний талант створили йому великий авторитет і глибоку пошану. Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання, його слово було для нас за тих часів законом. Він був саме в розkvіті своїх сил, повний енергії й широких планів. З прибууттям Грушевського до Петербурга всі підпорядкувалися йому без застережень, і він став ідейним провідником як редакції "Українського вісника", так і Української парламентарної громади. Організаційний хист Грушевського виявився в повнім блиску. Він об'єднав навколо "Українського вісника" цілий гурт нових визначних сил і всій роботі редакції надав більш систематичного й широкого характеру...»

→ Михайло Грушевський у колі рідних. Поруч з ним дружина, брат і сестра. Сидять племінники, дочка Катерина та мати. 1907

I. Франко писав у 1911 р.: «...Крім наукової і публіцистичної праці [Грушевський] змушений обставинами присвячувати багато часу та заходів різним освітнім організаціям, у яких він майже скрізь займає визначне місце. Він не тільки авторитетний історик та університетський професор, але також редактор та співробітник численних наукових та літературних видань, голова різних товариств та комісій, і в тих товариських організаціях невтомний ініціатор та дуже тяжчий диспутант. Сума духової праці, яку вкладає в своє життя сей незвичайний чоловік, мусить наповнити подивом кожного, особливо такого, що мав нагоду пізнати його близьче... Грушевський зовсім не тип ученого на зразок німецьких професорів, який знає тільки свою спеціальність і поза нею лише мінімум людського життя; навпаки, проф. Грушевський знаменитий організатор, і агітатором стати не позволяє йому тільки його незвичайно бистрий практичний розум, що хоронить його від усякого запалу та того, що росіяні називають "увлечение"».

О. Лотоцький згадував: «Вставав він рано і зраз сідав за працю – за писання. Бувши дуже короткозорим, міг писати, коли очі близькі були до паперу, – отже, тримали ми для нього низький стільчик дитячий, на якому й сидів він, працюючи, перед бюрком. До сніданку – десь о годині 9-й – на бюрку вже лежала купка списаних листочків – здебільшого стаття, про яку він умовився напередодні з тим чи іншим органом преси або науковим видавництвом. Затим телефони, чи хтось до нього, чи він кудись. Поміж численними зустрічами встигав побувати в бібліотеці, використати книгу, якої не міг знайти в іншому місті, списати чи скоригувати якийсь архівальний документ до біжучої праці. Використати його самого можна було хіба за сніданком та обідом або вже увечері, по зборах у нас чи коли повертається з якихось зборів, тоді, поза діловими оповіданнями про наслідки свого рухливого дня, розсипав іскри добродушного чи їдкого гумору».

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОТО НАУЧИЛИСЯ

- Установіть хронологічну послідовність подій:** діяльність II Державної думи; об'єднання Української демократичної партії з Українською радикальною партією в Українську радикально-демократичну партію; створення Революційної української партії (РУП).
- Визначте, які з названих подій відбулися в 1905 р. в Україні.**
  - 1. Повстання моряків 12 кораблів Чорноморського флоту на чолі з лейтенантом П. Шмідтом.
  - 2. Збройний виступ саперів на чолі з Б. Жаданівським.
  - 3. Перша велика (10 тис. учасників) політична демонстрація робітників.
  - 4. Повстання на панцернику «Потьомкін», організаторами якого були Г. Вакуленчук та П. Матюшенко.
  - 5. Виступ селян у Великих Сорочинцях на Полтавщині.
  - 6. Утворення

Революційної української партії. » 7. Збройне повстання робітників у Горлівці, Єнакієвому, Луганську. » 8. Відзначення 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка. » 9. Кривава неділя.

3. Заповніть пропуски й усно відновіть текст.

Вибори до І Державної думи відбулися _____. Щоправда, радикальні політичні сили _____. У І Державну думу від 9 українських губерній було обрано _____. 44 депутати об'єдналися в _____. Головою було обрано _____. Друкованим органом став журнал _____. Українські депутати підготували _____. Вибори до складу ІІ Державної думи відбувалися у _____. Цього разу у виборах взяли участь усі радикальні партії, зокрема й українські. Українські депутати знов утворили ____, яка складалася з _____. Вона ввійшла до фракції _____ й назвала себе _____. Вона мала добиватися _____. Проте її дума виявилася недовгоіснуючою: її розпуск відбувся _____.

4. Наведіть факти, які свідчать про піднесення національного руху в 1905–1907 pp. в Україні відповідно до плану: » 1. Поява масових українських періодичних видань. » 2. Діяльність «Просвіт». » 3. Активізація діяльності політичних партій.

5. Які організації, що виникли в Наддніпрянській Україні в 1905–1907 pp., характеризує діяч українського національного руху Микола Аркас? Порівняйте їхню діяльність із подібними організаціями в Західній Україні другої половини 19 ст. Наскільки виправдовує себе порівняння цих організацій з церковними братствами кінця 16–17 ст.?

«Вони по своїх статутах (уставах) мають ширити самосвідомість серед українського люду, нести освіту в народ по найдальших кутках, де живе він, а для того – видавати і ширити дешеві, корисні для людей книжки, заводити книгозбірні, влаштовувати читання й таке інше. Товариства ці повинні зробити те велике діло для свого народу тепер, що колись випало було на долю церковним братствам. Хоч обставини життя тепер і не ті, але праця їх однаково свята й велика».

6. Дайте історичний коментар до подій та явищ, описаних у фрагментах джерел. У чому історичне значення згаданих подій/явищ?

«На обов'язок уряду покладаємо Ми виконання непохитної Нашої волі: 1. Дарувати населенню непорушні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і спілок. 2. Не зупиняючи призначених виборів у Державну думу, залучити тепер же до участі в Думі, в міру можливості, відповідно до стисlosti терміну, що залишається до скликання Думи, ті класи населення, які нині зовсім позбавлені виборчих прав, надавши за цим подальший розвиток початку загального виборчого права у знову встановленому законодавчому порядку...»

«Газета буде... давати щоденний огляд політичного, громадського, економічного і літературного життя на Україні, в Росії та по чужих землях; поезії та оповідання, наукові фейлетони. "Громадська думка" буде стояти за рівне усім право і справжню волю особи, слова, друку, віри, зборів і спілок; оборонятиме право українського народу на своє національно-політичне життя і через те вимагатиме автономії України...»

«Партайнє життя наше в Києві зовсім завмерло, бо частина членів Української демократично-радикальної партії відрнула цілковито в легальну культурно-просвітнію працю в "Просвіті", в організацію народного університету, а друга – у працю в першій українській щоденній газеті "Громадська думка", в місячнику "Нова Громада" та в журналі "Україна", у який переіменувалася "Київська старина" після відсвяткування свого 25-річного ювілею» (Є. Чикаленко).

7. Чи вважаєте ви слушним висновок українського історика? Відповідь обґрунтуйте.

«Думське законодавство не дало нічого українському життю» (М. Грушевський).

§ 28 Суспільно-політичне становище у 1907–1914 рр.

Прочитайте джерело й узагальніть, про що в ньому йдеться. **»** 1. З'ясуйте, коли відбулися описані в ньому події. **»** 2. Визначте, як автор ставиться до подій, про які розповідає. Чи збігаються відомості джерела з інформацією підручника? **»** 3. Що в тексті видалося добре відомим, а що – новим?

З «Спогадів» Є. Чикаленка: «...3 розвітком українського культурно-просвітнього життя поступово завмигало партійне, а після розпуску 2-ї Державної думи, коли почалася страшна столипінська реакція, і зовсім завмерло. Демократично-радикальна партія поступово вмирала і, нарешті, 1907 року зовсім умерла, хоч і без офіційного похорону, а просто перестала існувати.

Коли настала чорна столипінська реакція, коли позакривано "Просвіту" і майже всі українські клуби, коли познікали всі провінційні українські газети й зосталися тільки щоденна "Рада" в Києві та "Рідний Край" у Полтаві, що ледве-ледве животіли під пресом адміністрації, яка, як уже я казав, не забороняючи видавати, забороняла передплачувати, тоді українське громадянство виразно відчуло потребу знов у нелегальній підпільній організації...»

1. Якою була політика російського самодержавства щодо України в пореволюційні роки

Після поразки революції 1905–1907 рр. у Російській імперії *запанувала реакція*. У цих умовах царський уряд проводив відверту антиукраїнську політику. Через утиски й переслідування одна за одною в містах припиняли діяльність культурно-освітні організації. Закривалися українські періодичні видання, було заборонено й передплату. Знову заборонили викладати українською мовою в навчальних закладах, де це встигли запровадити під час революції. Набула чинності цензурна заборона на вживання у будь-яких публікаціях назви «Україна». Відновлено обмеження на ввезення і поширення книжок українською мовою. В Україні тривалий час діяв воєнний стан – стан посиленої чи надзвичайної охорони. Діяли військово-польові суди, які засуджували учасників заворушень до страти та ув'язнення. У містах і селах лютували каральні військові, козачі і чорносотенні загони.

1906

1907–1911
Діяльність
ІІІ Державної думи

1910

1910 Ухвалення циркуляра П. Столипіна
із забороною реєструвати
будь-які «інородницькі» товариства

1914

1906 Початок
агарної реформи
П. Столипіна

1908 Створення
Товариства українських
поступовців (ТУП)

1911–1913
Справа
Бейліса

Лютій 1914 Масові демонстрації та
політичні страйки проти заборони
царським урядом святкування 100-річчя
від дня народження Тараса Шевченка

↓ Петро Століпін (1862–1911)

↑ Кінна поліція біля університету Св. Володимира під час студентських демонстрацій. 1910

Головним провідником імперської реакційної політики від 1906 р. був голова Ради міністрів **Петро Століпін**, який у своїй діяльності спирався на ідеологію російського **шовінізму**. Політичні переконання Століпіна безпосередньо стосувалися України. У 1908 р. в Києві було створено **«Клуб російських націоналістів міста Києва»**. Завдяки особистому протегуванню Століпіна та державній підтримці він став однією з найвпливовіших політичних сил у Російській імперії. Основне завдання клубу визначалося як «боротьба з українофільством», яке, на думку його ідеологів, підривало коріння «російської православної цивілізації». Тож діяльність клубу була спрямована проти українського руху.

Іншим ударом по українському рухові став циркуляр Століпіна від 20 січня 1910 р. із забороною реєструвати будь-які інородницькі («инородческие») товариства. Циркуляр також дозволяв губернаторам на їхній розсуд закривати вже зареєстровані товариства. В окремій інструкції міністр пояснював губернаторам, що заборона поширювалася на українські та єврейські організації. Це роз'яснення стало першим в історії фактом офіційного визнання з боку вищих посадових осіб Російської імперії окремішності української та російської націй. Унаслідок згаданого циркуляра український рух знов опинився в підпіллі.

Прочитайте фрагменти документа і доберіть контраргументи до тез, сформульованих у ньому. Висловте свою оцінку наведеним міркуванням.

Із книги С. Щоголєва «Сучасне українство. Його походження, зростання і завдання» (Київ, 1913):
«I. Українська мова малопридатна для створення рідної малоросам обласної культури. II. Південноросійська народна школа не потребує малоросійських підручників і викладання: підручники ж і книжки на мові українській не тільки некорисні, а й шкідливі. III. Націоналізація малоросійських народних училищ, як зазначав М. Драгоманов, необхідна для федеративного розпаду Росії, для знищення єдності і згуртованості російського народу як великороджавної одиниці в Європі. IV. Наявність в малоросійській чи українській популярній літературі своєрідної (фонетичної) орфографії є фактором, що шкодить народній грамотності і гальмує культуру Півдня Росії. V. У Західній Русі українська книжна мова – плоть від плоті мови польської – забезпечує українському руху підтримку і співчуття полонізаторів».

СЛОВНИК

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, проповідь національної винятковості, приставлення інтересів однієї нації інтересам іншої, схильність до розпалювання міжнаціональної ворожнечі й ненависті.

2. Навіщо імперським ідеологам була потрібна «справа Бейліса» і яку роль у ній відіграла громадськість

Насаджуючи російський великородзинний шовінізм, царська влада прагнула розпалити ненависть до «інородців», тобто представників інших національностей (не росіян), посіяти взаємну ворожнечу між представниками національних меншин, зокрема, мала на меті підбурити українців до антисемітських акцій.

Показовим є один з найбільш резонансних судових процесів того часу – «справа Бейліса» 1913 р. Прикажчика цегельного заводу киянина Менделя Бейліса, єрея за національністю, було звинувачено в убивстві з ритуальною метою християнського хлопчика Андрія Ющинського.

➔ Судовий процес у «справі Бейліса». Тогочасний малюнок

Чорносотенна преса розгорнула антисемітську агітацію, підбурюючи до єрейських погромів. Слідство тривало понад два з половиною роки й викликало протести передових діячів культури всієї імперії. На захист Бейліса виступила демократична російська та українська інтелігенція. У громадській кампанії взяли участь В. Короленко, М. Коцюбинський, М. Заньковецька, М. Садовський та ін. Громадські протести перешкодили намірам перетворити суд у «справі Бейліса» на суд над «інородцями».

Під тиском незаперечних доказів, протестів громадськості колегія присяжних засідателів, незважаючи на численні кривосвідчення чорносотенців, вивірдала Бейліса.

3. У чому суть та якими були наслідки аграрної реформи Століпіна в Україні

Як ви вже знаєте, перешкодою, що гальмувала розвиток ринкових відносин у сільському господарстві, було поміщицьке та общинне землеволодіння. У 1905 р. в Україні налічувалося близько 45 % дворів з общинним землеволодінням. Общинна форма землеволодіння була найбільш поширеною у Харківській губернії та Південній Україні, де вона охоплювала від 91 до 96 % усіх селянських дворів. На Чернігівщині общинники становили близько 50 %. Незначною була їхня кількість на Правобережній Україні й на Полтавщині.

У 1906 р. цар Микола II підписав указ, згідно з яким кожен селянин отримував в особисту приватну власність земельний наділ, що перебував у розпорядженні сільської общини. Селяни, які виходили з общини, повинні були або переселятися із села на хутір, або, зберігаючи садибу в селі, перенести своє господарство на відведену індивідуальну ділянку (**відруб**).

Від 1907 р. до 1911 р. в Україні виділилося на хутори та відруби 226 520 селянських господарств, що становило майже половину їхньої загальної кількості. Проте більшість хуторян мали вбогі господарства, які руйнувалися й занепадали. Для малоземельних селян вихід з общини означав цілковите розорення. Він позбавляв їх можливості користуватись общинними вигонами, водопоями та іншими угіддями, без яких вони не могли довго протриматися на відведеній ділянці землі. Тому біднота чинила опір руйнуванню общини.

ЗАУВАЖТЕ

У 1913 р. Україна досягла найбільшого за всю попередню історію валового збору зернових — 1,2 млрд пудів.

Цей процес розшарування села на заможних селян і бідноту.

В Україні унаслідок концентрації земельних наділів у руках заможних власників, використання ними машин, добрив, розширення посівних площ збір зерна збільшився майже у півтора разу (1909–1913).

Важливою ланкою нової аграрної політики було заохочення *переселення селян на малоосвоєні регіони Російської імперії*. Найбільше трудових мігрантів з України — майже 1 млн осіб — виїшло до Південно-Західного Сибіру й Північного Казахстану (Сірий Клин) і Далекого Сходу (Зелений Клин). Незабаром близько 70 % переселенців повернулося в Україну.

Наслідки аграрної реформи Столипіна

- » Створення нових можливостей для капіталізації сільського господарства
- » Формування потужної верстви середнього та заможного селянства, яке не лише годувало країну, а й забезпечувало найважливіші статті її експорту
- » Застосування машин і добрив у господарствах поміщиків та заможних селян, а відтак зростання продуктивності сільського господарства
- » Прискорення обезземелення селянства, поява великої кількості безробітних, посилення майнового розшарування селян
- » Переселення частини українських селян у малоосвоєні райони азіатської частини імперії
- » Зростання соціальної напруги в суспільстві

4. Які особливості мав національний рух 1908-1914 рр.

В умовах неможливості діяльності українських політичних партій для координації українського національного руху в підросійській Україні на початку **1908 р.** в Києві виникла нелегальна громадсько-політична організація – **Товариство українських поступовців (ТУП)** на зразок ЗУБО. Ініціаторами її заснування були представники Української демократично-радикальної партії. До ТУП долутилися також частина українських есдеків та окремі представники інших партій і безпартійні. Нова організація об'єднала тогочасну українську національну еліту. Її членами були, зокрема, **М. Грушевський, Є. Чикаленко, С. Єфремов, В. Винниченко, І. Шраг** та ін.

ТУП обстоювало три основні ідеї: *парламентаризм, переведову Російської держави на федераційних засадах, національно-територіальну автономію України*. Діяльність ТУП була спрямована на українізацію шкільної освіти, впровадження української мови в громадських установах, суді, церкві тощо.

Керівним органом ТУП була Рада, яку обирали на щорічних з'їздах організації. Відбувалися такі зібрання нелегально, здебільшого в будинку Є. Чикаленка в Києві. Осередки організації – «громади ТУП» діяли по всій Україні (блізько 60), а також у Петербурзі та Москві.

↑Дмитро Донцов
(1883–1973)

«Тепер, коли українці починають голосно говорити, як це робить Донцов і товариші, що всяка надія на Росію є утопія та що лишається шукати рятунку тільки в сепаратизмі, я кажу вам: бійтесь його! ...Донцови будуть числитися не одиницями і не десятками, а сотнями, тисячами, мільйонами!..»
(З промови лідера партії кадетів Павла Мілюкова)

Резонансною подією, яка стала навіть предметом обговорення в Державній думі, було виголошення доповіді **Дмитром Донцовим** «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» на II Всеукраїнському студентському з'їзді в 1913 р. у Львові. У ній Д. Донцов обґрунтував ідею **сепаратизму** як протиставлення ідеї самостійництва: *«Актуальним є не гасло самостійності – мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злучі з Росією, актуальним, більш реальним, більш конкретним і скоріше здійсненим є гасло відірвання від Росії, – політичний сепаратизм»*.

Антиукраїнська політика тривала й після смерті Столипіна 1911 р. Її кульмінація припала на березень **1914 р.**, коли імперська влада заборонила *урочистості з нагоди 100-ї річниці народження Тараса Шевченка*. Урядові заборони спричинили масові демонстрації студентів у Києві та інших містах України.

З критикою урядових заборон виступила частина депутатів Державної думи, зокрема кадети і трудовики. Лідер кадетів П. Мілюков наголосував на безглупості заборони та на можливих негативних наслідках її.

Каральні урядові заходи в умовах громадського спротиву і справді не досягли мети: національно свідома українська громадськість відзначила Шевченків ювілей, організувавши демонстрації, мітинги, урочисті зібрання. Так, 25 лютого (10 березня н. ст.)

→ Плакат з нагоди 100-ї річниці народження Т. Шевченка, створений українцями Вінніпегу (Канада). 1914

більшість студентів Києва не прийшли на лекції у свої навчальні заклади. День святкування перетворився на акцію протесту проти заборони вшанування 100-річчя Шевченка.

Прочитайте фрагмент з історичного джерела. » 1. З'ясуйте, що передбачала програма підготовки урочистого святкування в Києві та інших українських містах 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. » 2. У чому переконували владу російські чорносотенці й націоналісти? Які це мало конкретні наслідки?

Є. Чикаленко у «Щоденнику» назначав: «Готовалась Україна по всіх великих і малих городах, містечках та селах відсвяткувати 100-літній ювілей Тараса Григоровича так гучно, як дозволять місцеві сили. В Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Кам'янці городські думи взялися організувати свята: повибрали для того комісії, асигнували гроші. Київська дума, наприклад, визначила на це свято майже одноголосно 5 тисяч рублів. Маленькі міста, певне, обмежилися б якимись концертами, виставами, а села – здебільшого самими панаходами. Але не так склалось, як гадалось.

Київська права преса – націоналістичний «Кievлянин» та чорносотенний «Кiev» підняли страшний гвалт, а за ними і вся права преса по всій Росії. Чого тільки вони не наговорили! Шевченко – безбожник, богохульник, сепаратист, ворог російської державності. І от мазепинці хотять такому злочинцеві ставити пам'ятник у «святому Кієві» та святкувати його 100-літній ювілей... Від націоналістичних та чорносотенних клубів посыпалися телеграми всім міністрам, щоб не дозволяли цих свят, щоб звернули пильну увагу на «мазепинський» рух, бо він найнебезпечніший за всі політичні рухи, бо посягає на цілість держави, намагається роз'єднати «двоє ветві єдіного русского народу».

Попечитель (куратор) Київської округи Деревицький циркуляром заборонив учителям і учням брати яку-небудь участь у святах. Потім пішла чутка, що міністр внутрішніх справ «посоветовал» губернаторам не дозволяти ювілейних свят. Нарешті Й Синод заборонив служити «торжественные» панаходи по Шевченкові... Ми звернулися до кадетів та трудовиків, щоб вони негайно подали урядову «запросу» у Думі з приводу цих заборон, а самі умовилися добиватись скрізь дозволу на свята...»

На основі уривків із джерел напишіть оглядову статтю, новинне повідомлення тощо для закордонної газети про політичні умови, у яких розгортається український рух.

Зі спогадів письменника С. Васильченка: «...Мені пригадалось, як одувався той пам'ятковий ювілей 1914 року в Києві. Україна готувалася до бучного ювілею, і він мав би вилитися в таке всенародне свято, якого ще до того часу не знала Україна; влада це бачила і вжila заходів: всяких святкування, навіть панаходи, були суверо заборонені. Всім школам був даний з цього приводу суверий наказ. У Києві видавництво «Криниця» видрукувало 12 000 примірників «Кобзаря» до ювілею – всі вони були конфісковані. Гадали, що ніякого святкування не буде. Але якось несподівано в пам'ятний день увесь Київ, особливо молодь, вийшли на вулиці міста з портретами Т. Шевченка, з співами, з прaporами, з квітами. Того року була рання весна, і цей день видався надзвичайно теплий і ясний. Всі вулиці були забиті людьми. Ганяла поліція, гарцювали з нагаями козаки, – цілими натовпами хватали в тюрму, нічого не помагало.

..Чорносотенна частина київського студентства, які звалися тоді "академістами", помагали, як тільки могли, поліції. Вони вчиняли бешкети; били вікна в редакції української газети, вихвачували з рук і рвали портрети Шевченка, бюсти, що стояли у вітринах, обкидали гряззю. Надвечір вийшов ювілейний номер газети, – вони платили великі гроші, купували їх пачками і тут же на вулицях рвали на шматочки. Але люди хапали клаптики і ховали на спомин про великий день.

Наслідки були відомі: всі помешкання київських тюрем були до вечора набиті студентами, курсистками і іншими учнями вищих і середніх шкіл».

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОТО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: початок аграрної реформи П. Столипіна; ухвалення циркуляра П. Столипіна із забороною реєструвати будь-які «інородницькі» товариства; судовий процес у «справі Бейліса»; створення ТУП.

2. Виберіть твердження, що характеризують становище України після поразки революції 1905–1907 pp.

- » 1. Почали з'являтись українські періодичні видання.
- » 2. Було легалізовано національні партії, відтак пожвавилася їхня діяльність.
- » 3. Судочинство ґрунтуються не на праві, а на сваволі бюрократії.
- » 4. Відбулися вибори до І Державної думи Росії, з-поміж депутатів були й українці.
- » 5. Заборона демократичних видань.
- » 6. Посилення національного гніту.
- » 7. Різке звуження сфери вживання української мови.
- » 8. Впровадження на більшій території України стану посиленої охорони.
- » 9. Створення в українських містах і містечках осередків «Просвіти».
- » 10. Здійснення масових арештів.
- » 11. Погроми прогресивних громадських організацій.

3. Чого прагнув досягти Петро Столипін, запроваджуючи аграрну реформу?

- » 1. Підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва.
- » 2. Створити незалежний від органів адміністративного управління суд.
- » 3. Подолати проблему аграрного перенаселення.
- » 4. Підвищити товарність селянського господарства.
- » 5. Зміцнити соціальну опору самодержавства на селі.
- » 6. Надати селянам право особистої свободи, ліквідувавши залежність їх від поміщика.

4. Що передбачала аграрна реформа Петра Столипіна?

- » 1. Селяни здобули право особистої свободи, позбувшись залежності від поміщика.
- » 2. Руйнування селянської общини.
- » 3. Дозвіл селянам отримати землю у приватну власність (хутір чи відруб).
- » 4. Переселення селян у малоосвоєні райони Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу.
- » 5. У губерніях і повітах створювалися виборні установи, які отримали право розв'язувати господарські й культурні питання.

5. Дайте історичний коментар до подій та явищ, описаних у фрагментах джерел. У чому історичне значення згаданих подій/явищ?

«Як би не ставилися до аграрної політики Столипіна – можна її приймати як найбільше зло, можна її благословляти як благодійну хірургічну операцію, – цією політикою він зробив величезний подвиг у російському житті. Її зрушенням воістину революційне... Із аграрною реформою, яка ліквідувала общину, за значенням в економічному розвитку Росії в один ряд можуть бути поставлені лише звільнення селян і проведення залізниць» (П. Струве).

«Після довгих нарад, обмірковувань вирішили ми 1908 року відновити давню безпартійну загальну організацію, що існувала від 1897 до 1904 року, але тепер під новою "Товариство українських поступовців" (так званій ТУП), без усякої програми, лише на платформі федеративного устрою Росії та автономії України, у яке увійшли ті самі громади, що входили в Демократично-радикальну партію» (Є. Чикаленко).

«Київський міський голова І. Дяков, перебуваючи в Петербурзі, з'ясовував у міністерстві внутрішніх справ, чи буде допущено владою прийняті київським міським управлінням заходи до 100-річчя від дня народження поета Т. Г. Шевченка... В міністерстві... було заявлено, що владою ніяких святкувань, присвячених пам'яті Шевченка, дозволено не буде» (Газета «Киевлянин», 4 лютого 1914 р.).

§ 29 Ідеї автономії та самостійності в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини. Практичне заняття № 6

1. Якими були програмові засади Української народної партії

«...Українська народна партія є партія робітницької маси українського народу; єсть партія українського міського і сільського пролетаріату.

Українська народна партія визнає соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український і інші народи, знищити визиски, безправ'я, знищить сучасний устрій, збудований на насилилі, примусі, нерівності і пануванні.

Цей ідеал такий: взагалі, знаряддя виробу – фабрики і заводи на землі, оселеній українським народом, мусить належати Українцям-робітникам, а земля (рілля) – Українцям-хліборобам.

ВІЛЬНА НЕПІДЛЕГЛА САМОСТІЙНА РЕСПУБЛІКА – УКРАЇНА РОБОЧИХ ЛЮДЕЙ.

...Аби позбутись бюрократичної централізації, яка єсть ворог свободи взагалі, Самостійна Республіка Україна будучини мусить бути спілкою вільних і самоправних українських земель, що різняться умовами життя: такі: Слобожанщина, Правобережна Україна, Запоріжжя, Кубань, Чорномор'я, Полісся, Галичина і т. д.

Будуємо і боремося за Самостійну Україну зовсім не для того, аби в її панували капіталісти, хоч і українські. Весь час боротьби не забуваємо, що єдине соціалістичний ідеал може остаточно задовольнити український пролетаріат і, взагалі, працюючий український люд.

Самостійна Україна буде республікою вільних людей, свободних від гніту і експлуатації, республікою людей свободної праці...»

2. Якими були програмові засади Української демократично-радикальної партії

«Українська демократично-радикальна партія, обстаючи в справах політичних за глибокодемократичну державну конституцію, в той же час розуміє се так, що реформована держава мусить бути федерацією рівноправних автономних національно-територіальних одиниць. Такої автономії вимагає Партія і для свого Українського Народу на всій тій території, яку він фактично тепер заселює суцільною масою.

Заснована на Вкраїні російській, Партія тут і виявляє свою роботу. Але се не значить, що ми відокремлюємо себе від тих частин нашого народу, які живуть поза межами Росії. Думка про відрізнені частки національного тіла ніколи не може покинути живу націю, – не покине вона й нас і виявлятиметься в наших вимаганнях, у нашій тактиці й політичній боротьбі.

1. Новий лад мусить забезпечувати загальнознані вже людські права і найперше – волю від кари на тілі, від кари на смерть та від кари вічною тюрмою – кари, що часом буває гірша за смертну; потім – незайманість особи, оселі й

листування без судового декрету. Опірч того, кожна людина мусить мати волю: а) оселятися й жити скрізь, добирати собі яке схоче діло й порядкувати своїм добрим як схоче, без ніякого окремого дозволу; б) вживати рідної мови в приватному й громадському житті; в) говорити, писати й друкувати що хоче, відповідаючи тільки перед судом, коли зламала закон; г) належати до якої хто хоче віри або й ні до якої; д) збиратися на збори, гуртуватися в спілки й товариства, страйкувати. Громадянські права й повинності мусять бути рівні для всіх, усі привілеї клас, станів, полу, віри, нації мусять бути скасовані.

2. Кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою краєвою презентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах в межах цієї території. Кожна така автономна одиниця має право, рівне з правоможної іншої одиниці.

Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць».

3. Якими були програмові засади Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП)

«Резолюція про автономію України.

Маючи на увазі, що процес економічної централізації являється лише однією стороною економічної еволюції, другою ж стороною її є економічна децентралізація, котра тягне за собою децентралізацію політичну, що форми політичні пристосовуються до індивідуальних, економічних, побутових, психологічних і культурних обставин її, що в інтересах демократії державного ладу потрібна децентралізація законодавства, адміністрації й судівництва, що в інтересах усунення, оскільки це можливо в капіталістичному суспільстві, національного гніту потрібно передання усіх тих справ, в яких виявляється національний гніт, в руки представницького зібрannя національно-територіальної одиниці. В інтересах розвитку класової боротьби і продукційних сил на Україні II черговий з'їзд УСДРП приймає в свою програму постулат Автономної України (Україну з'їзд визнає лише в межах етнографічних) з правом законодавчим в тих справах, котрі торкаються лише народу, мешкаючого на території України».

ПРАЦЮЙМО САМОСТІЙНО. Виконайте завдання 1. Проаналізувавши політичні засади програм тогочасних партій підросійської України, сформулюйте 2–3 причини відданості більшості з них ідеям федералізму.

ПРАЦЮЙМО САМОСТІЙНО. Виконайте завдання 2–3. Скориставшись пам'яткою, проаналізуйте фрагменти програмових документів партій. Зверніть увагу, що аналіз *актових* історичних джерел має певні особливості. На відміну від оповідних, ці джерела було створено в процесі діяльності різних державних, громадських установ, організацій тощо, тож вони мали свого часу практичне значення, чим зумовлений їхній діловий, офіційний характер. Тому алгоритм опрацювання трохи інший:

- 1) визначте, коли, де та за яких обставин з'явився аналізований документ, тобто схарактеризуйте історичні умови створення документа, а також узагальніть, про що в ньому йдеться; усе це стисло запишіть у першій частині відповіді;
- 2) визначте, які результати мало ухвалення документа, які зміни в державі та суспільстві загалом зумовило або могло зумовити впровадження цього документа; сформулюйте значення документа і наслідки реалізації закладених у ньому ідей для історичного процесу;

3) поміркуйте, у чому цінність джерела саме для вас, стисло викладіть ставлення до заходів, передбачених цим документом, до основних ідей, які в ньому задекларовано; чи мало ухвалення документа ті наслідки, на які сподівалися його укладачі.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ. Поставте собі оцінку за урок, зирахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Перевірте, чого навчилися з теми «Українські землі у складі Російської імперії на початку 20 ст.»

I. ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ.

1. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?

- 1.1. «Програма Радикальної партії по суті мало чим різнилася від програми Демократичної партії і не привабила широких кіл інтелігенції, а тим паче народніх. Старші або зовсім були байдужі до всяких програм, або зосталися в Демократичній партії, а молодші українці та селяни й робітники гуртувалися в Революційній українській партії (РУП), яка перетворилася в Українську соціал-демократичну робітничу партію (хоч міського робітництва майже не мала), з якої згодом виділилася частина в "Спілку", що з'єдналася з Російською соціал-демократичною партією на Україні...» (Є. Чикаленко)
- 1.2. «Восени 1905 року, на з'їзді Демократичної партії, делегати від громад мало не одноголосно згодилися на об'єднання обох партій, зважаючи на наближення виборів до Державної думи та на можливість незабаром видавати газети на українській мові. Вибрали комісію з трьох душ: І. Шрага, Є. Тимченка та мене і доручили їй самій виробити умови об'єднання і йти на всяки уступки, але у всякому разі з'єднатися тільки під назвою Демократично-радикальна партія» (Є. Чикаленко).
- 1.3. «1900 р. постала перша організована партія – Революційна українська партія – РУП... РУП існувала з своєю програмою та в своєму складі дуже недовго, – але вона стала тим початковим ферментом, що з його бродильного ділення почали розвиватися вже більш програмово виразні політичні угруповання, а врешті партії звичайного типу... Чужі для українства елементи виділяються в Соціал-демократичній спілці, яка стоїть при боці російської Соціал-демократичної партії і врешті зникає з українського політичного життя...» (О. Лотоцький)
- 1.4. «День Шевченківського ювілею був дуже гарний, чисто весняний; сонце ясно світило. По книгарнях... виставлено безліч портретів Шевченка... Ще зранку в Софійський кафедральний собор почали збиратися люди, а коло 10-ї години весь величезний собор був тісно наповнений народом, головно молоддю київських вищих шкіл... Коло полудня картина міста почала змінюватись – на вулицях, особливо в центрі міста, почали збиратися натовпи публіки; серед неї особливо багато студентів і курсисток. Молодь зібралась коло Володимирського собору, а незабаром і в самій соборі зібралося кілька сотень людей. Зібрані почали співати "Вічну пам'ять". Зараз з'являється поліція, козаки, військо й розганяє демонстрантів» (газета «Діло» від 25 лютого 1914 р.).
- 1.5. «Тим часом чорносотенна преса не вгаває, а щодня в якісь-небудь їхній газеті є якась стаття, що містить у собі заклик до уряду припинити якнайшвидше український рух, поки ще не пізно. Клуб націоналістів знову звернувся до уряду з проханням негайно позакривати: 1) українське Наукове товариство, клуби, "Просвіти", книгарні, 2) українську пресу та 3) заборонити Грушевському в'їздити в Росію, запевняючи, що українські інституції, преса та Грушевський агітують за відділення України від Росії і за прилучення її до Австрії на автономно-федеративних умовах» (Є. Чикаленко).

ІІ. ВИБЕРІТЬ ПРАВИЛЬНІ ВІДПОВІДІ.

- 1. У яких роках початку 20 ст. найрозвинутіші галузі промисловості підросійської України – металургійну та кам’яновугільну – охопила економічна криза?**
а) 1900–1903 рр.; б) 1905–1907 рр.; в) 1908–1909 рр.; г) 1910–1912 рр.
- 2. У якому варіанті правильно перелічено назви промислових центрів, пропущених у твердженні?**

На межі 19–20 ст. на українських землях сформувалися великі промислові центри:
1) __ вугільно-металургійний, 2) __ залізорудний, 3) __ марганцевий басейн та Південно-Західний цукробуряковий район.

- а) 1) Донецький, 2) Нікопольський, 3) Криворізький;
б) 1) Криворізький, 2) Донецький, 3) Нікопольський;
в) 1) Донецький, 2) Криворізький, 3) Нікопольський;
г) 1) Катеринославський, 2) Криворізький, 3) Полтавський.

- 3. Яке поняття пропущено в уривку з джерела?**

У 1902 р. виник _____ «Продамет» – товариство для реалізації виробів металургійних заводів, ядром якого були підприємства Півдня Росії. «Продамет» реалізовував 75 % листового заліза імперії.

- а) синдикат; б) картель; в) трест; г) корпорація.

- 4. Яких явищ у промисловому виробництві початку 20 ст. стосуються наведені візуальні джерела?**

- а) концентрація виробництва; б) утворення монополій; в) приплив іноземного капіталу;
г) спеціалізація районів.

- 5. Ім'я якого історичного діяча пропущено у фрагменті історичного джерела?**

«...Захоплювався українською справою не тільки до глибини своєї щирої душі, а й до глибини своєї кишені. Не маючи дітей, _____ за порадою свого приятеля професора В. Антоновича склав заповіт, по якому все своє майно, що оцінювалося тоді до десяти мільйонів рублів, заповідав у користування своїй дружині, Софії Іванівні, а по її смерті все майно повинно піти на українські справи...» (Є. Чикаленко)

- 6. Яку назву мала перша політична партія в Наддніпрянській Україні, створена в 1900 р.?**

- а) Русько-українська радикальна партія (РУРП); б) Українська народна партія (УНП); в) Українська демократична партія (УДП); г) Революційна українська партія (РУП).

- 7. Завершіть речення.**

Першим масовим виступом у збройних силах Російської імперії, першим випадком переходу військової частини на бік революції 1905 р. було повстання
а) матросів та солдатів Кронштадтського гарнізону; б) матросів на панцернику «Потьомкін»; в) саперів київського гарнізону; г) матросів на крейсері «Очаків» у Севастополі.

- 8. Яку назву мала перша українськомовна газета в підросійській Україні, що видавалася у Лубнах на Полтавщині наприкінці 1905 р.?**

- а) «Хлібороб»; б) «Рада»; в) «Громадська думка»; г) «Український вісник».

9. Хто був видавцем зображененої на ілюстрації єдиної щоденної українськомовної громадсько-політичної газети в підросійській Україні (1906–1914)?

- а) Борис Грінченко; б) Євген Чикаленко; в) Володимир Винниченко; г) Симон Петлюра.

10. У якому варіанті всі слова стосуються «справи Бейліса»?

- а) Андрій Ющинський, циркуляр Столипіна, «Просвіта»; б) «Клуб російських націоналістів», Дмитро Донцов, сепаратизм; в) Кривава неділя, Петро Шмідт, часопис «Гасло»; г) антисемітизм, чорносотенні організації, суд присяжних.

11. Куди був спрямований міграційний потік українців з підросійської України у зв'язку з проведеним Століпінської аграрної реформи?

- а) Канада та Сполучені Штати Америки; б) Сибір і Далекий Схід; в) Італія, Греція, Іспанія; г) Бразилія та Аргентина.

12. Як називається організація, про яку йдеться в спогадах Е. Чикаленка?

«Після довгих нарад, обмірковувань вирішили ми 1908 року відновити давню безпартійну загальну організацію, що існувала від 1897 до 1904 року, але тепер уже під назвою _____ без усякої програми, лише на платформі федерацівного устрою Росії та автономії України, у яке увійшли ті самі громади, що входили в Демократично-радикальну партію, і яке дожило до революції 1917 року».

- а) «Просвіта»; б) Товариство українських поступовців (ТУП); в) Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ); г) Український соціал-демократичний союз – «Спілка».

13. Доповніть твердження.

У грудні 1905 р. РУП перестала існувати офіційно. Група рупівців, яка обстоювала організаційно-політичну самостійність і до керівного складу якої належали В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, створила

- а) Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП); б) Українську соціал-демократичну організацію («Спілка»); в) Українську демократично-радикальну партію (УДРП); г) Українську національно-демократичну партію (УНДП).

14. Коли в сатиричному журналі «Шершень» було опубліковано зображену карикатуру?

- а) 1900–1901 рр.; б) 1903–1904 рр.; в) 1904–1905 рр.; г) 1906–1907 рр.

— Не комизись, Дмитре. Виходить саме тобі тепера у епутати. Хазайн з тебе нікудишній, та й дітей у тебе немає. Тому те... тобі однаковісінко.

15. Завершіть речення.

Суть аграрної реформи П. Столипіна полягала у

- а) поверненні селянам відрізків; б) конфіскації частини земель поміщиків для роздачі селянам; в) наданні селянам права на вихід з общини з наділом; г) поверненні селянам викупних платежів; д) проведенні переселенської політики.

16. Визначте особливості становища селян підросійської України у 1910–1914 рр.

- а) селяни обмежені у своєму праві залишати общину; б) посилення соціального розшарування селян; в) розвиток хуторського господарства; г) збереження зобов'язань перед колишніми поміщиками; д) отримання землі без викупу після ліквідації поміщицького землеволодіння.

17. Що передбачав циркуляр Столипіна від 20 січня 1910 р.?

- а) забороняв діяльність «Клубу російських націоналістів»; б) впроваджував викладання української мови у школах; в) легалізував діяльність українських культурно-

освітніх організацій – «Просвіт»; г) забороняв реєструвати будь-які товариства й видавництва «інородців».

18. Про наслідки якої події/явища/процесу свідчать наведені факти?

Створення нових можливостей для капіталізації сільського господарства; переселення частини українських селян у малоосвоєні райони азіатської частини імперії; зростання продуктивності сільського господарства; формування потужної верстви середнього та заможного селянства; прискорення обезземелення селянства; посилення майнового розшарування селян; зростання соціальної напруги в суспільстві.

а) економічної кризи 1900–1903 рр.; б) аграрної реформи П. Столипіна; в) ухвалення циркуляра Столипіна від 20 січня 1910 р.; г) концентрації промислового виробництва.

19. Кому з історичних діячів належить висловлення?

«Актуальним є не гасло самостійності – мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злуці з Росією, актуальним, більш реальним, більш конкретним і скоріше здійсненим є гасло відірвання від Росії – політичний сепаратизм».

а) Дмитру Донцову; б) Євгену Чикаленку; в) Сергію Єфремову; г) Михайлу Грушевському.

20. Установіть відповідність між стислими характеристиками та назвами перших політичних партій в Україні.

- 1 партія Наддніпрянської України, яка основну мету своєї діяльності вбачала в досягненні самостійності України, створена з ініціативи Миколи Міхновського
  - 2 партія, створена на основі Загальної української безпартійної організації (ЗУБО); досягнення автономії України пов'язувала з установленням у Росії конституційної монархії
  - 3 перша легальна українська політична партія; у своїй діяльності прагнула обстоювати соціальні інтереси селян Галичини й водночас захищати національні права українців
  - 4 перша політична партія в Наддніпрянській Україні, створена в Харкові групою студентської молоді
- A Русько-українська радикальна партія (РУРП)
B Українська національно-демократична партія (УНДП)
C Українська демократична партія (УДП)
D Революційна українська партія (РУП)

21. Установіть відповідність між портретами історичних діячів та їхніми іменами.

- A Дмитро Донцов
B Микола Міхновський
C Євген Чикаленко
D Борис Грінченко

- B Євген Чикаленко
Г Михайло Грушевський

22. Які явища визначали розвиток промислового виробництва земель підросійської України на початку 20 ст.?

- а) попри промислове піднесення 1909–1913 рр. промисловий переворот не завершився; б) робочий день офіційно тривав 7–8 годин на добу, висока заробітна плата, прийнятні умови праці, належне медичне обслуговування; в) формування спеціалізації промислових районів: Донбас став центром вугільної промисловості, Правобережжя і певною мірою Лівобережжя — цукрової тощо; г) відсутність іноземного інвестування в промисловість; д) утворення монополій розпочалося в цукровій, металургійній, кам'яновугільній, залізорудній галузях; е) концентрація промислового виробництва: п'ять найбільших південних металургійних заводів виробляли майже 25 % чавуну в імперії.

23. У яких варіантах названо лідерів політичних партій підросійської України початку 20 ст.?

- а) Дмитро Антонович, Юрій Коллард, Дмитро Познанський; б) Микола Ганкевич, Семен Вітик, Юліан Бачинський; в) Михайло Павлик, Северин Данилович, Євген Левицький; г) Микола Порш, Володимир Винниченко, Симон Петлюра; д) Євген Чикаленко, Борис Грінченко, Сергій Єфремов; е) Михайло Грушевський, Іван Франко, Юліан Романчук.

24. Що характеризувало економічне життя підросійської України 1906–1913 рр.?

- а) ліквідація поміщицького землеволодіння; б) поліпшення соціально-економічного становища робітників та селян; в) розширення посівних площ і збільшення валових зборів сільськогосподарської продукції; г) відсутність монополій у промисловості; д) участь іноземного капіталу в розвитку промисловості; е) високий рівень концентрації виробництва й робітників на великих підприємствах.

25. Які програмові вимоги мала українська громада в І Державній думі?

- а) впровадження української мови в навчальних закладах, судових та місцевих адміністративних органах; б) зрівняння греко-католицького духовенства в правах з представниками інших віросповідань; в) об'єднання всіх українських земель у межах Російської імперії; г) політична автономія для України в її етнічних межах; д) призначення на урядові посади у Східній Галичині лише тих чиновників, які володіють українською мовою; е) розв'язання аграрного питання; е) створення самостійної Української держави з конституційно-монархічною формою правління.

26. Які програмові положення мала українська трудова громада в ІІ Державній думі?

- а) «Ми хочемо: “Єдиної, нероздільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кубань-річку”; б) «Здобуття народові землі, котрою користувалися б тільки ті, що прикладають до неї свою працю...»; в) «Будемо вимагати восьмигодинного робочого дня, оборони праці жінок та дітей, страховки на старість та на випадок знесилення»; г) «Користуючись сим поземельним наділом, селяни за се зобов'язані виконувати на користь поміщиків визначені в “Положеннях” повинності... Селяни іменуються тимчасово зобов'язаними»; д) «Переробка державного урядування на національну і територіальну (краєву) автономію країн Російської імперії»; е) «Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя».

27. Які проблеми прагнув розв'язати Петро Столипін, запроваджуючи аграрну реформу?

- а) підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва; б) передати поміщицькі землі у власність селян; в) пришвидшити збір із селян викупних платежів за наділені землі; г) розв'язати проблему аграрного перенаселення; д) зміцнити соціальну опору політичного режиму на селі; е) надати селянам право особистої свободи, ліквідувавши їхню залежність від поміщика.

Розділ VII

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ на початку 20 ст.

§ 30 Економічне та суспільно-політичне життя

Прочитайте джерело й узагальніть, про що в ньому йдеться. 1. Як автор ставиться до події та явища, про які розповідає; як він пояснює особливості формування верстви пролетаріату? 2. З'ясуйте, яким було буденне життя галицького робітництва. 3. Чому робітники погоджувалися на умови життя, змальовані в тексті? Стисло викладіть своє ставлення до описаних явищ.

З повісті I. Франка «Борислав сміється»: «...Звільна, важкою ходою повзли дні за днями, і життя в Бориславі для робучих людей ставало чимраз тяжче і тяжче. Здалека і зблизька, з гір і з долів, з сіл і з містечок день у день сотні людей пливли-напливали до Борислава, як пчоли до улія. Роботи! Роботи! Якої-небудь роботи! Хоть би й найтяжчої! Хоть би й найдешевшої! Щоб тільки з голоду не згинути! – се був загальний оклик, загальний стогін, що хмарою носився понад головами тих тисяч високих, посинілих, виголоджених людей. Небо і землю запер бог на заліznі ключі, – вся надія мужиків-хліборобів вигоріла разом з їх житом та вівсом на поруділих від спраги загонах. Худоба гибла за недостачею паші. Не осталося нічого, як іти на заробітки, а заробітків-то якраз і не було тоді ніяких в нашім Підгір'ї – крім Борислава. От і поперлися туди бідні люди з усіх сторін, хапаючися за послідне, так, як той потопаючий хапається за стебелинку...

Дешеві і покірні робітники рікою напливали до бориславських багачів, з слізами напрошувалися на роботу, хоть би й за яку дешеву ціну, – і ціна справді пішла чимраз дешевша. А між тим хліб ставав чимраз дорожчий, – до Борислава його довозили дуже мало і дуже неправильно, і робітникам не раз і з яким-таким грошем за пазухою приходилось мліти голodom. Щотижня вривали їм плату, а супротивних зацікювали згірдними, насмішливими словами: «Не хочеш тільки брати, то йди собі та здихай з голоду, – тут на твоє місце десять аж напрошується, та й ще за меншу ціну!»

1902 Рік селянських страйків у Східній Галичині: страйк у липні 1902 р. охопив 500 громад у 24 повітах, у ньому взяли участь понад 100 тис. селян

1900

1901 Виступ студентів-українців Львівського університету з вимогою розширити вживання української мови. Масовий вихід студентів із університету

1905

1909 Річний видобуток нафти на Прикарпатті становив 2 млн т (третє місце у світі після США та Росії)

1910

1. Що було характерним для розвитку промисловості підвавстрійської України на початку 20 ст.

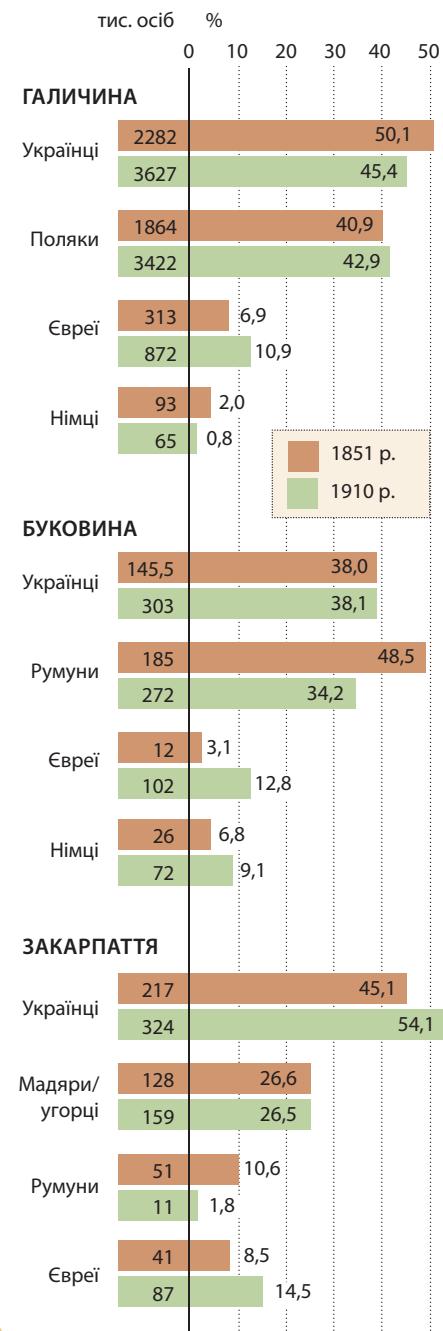
Проаналізуйте графіки. 1. Які явища та процеси вони засвідчують? 2. Як змінився національний склад населення західноукраїнських земель проти першої половини 19 ст.? Із чим це пов'язано? 3. Обчисліть приблизну кількість українців – мешканців західноукраїнських земель 1910 р.

У західноукраїнських землях розвивалися, як ви вже знаєте, галузі промисловості, пов'язані із видобутком сировинних ресурсів, що, з одного боку, призводило до виснаження природних багатств краю, а з іншого – гальмувало його промисловий розвиток через незадіяльність у впровадженні більш технологічних виробництв. При цьому уряд усіляко заохочував проникнення в регіон іноземного капіталу, передусім австро-німецького, що лише посилювало виснаження природних ресурсів. Політику гальмування промислового розвитку краю підтримували місцеві поміщики, які намагалися зберегти свої привілеї. Водночас у перше десятиріччя 20 ст. у промисловості західноукраїнських земель спостерігалося певне піднесення.

У 1909 р. за обсягами видобутку нафти Галичина посідала 3-те місце у світі після США та Росії, його показник сягав 2 млн тонн.

Національний склад населення західноукраїнських земель у 1851–1910 рр.

← Наповнення нафтою залізничних цистерн у Бориславі

У ті роки Борислав називали Клондайком Галичини, бо тут видобували близько 2/3 нафти регіону.

← Пожежа нафтогазової свердловини «Ойл Сіті» у м. Бориславі. 1908

У 1908 р. зі свердловини «Ойл Сіті», із глибини 1016 м, вирвався потужний фонтан нафти з високим вмістом розчиненого газу. Через кілька днів фонтанування під час грози виникла пожежа, яку гасили майже три тижні.

Особливістю розвитку галузі було те, що нафтова промисловість Прикарпаття перебувала цілком у руках іноземних капіталістів. У травні 1912 р. німецькі й англійські фірми об'єдналися в один великий концерн, який видобував третину нафти Бориславського басейну, володів усіма нафтопроводами цього басейну і чотирма (із семи) великими нафтоперегінними заводами. Іноземні монополії, які панували в нафтовій промисловості Галичини, щоб збільшити ціну на нафту, почали зменшувати її видобуток. Через це з 1910 р. видобуток нафти тут невпинно скорочувався, а ціни на нафтопродукти зростали, що, зрештою, зумовило занепад галузі.

Бориславу належало також перше місце у світі з видобутку озокериту. Проте на початку 20 ст. спостерігається зменшення його видобутку, спричинене згортанням попиту на озокерит на міжнародному ринку.

Сировинними галузями, що приносили неабиякі прибутки австрійському, німецькому, французькому капіталові, були лісозаготовельна й пов'язана з нею деревообробна. З Галичини, Буковини та Закарпаття вивозили величезну кількість деревини (тільки Галичина щороку постачала близько 100 тис. вагонів деревини колодами, брусками й дошками). Що ж до капіталовкладень у меблеву промисловість, то вони були мізерними. До винятків належала Ужгородська меблева фабрика австро-американського синдикату «Мундус».

Неощадливе використання лісів у Карпатах призводило до розмивання ґрунту, унаслідок чого в гірських місцевостях почастішали повені.

Пожвавлення відбувалося в більшості галузей харчової промисловості, зокрема в цукровій, борошномельній, спиртогорілчаній, виробництво в яких зосереджувалося на дрібних підприємствах.

Пришвидшився розвиток металообробної та машинобудівної промисловості. У 1912 р. у краї працювало вже 14 великих підприємств цих галузей, на яких виготовляли залізничні й трамвайні вагони, парокотлове й насосне устаткування, сільськогосподарські машини.

2. Що визначало розвиток сільського господарства

Попри певне пожавлення промисловості, життя західноукраїнських земель і далі залежало від стану сільського господарства, у якому працювало понад 75 % населення. Ця галузь економіки на початку 20 ст. залишалась екстенсивною, низькопродуктивною, остаточно втративши свої колишні експортні можливості (щороку через нездатність галузі забезпечити населення продуктами харчування Галичина ввозила 2 млн т борошна з Угорщини).

Найбільшою проблемою селян було *малоземелля і безземелля* в умовах збереження *великого поміщицького землеволодіння*, частка якого становила понад 40 % усіх земель. Великими землевласниками були польські, румунські, угорські, німецькі поміщики. Саме у великих поміщицьких маєтках по мітнішою була тенденція до переорієнтування сільськогосподарського виробництва на потреби ринку. Відбувалася поступова заміна відсталого трипілля набагато прогресивнішою системою сівозмін, дедалі активніше почали застосовувати мінеральні добрива, нову техніку. Орієнтуючись на ринок, поміщицькі маєтки вирощували зернові культури (овес, жито, пшеницю), кукурудзу, картоплю, вкладали кошти в торгове тваринництво (розводили велику рогату худобу, коней, свиней), торгували маслом, молоком, яйцями. Вільнонаймана праця одержала цілковиту перевагу над відробітками (про витіснення відробітків свідчить, зокрема, поширення сільськогосподарських машин і поліпшених сільськогосподарських знарядь). Широке застосування агротехнічних новинок забезпечувало кращу врожайність на поміщицьких полях.

Селянські господарства істотно відставали за рівнем виробництва, зберігаючи здебільшого напівнатуральний характер. Безземелля спонукало українських селян жити за рахунок заробітків у панських дворах, які були мізерними й не могли забезпечити прожиткового мінімуму. Аби сплатити різноманітні податки, селяни були змушені продавати свою продукцію, прирікаючи себе на голод. Розорюючись, селяни втрачали землю й перетворювалися на безземельних наймитів. Тож для західноукраїнських земель було характерне явище *агарного перенаселення*.

Доведене до зубожіння, селянство західноукраїнських земель на початку 20 ст. вдавалося до протестів. Провідною формою соціального руху на селі стали

↑ Селяни працюють у полі

селянські страйки. 1902 р. зафікований в історії Східної Галичини як рік страйків. Його організаторами були три провідні українські політичні партії – РУРП, УСДП та УНДП. Представники цих партій створювали в селах спільні страйкові комітети, вели серед галицького селянства пропагандистську роботу, поширяючи численні політичні відозви. Наприкінці липня **1902 р.** в Галичині страйкувало 24 повіти, більше як 500 сіл і 100 тис. сільськогосподарських робітників. Страйкарі вимагали скорочення робочого дня, підвищення заробітної платні, користування поміщицькими лісами, луками. Про розмах страйкового селянського руху свідчить те, що придушили його влада спромоглася тільки з допомогою жандармерії та військових загонів.

→ Реклама Товариства взаємного кредиту «Дністер» (з газети «Станиславівські вісті» від 24 жовтня 1912 р.)

На кінець 1912 р. Товариство взаємного кредиту «Дністер» налічувало майже 6 тис. членів. Його капітал становив 0,5 млн крон, сума вкладів – 3,7 млн крон, обсяг банківських кредитів – 0,7 млн крон, а обсяг виданих позик – 4,5 млн крон.

**Товариство взаємного кредиту
„Дністер“**

у Львові ул. Руська ч. 20, Телефон ч. 788
засноване при Товаристві взаємної обезпеки „Дністер“
в р. 1895 на підставі закона о стоваришенні з р. 1873
Відвічаність членів обмежена до подвійної висоти укладу.
Цілию Товариства є уділювання кредиту своїм членам,
рільникам обезпеченням в „Дністрі“ від більше літ.
Відсотки від вкладок 4 від ста без потрічення ренто-
вого податку.
Вкладки приймає і виплачує Каса Дирекції.
Кonto поштової Шадинці ч. 35.527. Жирове кonto
в банку австро-угор.

Щадинчі вкладки	K 3,468.290—
Уділені членські	K 341.275—
Уділені земельні	K 3,916.577—

Канцелярія товариства отворені перед пол. від 8 до 2 г.

Іншою формою пристосування до складної суспільно-економічної ситуації була українська *споживча та кредитно-позичкова кооперація*. На початку 20 ст. розширювали свою діяльність товариства, що виникли раніше, і з'являлися нові.

З усіх видів сільськогосподарської кооперації в Галичині найбільше розвинулася *молочарська*. У **1904 р.** у с. Завадові біля Стрия запрацював перший у західноукраїнських теренах кооператив-молочарня – Союз руських молочарських спілок. Незабаром він був перетворений на Крайовий молочарський союз – **Маслосоюз**. Українські молочарні були невеликими підприємствами, куди селяни здавали молоко, яке переробляли на масло (перші молочарні виготовляли до 4 кг масла на день). До 1914 р. працювало понад 100 підприємств-молочарень, які виробляли вже близько 30 тис. кілограмів масла на рік. Маслосоюз також виробляв пастеризоване молоко, тверді і м'які сири, бринзу, мав мережу власних магазинів у галицьких містах, експортував масло до Німеччини, Англії, Франції, Італії, Голландії, Данії, Австралії та Палестини.

3. Як виникла українська діаспора

Відставання в економічному розвитку західноукраїнських земель, зумовлене екстенсивністю сільського господарства, супроводжувалося розоренням селянських господарств. Це спричинило появу значного надлишку робочої сили, яка не знаходила для себе застосування. *Аграрне перенаселення*, як ви вже знаєте,

Розділ VII. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
на початку 20 ст.

↑ Українські емігранти разом з першим українським православним священиком у США Агапієм Гончаренком. 1901

А. Гончаренко був першим емігрантом-українцем на американській землі. Він оселився у Сан-Франциско 1865 р. У 1868 р. почав видавати англійською і російською мовами газету «Вісник Аляски», де в першому номері опублікував статтю «Цікаві думки поета Тараса Шевченка». Це була перша в Америці згадка про Т. Шевченка англійською мовою.

призвело до масової трудової еміграції західноукраїнського селянства не тільки в європейські країни, а й за океан – до США, Канади, Бразилії, Аргентини та інших країн.

Усього до 1914 р. із західноукраїнських земель виїхали на постійне проживання в інші країни (за неповними підрахунками) 700–800 тис. осіб. Не дивно, що за океаном виникли цілі села і райони, заселені українцями. Переселенці давали своїм населеним пунктам назви, що нагадували їм рідну землю, – Україна, Новий Київ, Львів, Поділля, Буковина, Дніпро, Січ, Запоріжжя, Тернопіль, Коломия, Стрий, Збруч та ін. В умовах чужоетнічного середовища українці-емігранти зберігали мову, традиції, звичаї, елементи культури і побуту. Так формувалася **українська діаспора**.

↑ Пам'ятник першим емігрантам до Канади в селі Небилів (Івано-Франківська обл.)

СЛОВНИК

Українська діасpora – громади українців (осіб українського походження), які проживають за межами України.

Від самого початку емігранти намагалися гуртуватися навколо греко-католицької церкви, унаслідок чого було створено греко-католицькі єпископати у США й Канаді. Буковинські переселенці закладали православні церкви.

Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого твердження. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

«Більшість східнослов'янських емігрантів з Галичини і Буковини мали нечітку або не мали жодної національної ідентичності, коли покидали батьківщину. Згодом, вже у Сполучених Штатах Америки і Канаді, потрапивши в оточення інших народів Європи та всього світу, вони почали плекати національну свідомість – пізнавши свою українську ідентичність, передавали її дітям та онукам...» (Павло Роберт Магочай. «Історія України»)

Які особливості економіки західноукраїнських земель засвідчують уривки з дійсності у газетах?

«Земле́нька наша багата на все, чого нам потрібно, та що з того, коли ми, добуваючи з землі сирі плоди, мусимо їх продавати дешево, а зате купувати дорого вироби фабрик загорянських» («Буковина», 1896 р.).

«Теперішні охоронні мита, запроваджені в Австрії, виключно на користь промисловості судетських країв, які заливають нас своїми дорогими й поганими фабричними виробами, чинять неможливим розвиток крайової промисловості в Галичині» («Тижневик економічний», 1900 р.).

«Русини – найбідніший народ Угорщини. Велика кількість їх перебуває в Америці. А землі тих, які залишаються, все частіше продаються з аукціону банками» («Газета Мукачевого», 1911 р.).

«Тутешні робітники (в Стрию), в тому числі залізничники, в буквальному сенсі гинуть від голоду через дуже дорогі продукти, живуть у холодних і вологих будинках» («Новий робітник», 1902 р.).

4. Що свідчать історичні джерела про боротьбу за створення українського університету у Львові

На межі 19–20 ст. у суспільно-політичному житті Галичини неабияк загострилася *боротьба за український університет у Львові*. Справа в тім, що Львівський університет згідно з імператорською ухвалою 1871 р. мав бути двомовним – українсько-польським, проте фактично був польським. Адміністрація складалася винятково з поляків, мовою викладання та внутрішнього врядування була польська, на всіх факультетах було лише шість у різний час заснованих кафедр з українською мовою викладання.

Восени 1901 р. студенти-українці виступили з вимогою розширення прав української мови в університеті та збільшення кількості українських кафедр. Зустрівши опір з боку адміністрації закладу, близько 600 студентів на знак протесту вдалися до **сесесії** – масового виходу з університету. Кинувши Львівський університет, вони переїхали на навчання в університети Кракова, Відня, Праги.

Так ідея створення окремого українського університету у Львові перетворилася на символ боротьби українців за свої національні права. Ідею українського університету активно пропагував професор Львівського університету М. Грушевський. Українські депутати в Державній раді закликали уряд розв'язати це питання. Ю. Романчук, зокрема, розглядав заснування університету як «запоруку національної величині», адже відкриття такого закладу надало б українцям

«рівноправності з іншими народами». Поки університет не відкрито, проблему, на думку українських діячів, можна було б пом'якшити відкриттям паралельних кафедр з українською мовою викладання.

Проте до реалізації справа не дійшла, як вважають, через початок у 1914 р. Першої світової війни.

Найдраматичніше подію в боротьбі за український університет стало віче українського студентства 1 липня 1910 р. Польські студенти збудували в приміщенні університету барикади, щоб перешкодити українцям вийти з будинку назовні й розпочати запланований похід вулицями Львова.

← Демонстрація львів'ян з осудом подій 1 липня 1910 р.

Прочитайте джерело й узагальніть, про що в ньому йдеться; з'ясуйте, коли відбулися описані події. » 1. Визначте, як автор ставиться до подій, про які розповідає. » 2. Стисло викладіть своє ставлення до описаних подій або діячів. » 3. Поміркуйте, чому так багато важило для галицьких українців створення українського університету у Львові. Хто чинив опір цим намірам і чому?

Уривок із львівської газети «Земля і воля» від 8 липня 1910 р.: «Знову з нещасної нашої країни... проникли в крайову й закордонну пресу сумні звістки про пролиття людської крові, масові арешти, національні погроми.

1 липня цього року у Львівському університеті сталися такі події, яких ще не знала історія боротьби за університети. Від кулі браунінга загинув молодий, у розквіті віку студент права... Адам Коцко...

Минуло 11 років, як українська академічна молодь розпочала активну боротьбу за свій університет. Депутації та петиції до 1902 р., широко відома сецесія молоді в тому ж році, постійні заспорушення у Львівському університеті від 1905 р. аж по 30 червня цього року, які в 1907 р. дійшли до кульмінаційного пункту... всі ці виступи просунули питання заснування самостійного українського університету настільки вперед, що воно стало таким актуальним, що нині ніхто вже не має сміливості відмовляти 4-мільйонному українському народові в Австрії в його найбільш слушному й природному праві мати свою найвищу школу, університет. Однак жодних реальних результатів для реалізації цього постулату вони не принесли; навпаки, принесли навіть скорочення прав української мови у Львівському університеті».

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОТО НАУЧИЛИСЯ

1. Складіть речення, використавши поняття і терміни: «аграрне перенаселення», «селянські страйки», «українська діаспора».

2. До положень, що характеризують стан економіки західноукраїнських земель на початку 20 ст., доберіть конкретні факти за матеріалом підручника.

- » 1. Розвиток тих галузей промисловості, які пов'язані з видобутком сировинних ресурсів.
- » 2. Заохочення урядом проникнення в регіон іноземного капіталу.
- » 3. Зростання чисельності міських мешканців.
- » 4. Переорієнтування сільськогосподарського виробництва у великих поміщицьких маєтках на потреби ринку.
- » 5. Селянські страйки як провідна форма соціального руху на селі.
- » 6. Розвиток споживчої та кредитно-позичкової кооперації.

3. Конкретизуйте й уточніть загальне твердження.

Одним із ключових питань для галицьких українців наприкінці 19 – на початку 20 ст. була боротьба за український університет.

4. Які твердження характеризують особливості економічного життя західноукраїнських земель на початку 20 ст.?

- » 1. Іноземні капіталісти прибрали до своїх рук нафтодобувну, нафтопереробну, деревообробну, хімічну галузі промисловості.
- » 2. Західноукраїнські землі залишались аграрно-сировинними придатками австрійського капіталу і ринком збути для товарів, виготовлених у розвинених регіонах Австро-Угорщини.
- » 3. Нафтова промисловість Прикарпаття була цілком у руках українських підприємців.
- » 4. Зростала кількість пролетаріату за рахунок розореного селянства.
- » 5. Швидко розвивалися ті галузі промисловості, в яких були зацікавлені іноземні інвестори.
- » 6. Швидко розвивалися цегляне, бетонне, вапняне виробництва, тоді як нафтова й дерево-переробна промисловість залишались у стані застою.
- » 7. Характерними явищами економічного життя краю були: постійне безробіття; надзвичайно тяжкі умови праці робітників, відсутність техніки безпеки, постійні каліцтва; занадто довгий робочий день.

5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?

«У Львівському університеті, який має бути весь русинським, оскільки призначений для русинської частини Галичини, є всього 6 кафедр з викладанням українською мовою, і усі клопотання про збільшення кількості цих кафедр розбиваються об опір польських представників, так само, як і вимоги особливого русинського університету. Поляки розглядають кожний набуток русинів у цій сфері як свою втрату...» (М. Грушевський)

«Братя селяни! Вже доволі катаржної праці! Досить наших сліз, нужди та кривиди. Браття! Не за морем, не в далекій чужині, не на переселенні наш хліб! Тут нам повинно бути велике життя, а не вічна недоля на землі, яку наші прадіди кров'ю заливали. Тут буде наш рай, як тільки в згоді і єдності, рука в руку, плече в плече будемо триматися. Тоді прийде добро в наші хати і згине нужда» (З відоїви Гусятинського страйкового комітету 1902 р.).

6. Змушену еміграцію на Американський континент галицькі українці сприймали як трагедію, як крайній вчинок, що звичайно не виключав смерть, а лише давав можливість її трішки віддалити. Про це з болем писав видатний західноукраїнський новеліст Василь Стефаник. Один із його геройів, вирушаючи в подорож за океан, прощався з односельцями словами: «Підемо світами й розгісмося на старість, як лист по полю».

Доведіть, що такі пессимістичні настрої українців-емігрантів мали підстави. У чому, по-вашому, найбільша трагедія для вимушених емігрантів?

§31 Піднесення українського національного руху

Прочитайте фрагмент тексту про становище Галичини на межі століть. **»** 1. Визначте, розв'язання яких завдань автор уважає передумовою для досягнення перспективної мети? Що це за мета? **»** 2. Які завдання були найактуальнішими для того часу? Які наслідки цієї боротьби?

З праці західноукраїнського історика Михайла Лозинського: «...3 цього часу домагання утворення автономного українського "коронного краю" в Австрії відсунулося на далеке майбутнє... Справою ще дальнього майбутнього, радше далеким ідеалом, ніж реальним домаганням, стало з'єднання всіх українських земель в одну незалежну державу, якого одні сподівалися від загальноєвропейського воєнного конфлікту, інші – від соціальної революції. Однака цей ідеал щораз сильніше опановував розум і серця галицьких українців, даючи їм силу до важкої щоденної боротьби за національне й соціальне визволення.

У цій боротьбі були періоди величного загострення і трагічних подій, коли українським населенням, особливо селянством і студентством, заповнювалися в'язниці, лилася кров і падали жертви українські. Так було ціле перше десятиліття 20 століття – під час боротьби за український університет, під час масових страйків українського селянства і в наймогутнішому з усіх українських масових рухів того часу – русі за загальне і рівне виборче право до австрійського парламенту й галицького сойму. З українського боку ця боротьба була відзначена пострілом українського студента Мирослава Січинського в цісарського намісника Галичини, польського графа Андрія Потоцького (12 квітня 1908).

Результатом цієї боротьби в публічно-правовій галузі стало здобуття представництва в австрійському парламенті і в галицькому соймі (кількістю понад одну четверту цілого галицького представництва, – що очевидно далеко не відповідало праву українського народу на основі демократичного принципу), української народної школи (з великими обмеженнями на користь польської мови і польського політичного духу), кількох українських середніх шкіл, кількох українських кафедр на теологічному, філософському і правничому факультетах Львівського університету, права уживання в державних установах української мови, права державної підтримки для українських культурних та економічних інституцій і т. ін.».

1. Які політичні партії діяли в Галичині на початку 20 ст. та якими були напрями їхньої діяльності

На початку 20 ст. помітно активізувалася політична діяльність українських партій Східної Галичини.

Як ви пам'ятаєте, першою партією в краї була **Русько-українська радикальна партія (РУРП)**. За десятиліття своєї історії ця партія зазнала істотної трансформації, що було зумовлено відокремленням від неї націонал-демократів і соціал-демократів. Проте, як і раніше, РУРП спиралася на підтримку селян Східної Галичини.

У 1905 р. з'їзд РУРП схвалив нову програму, в основу якої було покладено ідею поєднання соціальної боротьби українського народу з національною. Прорівдними діячами партії були Михайло Павлик, Кирило Трильовський, Лев Бачинський.

Так само на селян орієнтувалася **Українська соціал-демократична партія (УСДП)** (лідери – Микола Ганкевич, Семен Вітик): до заходів, спрямованих на організацію міського пролетаріату, вона практично не вдавалася. Натомість, намагаючись залучити до соціал-демократичного руху в Східній Галичині більше учасників, УСДП проводила пропагандистську роботу серед малоземельних селян і сільськогосподарського пролетаріату, а також сприяла активній участі членів партії в селянських страйках. Щоправда, соціальна база партії залишалася вузькою, охоплюючи переважно найбідніші верстви селян; керівництво партії так і не домоглося створення мережі дієздатних місцевих осередків, що, зрозуміло, не сприяло зростанню її ваги в суспільно-політичному житті.

Серед тогочасних партій найсильніший вплив на суспільні процеси справляла **Українська національно-демократична партія (УНДП)**. Власне, цей факт відається закономірним з огляду на те, що організатори УНДП – Юліан Романчук, Кость Левицький, Михайло Грушевський – ставили собі за мету забезпечити українському національному рухові масовість. Тож зростанням політичного авторитету організації партії мали завдячувати продуманим заходам свого керівництва, спрямованим на створення мережі осередків на місцях – у повітових центрах і навіть селищах. При цьому перевагу надавали заходам, які сприяли залученню до політичного життя простих людей – публічним зібранням,

◀ Кость Левицький (1859–1941)

Один із засновників та лідерів УНДП, згодом голова партії. У 1907–1918 рр. посол (депутат) Державної ради Австро-Угорської імперії, 1908–1914 рр. – депутат Галицького крайового сейму. Від 1910 р. голова українського парламентського клубу (фракції) цих інституцій.

«Творити для себе економічні установи може тільки народ самосвідомий, а дійти до свободи національної – може тільки народ економічно незалежний, значить заможний» (*Кость Левицький*).

поширенню популярних часописів і брошур, маніфестаціям у зв'язку з конкретними подіями. Так, саме УНДП стала організатором потужного вічевого руху, який охопив чи не всі найбільші населені пункти Галичини.

З'їзд УНДП, який відбувся 26 грудня 1902 р., проголосив перехід до «*політики масової самооборони і рішучої опозиції проти галицько-польської адміністрації, проти піддержуючого її центрального уряду*». Саме на підставі рішень з'їзду К. Левицький зробив висновок про те, що з цього часу національно-демократична партія «*взяла у свої руки керму нашої політики*».

← Демонстрація перед міським театром у Львові, організована політичними партіями під гаслом проведення у краї виборчої реформи. 1905

Тож український рух під політичним проводом УНДП, яка поступово радикализувалась, в умовах співпраці з РУРП і УСДП набуває опозиційного щодо влади характеру, орієнтується на власні сили, на зростання політичної свідомості громадян.

Найближчими програмовими завданнями РУРП і УНДП визначили боротьбу за національно-територіальну автономію Східної Галичини і Північної Буковини із власним сеймом і адміністрацією, УСДП – за культурно-національну автономію. А кінцевою метою національного руху всі три партії сформулювали у своїх програмах здобуття культурної, економічної й політичної самостійності українського народу, його державної незалежності та об'єднання його земель.

2. Які умови визначали розгортання національного руху в Буковині та Закарпатті

Умови для розгортання національного руху в Буковині та на Закарпатті не були однаковими. На Буковині склалися сприятливіші можливості для реалізації демократичних норм австрійської конституції. Зокрема, для краю зовсім не характерне гостре етнічне протистояння, як між поляками й українцями в сусідній коронній землі. Політичні ідеї на Буковині втілювали в життя п'ять великих етнічних угруповань – українці, румуни, німці, євреї, поляки.

Провідну роль у суспільно-політичному житті українців Північної Буковини наприкінці 19 – на початку 20 ст. відігравали *народовці*. Вони розгорнули свою

культурно-освітню та громадсько-політичну діяльність серед селян, створивши мережу сільських читалень: збирали народні віча, організовували різні коопераційні товариства, зокрема «райффайзенки». Окремий напрям діяльності становили заходи проти румунізації та впливу румунських бояр у Буковинському сеймі. На початку 20 ст. істотно зросла роль української преси. Про зростання політичної свідомості українців свідчать численні факти подання різноманітних запитів, звернень, петицій з вимогами забезпечення національних прав до Австрійського парламенту, Буковинського сейму та інших органів краївого управління.

Народовці були творцями й першої української політичної партії на Буковині, яка постала в Чернівцях **1905 р.** і проіснувала до кінця 1907 р. Вона називалася **«Національна рада русинів на Буковині»**. Програмові документи партії були близькими до зasadничих документів РУРП та УНДП.

Пізніше народовці утворили Українську поступову партію, а потім партію «Руська рада». У 1913 р. цю політичну платформу уособлювали дві партії – Українська народна партія та Національно-демократична партія. Лідерами народовства і нардовських політичних партій були Степан Смаль-Стоцький, Микола Василько та ін.

У 1907 р. в Чернівцях створено **Українську радикальну партію**. Вона активно критикувала нардовські організації за надмірну прихильність до влади, заявляючи, що виражася інтереси українського селянства. Однак авторитет цієї партії серед селян був порівняно невисоким.

Третьюю силою в українському русі були *соціал-демократи*. Створена ще в серпні 1896 р. **Соціал-демократична партія Буковини** була складовою австрійської соціал-демократії.

Розстановку політичних сил і впливовість окремих партій засвідчили вибори до Буковинського сейму 1911 р. Із 17 українських депутатів 15 були нардовцями, 1 – радикалом та 1 – соціал-демократом. Москвофіли остаточно втратили свої позиції в суспільно-політичному житті.

Тож в українському суспільному русі на Буковині початку 20 ст. вели перед національні партії, які обстоювали ідею єдності українців Буковини, Галичини, Закарпаття та Наддніпрянської України, майбутнє об'єднання західноукраїнських земель в єдиній незалежній Українській державі.

У *Закарпатті* суспільно-політична ситуація істотно відрізнялася від решти західноукраїнських земель. Угорська влада активно здійснювала політику **мадяризації**, що ґрутувалася на ідеї плекання одної «політичної мадярської нації». Виявлялася політика передусім у витісненні з ужитку української мови та її заміні угорською в школах, церкві, друкованій продукції

↑ Степан Смаль-Стоцький і Микола Василько

СЛОВНИК

Мадяризація – політика угорської влади, спрямована на нав’язування національним меншинам Угорщини національної самоідентифікації, передусім угорської мови, католицизму з метою їх асиміляції з угорською нацією.

тощо. Утім, цілковитої мадяризації населення згадана політика не досягла: село в Закарпатті залишалося українським. Що ж до позитивних для влади наслідків політики мадяризації, то вони виявлялися у кволості національного руху – чи не єдиною та найдієвішою національною інституцією українців у краї була греко-католицька церква. Саме представники греко-католицького духовництва в останнє десятиліття 19 ст. започаткували *народовський рух*, який, щоправда, обмежувався мовно-літературними та культурно-освітніми питаннями. Закарпатські народовці не висували ідеї створення незалежної Української держави і навіть не порушували питання про надання Закарпатту статусу автономії у складі Угорщини. Не було створено й політичної партії. Та попри організаційну млявість народовці Закарпаття все-таки спромоглися перехопити ініціативу в москоофілів і мадярофілів у культурно-громадській сфері, а підвалини їхньої ідеології визначили майбутній напрям політичного розвитку національного руху в краї.

➔ Августин Волошин (1874–1945)

Греко-католицький священик, педагог, «батько» українського відродження в Закарпатті.

«Найбільшою заслугою о. Волошина є те, що в ті часи найбільшої мадяризації пише і видає книги, шкільні підручники і редактує майже єдину на той час газету “Наука”... Працює в товаристві ім. Святого Василія Великого, а коли мадярська влада закрила це товариство, організує разом з іншими друкарню і книгарню “Уніо”» (В. Гренджа-Донський).

3. У чому суть руху за реформу виборчої системи Австро-Угорщини

Характерним явищем суспільно-політичного життя Галичини початку 20 ст. була боротьба українців за зміну системи виборів до австрійського парламенту. Українські діячі, зокрема, вимагали справедливого представництва у віденському парламенті та Галицькому сеймі, впровадження загальної, рівної, прямої участі у виборах усього (чоловічого) населення Австро-Угорської монархії. Річ у тім, що, становлячи 13,2 % населення імперії, українці мали 1897 р. у рейтхастзі із 353 лише 9 послів (а поляки – 63).

Ліквідація старої куріальної системи, яка, фактично, позбавляла більшість селян і робітників права брати участь у виборах, на думку галицької громадськості, забезпечила б перевагу українського представництва в австрійському парламенті (й Галицькому сеймі) над польським, що дало б змогу обстоювати національні й політичні права парламентськими методами.

Рух за реформу виборчої системи розпочався в 90-ті рр. 19 ст., а особливої інтенсивності набув у 1905–1906 рр. Він згуртував національну інтелігенцію, спричинив велелюдні селянські віча, робітничі страйки.

2 лютого 1906 р. у Львові з ініціативи УНДП відбулося *народне віче*, у якому взяли участь близько 50 тис. галицьких українців. Відкрив віче голова Народного

← Кіннота австрійської жандармерії перетнула шлях демонстрантам, які прямують до будинку Галицького сейму у Львові. 1911

Газета УНДП «*Діло*» характеризувала віче як «величу маніфестацію Галицької Русі в боротьбі за незалежні політичні права».

У січні 1907 р. цісар затвердив «Закон виборчий до Ради Державної». Того самого року в Австро-Угорщині вперше було проведено вибори за новою системою. Відповідно до згаданого закону австрійський парламент, як і раніше, складався з двох палат – *Палати панів* і *Палати послів*. Палату панів призначав імператор із найвідоміших громадян імперії та верхівки духовенства. Палату послів обирали шляхом загального, рівного, прямого і таємного голосування.

Право голосу отримав кожен австрійський громадянин-чоловік, якому виповнилося 24 роки і який жив у своїй громаді не менше ніж рік. Щоправда, у поділі мандатів між провінціями та народами засади рівності не були дотримані: українці отримували один мандат на 109 тис. населення, німці – на 44 тис., чехи – на 60 тис., поляки – на 66 тис.

У результаті виборів 1907 р. до Державної ради увійшли 32 українці, з яких 27 від Галичини і 5 – від Буковини. Така кількість українського представництва була достатньою для здійснення самостійної парламентської політики, прямих контактів з урядом. На нараді Народного комітету УНДП – найчисленнішої української партії в парламенті – було ухвалено створити **український парламентський клуб** (фракцію) із 30 депутатів (двоє представників від УСДП вступили до загальноавстрійського соціалістичного клубу). Український парламентський клуб (його очолив Ю. Романчук) розпочав роботу із оприлюднення заяви, де першою стояла вимога про потребу запровадження *національно-територіальної автономії українських земель* в Австро-Угорщині.

Після виборів до австрійського парламенту ще більшої гостроти набуло питання *реформування системи, за якою відбуваються вибори до Галицького сейму*. Депутати-українці австрійського парламенту в 1914 р. посприяли ухваленню нової виборчої системи, що мала забезпечити українцям у сеймі 62 (із 228) депутатських місця.

Новий закон забезпечував загальне і пряме за таємного голосування виборче право, однак нерівне. Хоч куріальна система зберігалася, проте новий закон поширив виборче право на незаможні верстви населення.

ЗАУВАЖТЕ

Палата послів за виборчим законом 1907 р. мала налічувати 516 депутатів, з яких 109 – від Галичини і 14 – від Буковини.

Проаналізуйте схему. Поміркуйте, яке із завдань, що їх прагнули розв'язати парламентським шляхом українські депутати, було найважливішим для української інтелігенції, духовенства, селян, робітників. Свої міркування підтвердіть аргументами. Розв'язання якого із завдань уважаєте найважливішим для суспільно-політичного життя західноукраїнських земель початку 20 ст.?

4. У чому виявилося піднесення українського національного руху

Український рух у Галичині на початку 20 ст. досяг таких відчутних результатів, що кардинально змінив розклад сил у суспільно-політичному житті краю й спричинив помітні зрушения у свідомості населення.

➔ Слухачі (літніх) наукових курсів у Львові та їхні викладачі. У центрі М. Грушевський, І. Франко. 1904

ЗАУВАЖТЕ

«Просвіта» у 1914 р. мала

77 філій,
2944 читальні,
504 читальні-доми,
197 035 членів читалень,
2364 бібліотеки із загальним фондом у 218 861 книгу.

Надзвичайно розгалуженою стала мережа культурно-просвітніх і господарських організацій, осередки яких були в усіх повітах. Наприклад, у 1914 р. товариство «Просвіта» мало 77 філій та майже 3 тис. читалень, у яких влаштовували вистави, вечорниці, проводили тематичні вечори, організовували хори й драмгуртки. У сільських читальнях діяли вечірні школи для неписьменних, різні курси. На Буковині ж 1912 р. діяло 9 філій «Руської бесіди» й близько 150 читалень. На початку 20 ст. українські читальні працювали чи не в кожному другому населеному пункті Буковини.

Великих успіхів досяг *кооперативний рух*, до якого належало майже 500 кредитних організацій, кооперативних магазинів, спілок для продажу сільськогосподарських продуктів.

Ідейно-світоглядним підґрунтам національного руху слугувала діяльність *Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Період головування в НТШ М. Грушевського (1897–1913) визначають як «золоту» добу установи. За цей час НТШ видрукувало майже 800 томів наукових праць. Книжками й часописами, виданими в НТШ, обмінювалися 230 наукових установ світу. Бібліотека налічувала майже 70 тисяч книг і 500 рукописів. Музей товариства зберігав понад 9 тисяч етнографічних й 5 тисяч археологічних пам'яток.

Піднесення національної свідомості серед галицької молоді сприяло створенню мережі **фізкультурно-спортивних товариств**, які вбачали мету своєї діяльності в плеканні фізичного та духовного здоров'я.

1894 р. у Львові виникло гімнастичне товариство **«Сокіл»**, від якого бере початок український спортивно-гімнастичний рух у Східній Галичині. Першим головою цього товариства став В. Нагірний. Період розквіту «Сокола» пов'язують із співпрацею зі знаним педагогом **Іваном Боберським**.

Осередки товариства виникали в багатьох містах і селах Галичини та Буковини. На початку 1914 р. у 974 філіях «Сокола» відбули вишкіл 60 тис. юнаків та дівчат, вправляючись у різних видах спорту (велосипедного, веслування, фехтування, стрільби (з 1912 р.), заняттях із противаженої підготовки) та відвідуючи заняття з музики і співу.

◀ Іван Боберський (1873–1947) – педагог, перший популяризатор української фізичної культури як засобу пробудження національної свідомості. Від 1901 р. член українського спортивного товариства «Сокіл» (з 1909 р. – «Сокіл-Батько») у Львові. У 1908–1914 рр. його голова.

«Руханка не є сама для себе ціллю. Руханка є лише засобом для виховання якнайліпших громадян, що в праці і забаві, в час мирі й на війні завше можуть гідно боронити свій народ» (І. Боберський).

Руханка – гімнастика, фізкультура.

↑ Кирило Трильовський (1864–1940)

Один з лідерів РУРП. Засновник першого гімнастично-пожежного товариства «Січ», у 1907–1911 рр. посол (депутат) Державної ради, з 1913 р. депутат Галицького краївого сейму.

➔ Учасники Шевченківського здвигу 1914 р. кроють вулицями Львова

У 1900 р. Кирило Трильовський створив ще одну фізкультурно-спортивну організацію – «Січ» (офіційно організація називалася «Пожежно-гімнастичне товариство «Січ»). Першу «Січ» було засновано в с. Завалля (нині село Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.). Невдовзі січові осередки виникли в більшості міст і сіл Галичини. Для координації діяльності «Січей» створили Український січовий союз. У 1903 р. першу «Січ» засновано і на Буковині – у м. Кіцмані. У 1913 р. в лавах «Січі» налічувалося майже 75 тис. галичан та буковинців.

Український січовий союз і «Сокіл-Батько» виступили організаторами *відзначення у Львові 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка*, що відбулося 28 червня 1914 р. Захід увійшов в історію під назвою *Шевченківський здвиг*. Понад 12 тис. членів фізкультурно-спортивних товариств урочистою ходою пройшли вулицями Львова. Похід очолювали голова «Сокола-Батька» І. Боберський та отаман Українського січового союзу К. Трильовський. *«Отсє була найвизначніша масова маніфестація українська в ряді ювілейних Шевченківських свят»*, – свідчив про подію К. Левицький.

Поміркуйте про наміри організаторів «соколівських» та «січових» товариств. Чи обмежувалися вони, на вашу думку, «пожежно-руханковими» завданнями, як було закріплено в статутах цих організацій (за іншого визначення цікарський намісник їх не затвердив би)? Навіщо був потрібний масовий фізкультурний рух?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАУЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** перші вибори до австрійського парламенту на основі загального виборчого права; створення у Львові спортивно-гімнастичного товариства «Сокіл»; створення спортивно-гімнастичного товариства «Січ» у Галичині.
- 2. Складіть речення, використавши поняття і терміни:** «пожежно-руханкові товариства», «мадяризація», «Шевченківський здвиг».
- 3. Під якими політичними гаслами розгортається національний рух у Західній Україні? Сформулюйте тези доповіді депутата Державної ради у Відні про становище українців у краї.**
- 4. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеється у фрагментах джерел. У чому їх історичне значення?**

«Завдання організацій сокільських – послужити великому ділу будови нової України – без панування і поневолення, України свободної від неволі політичної, суспільної і духовної. Сокільські організації мають своїм завданням приготувати не сліпу воєнну силу, не масу м'яся для гармат, а силу горожанську, діяльну, що має творити нове життя народу, без хлопа і пана» (М. Грушевський).

«Наступає важна хвиля: перший раз народи Австрії мають виконати загальне і безпосереднє право виборче, щоби вислати нових послів до ради у Відні. Відйшов у минулі давній парламент, опертій на куріальний системі, на класових привілеях, що служив інтересам пануючих класів і пануючих народів; відйшов у минулі парламент, що десятками літ кривдив і неволив наш народ на нашій землі. Правда, новий закон виборчий до державної ради не дав нам, галицьким Русинам, можливості вибрати стільки послів, скільки нам на основі рівності належить, та все ж таки загальне і безпосереднє голосування дає нам у руки міцну зброю у виборчій боротьбі» (з газети «Діло», 1907 р.).

- 5. Чому, незважаючи на окремі вади виборчої реформи 1907 р., УНДП розглядала її як «тиху революцію» в краї?**
- 6. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.**

«Буваючи в Галичині і спостерігаючи там широкий, як порівнювати з Великою Україною, національний рух, я набирався певності, що й у нас він розів'ється, коли в Росії буде конституція і коли настане воля для прояву національного життя. Тому я завжди радив нашим українцям по змозі частіше їздити до Галичини, щоб наочно побачити тамошнє життя і зміцнитися у вірі в майбутнє відродження української нації на всім просторі України. Тоді Галичина була для нас зразком боротьби за своє національне відродження, який підтримував у нас віру й надію на краще будуче; Галичина була для України справжнім П'емонтом, бо до 1906 року тільки там могла розвиватися українська преса, наука і взагалі національне життя, яке в російській Україні було суворо заборонене й придушене царським урядом» (Є. Чикаленко).

- 7. Прочитайте міркування. Доведіть кількома аргументами слушність наведених думок.**
- 8. Оберіть критерії, на підставі яких порівняйте умови національного життя в Східній Галичині та в українських землях, що перебували під владою Російської імперії.**

§32 Вплив греко-католицької церкви на формування національної свідомості населення західноукраїнських земель. Практичне заняття № 7

1. У чому вбачав громадянський ідеал греко-католицький митрополит Андрей Шептицький

Ви вже знаєте про особливу роль, яку відігравала греко-католицька церква в розгортанні національного руху в західноукраїнських землях. Високому авторитетові церкви в житті українців сприяли як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. До об'єктивних варто віднести кращі умови життя в імперії Габсбургів, прихильність уряду, можливість представників духовництва здобувати гарну освіту. Що ж до суб'єктивних чинників, то передусім ідеться про особисту опіку представників духовництва справами громадського життя: священики сприяли поширенню освіти в народі, активно обстоювали ідею вживання української мови, ініціювали й підтримували культурницькі заходи, дбали про викорінення соціальних вад. Усе це зумовило перетворення греко-католицької церкви на силу, що гуртувала українців й істотно вплинула на формування в них національної свідомості. На межі століть церкву очолив найвидатніший за всю її історію митрополит **Андрей (Шептицький)**.

Ставши митрополитом, А. Шептицький енергійно розбудовував церкву, опікувався народною освітою та закладами охорони здоров'я, докладав зусиль для пропаганди здорового способу життя, був покровителем української науки й культури (приміром, став фундатором Українського національного музею у Львові), ініціював багато благодійних справ. Водночас він наполегливо обстоював політичні права українців в Австро-Угорській імперії, зокрема домагався відкриття українського університету у Львові, українських гімназій тощо. 28 червня 1910 р. А. Шептицький виступив у Палаті панів парламенту, наголосивши на важливості відкриття українського університету у Львові. Це була перша промова українця в Палаті панів. Тож для просування української справи митрополит активно використовував свій депутатський мандат (члена Галицького сейму і Палати панів Державної ради у Відні). Саме А. Шептицький очолив делегацію до імператора Франца-Йосифа, яка клопоталася про

↑ Андрей Шептицький (1865–1944)

Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького – національний художній музей, одна з найвизначніших в Україні скарбниць пам'яток вітчизняної культури і мистецтва. Володіючи одним із найбільших в Україні зібрань образотворчого мистецтва (понад 150 тис. одиниць збереження), музей сприяє вивчення та популяризації надбань української духовно-мистецької спадщини.

◀ Родина Шептицьких. Майбутній митрополит Андрей (світське ім'я Роман) – у центрі, батьки та брати

поліпшення становища українців в імперії. Така активна громадянська позиція митрополита посприяла ще більшому авторитетові греко-католицької церкви серед українців.

2. Якою була роль митрополита Андрея Шептицького в пожвавленні національного життя в західноукраїнських землях

Із книги Андрея Шептицького «За єдність святої віри, церкви і нації»: «Ясно, як на долоні, що Рідна Хата (так він називав Україну. – Авт.) не повстане, що не буде українського моноліту, якщо українці-самостійники не зможуть, усупереч усім відмінностям, які їх ділять, створити поміж собою якнайтіснішу єдність. Тієї єдності Україні потрібно, і ця потреба накладає на нас усіх обов'язки, від виконання яких залежить усе майбутнє Батьківщини. Якщо прагнемо всенациональної Хати бажанням глибоким і щирим, якщо та воля не є тільки фразою, ілюзією, то вона мусить проявлятися в діях, і ті дії повинні вести до єдності. До єдності в усіх напрямах, тому й до єдності релігійної.

...У християнських народів немає більшої виховної сили, ніж сила Церкви. Вона виховує народи, вона прищеплює в душу дитини ті християнські чесноти, які зроблять з неї доброго патріота й мудрого громадянина. Очевидно, робить це передусім родина. Але й батьки християнина, виховуючи дітей, роблять це під проводом і за вказівками Церкви.

Вона, проповідуючи Євангеліє, безнастанно нагадує батькам їхні обов'язки і різні аспекти їхньої праці щодо дітей. Та праця батьків і Церкви надзвичайно важка, вона вимагає тривалих зусиль, безлічі жертв, прикладу цілого життя, безнастанної дбайливості і чуйної уваги на великі прояви життя дитини. Поки дитина виросте на громадянина, свідомого всіх своїх обов'язків щодо Бога, родини, близьких і Батьківщини, поки з дитини зробиться повнолітній, повноправний і свідомий громадянин, потрібно безмірної праці.

Скільки ж її треба для того, щоб виховати ціле суспільство, увесь народ? Поки весь народ перейметься наукою Євангелія і кожна одиниця в народі буде таким повноправним і свідомим громадянином, треба праці Церкви і родини впродовж тривалих століть.

...Що ж робить якусь кількість людей народом? Передусім мова. Всі, хто по-українськи розмовляє або хто вважає українську мову рідною, – вони і становлять український народ. На чому ж засновується єдність Хати? На національній єдності. Український народ є одним народом, дехто навіть каже, одним організмом, тому й належить йому стати й суцільним національним витвором».

Із книги Костя Левицького «Історія політичної думки галицьких українців»: «Серед гомону національно-політичної боротьби стався у Львові акт великого національно-культурного значення. 13 грудня 1913 р. відбулося свято передачі “Національного музею”, створеного зусиллями і за допомогою фондів митрополита о. Андрея Шептицького, у власність фундації українського народу. На цьому святі відкриття “Національного музею” виголосив його фундатор, митрополит Шептицький, лекцію на тему “З історії і проблем нашого мистецтва”».

Скориставшись джерелами, поясніть, що пропонує митрополит, щоб навести лад «у Рідній Хаті». Які міркування є актуальними для сьогодення? Сформулюйте кілька тверджень про роль церкви в сучасному житті.

3. Що свідчать джерела про впливовість та авторитет митрополита Андрея Шептицького

З архівів чиновників Міністерства іноземних справ Російської імперії (1910–1914): «В останній час розпочали вороги нашого народу зовсім явну та відверту агітацію – одні проти всякої релігії, а інші проти унії й католицької віри, та розвинули широку в тому напрямку пропаганду... А вже найбільше ворожо налаштована та преса проти всіх наших єпископів, а передусім проти митрополита А. Шептицького... Нічого іншого не вичитаєш у русофільській пресі; нічого іншого не почуюш із вуст багатьох галицьких русофілів, як лише це: митрополит – ворог нашого народу, ворог нашої конфесії. Правда, що і наші радикали в “Громадському Голосі”, соціал-демократи з “Землі і Волі” та всякі інші недовірки також часто ворожо проти митрополита налаштовані...

Хто ж є, власне, ворогом якогось народу?

Ворогом народу є той, хто робить щось на шкоду народу – на полі просвітньому, економічному чи культурному.

Тому мусимо приглянутись до діяльності митрополита, яка вона є? Чи дійсно для нашого народу шкідлива й ворожа?

Розпочнімо від найменших серед народу, від дітей.

Хто заснував “Оселю вакаційну” для дітей? Хто пожертвував своє обійстя в Миловані для вбогих дітей? Хто пожертвував спочатку 5000 корон, а нещодавно 9000 корон, створивши основний фонд для того, щоб закласти фундамент для існування і розвитку осель?

Хто утримує рік у рік по кільканадцять учнів по гімназіях?

Нехай дадуть відповідь ті учні, які вже скінчили навчання, і ті, що тепер, утримуючись коштом митрополита, відвідують гімназію?

Хто висилає найобдарованіших студентів за кордон для подальшого навчання?

Нехай дадуть відповідь ті студенти, за яких платить митрополит.

Хто давав і дає можливість формуватися не одному митцеві?

Нехай скажуть всі ті, хто завдяки митрополитові одні в Монахові, інші в Парижі, треті в Берліні, інші в Римі навчаються.

Хто їздив і їздить у справах народних на прийоми до цісаря?

Хто жертвував на гуртожиток педагогічного товариства стільки, скільки митрополит?

Хто заснував лікарню коштом 200 000 корон?

Хто заснував музей, вартість якого сьогодні становить близько 1 500 000 корон? Музей цей є тепер музеєм народним, славою нашого народу.

Хто ж, як не митрополит А. Шептицький?

Але чи ж на тому кінець? Ні! Це тільки те, що вже сьогодні очевидне.

З'єднаймо все разом!

Коли б хто хотів обрахувати всі доходи, які митрополит мав дотепер зі свого митрополичого маєтку, то здається нам, що всіх їх не вистачило б на покриття пожертв, які митрополит дав на народні справи!

А тепер запитаємо: чому ж той, хто жертвує на народні справи пр. 500 кор., інший, хто жертвує 100 кор., а навіть той, хто чимось спричиниться до народної справи, зв'ється приятелем народу – а той, хто пожертвував мільйон, у дослівному розумінні, а навіть і більше, має бути ворогом?

І тому всі щирі патріоти, які люблять свій народ, спостерігаючи діяльність митрополита, цілком справедливо називають його не інакше, як Мужем Божого Провидіння для нашого народу».

↑ Олена Кульчицька. Пастир і вовки. 1916. Гравюра, присвячена митрополиту Андрею Шептицькому

Які факти з опрацьованого джерела свідчать про впливовість та авторитет митрополита Андрея Шептицького? Спираючись на факти з біографії А. Шептицького, витлумачте метафоричний образ, утілений у гравюрі О. Кульчицької.

Підтвердіть фактами або спростуйте слухність твердження: «За часів митрополита Андрея Шептицького греко-католицька церква остаточно перейшла на українські національні позиції, брала активну участь у національному русі».

ПРАЦЮЙМО САМОСТІЙНО. Виконайте завдання 1–3. Уявіть себе журналістом телепрограми «Подорож у часі». Підготуйте 3–5 питань для уявленого інтерв'ю з митрополитом Андреєм Шептицьким про вплив греко-католицької церкви на формування національної свідомості населення західноукраїнських земель. Укладіть перелік фактів (щонайменше 7), про які варто згадати в цій програмі.

Перевірте, чого навчилися з теми «Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської імперії на початку 20 ст.»

I. ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ.

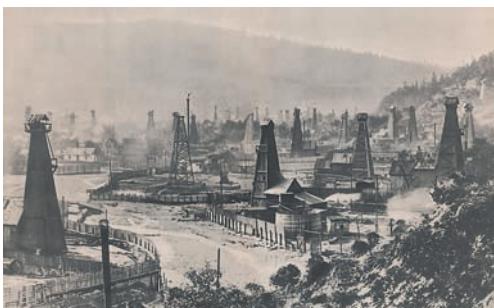
1. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел. У чому їхнє історичне значення?

- 1.1. «Сей здвиг скликали до Львова... обі центральні організації: Сокіл Батько і Український Січовий Союз, що поставили собі високу мету: вироблювати в народі фізичну справність і організаційну карність як силу народу... В історичній столиці краю наші сокільські і січові організації відбули перегляд своїх сил, щоби в столітнім ювілею Шевченка зложити й від себе поклін безсмертній пам'яті генія України. Величавий похід з прaporами перейшов ціле місто у взірцевім ладі і бодрій поставі, а безліч народу вітала його грімкими окликами "славно"» (К. Левицький).
- 1.2. «...Гострішого й злободеннішого характеру набуло питання університетське. Ставши господарями становища у Львівському університеті після того, як німецька мова мала поступитися викладанню "місцевими мовами" (1871), поляки ревно оберігали свою монополію на вищу школу і не допускали українців до викладання в її стінах; вони всіляко перешкоджали збільшення числа українських кафедр і так само негативно поставились до ідеї створення окремого українського університету, коли з українського боку висунуто відповідний проект. Мотивом було те найочевидніше – збереження значення польської культури, яка мала превалювати» (М. Грушевський).
- 1.3. «Царат бачить в Галичині огнище українського життя, якого іскри перелетять на російську Україну і спалять трухлявий будинок царата. Тому російське правительство посилає тисячі своїх шпигунів у Галичину, для того воно утворило там спеціальну партію московілів, які за рублі ведуть царську й православну пропаганду і хочуть за рублі накинути нашому народові ідею ототожнити українську націю з російською» (З відозви соціал-демократичних партій Росії та Австро-Угорщини, 1913 р.).

II. ВИБЕРИТЬ ПРАВИЛЬНІ ВІДПОВІДІ.

1. Про розвиток якої галузі промисловості в Галичині початку 20 ст. свідчать наведені ілюстрації?

- а) нафтovidобувна; б) лісопильна; в) металургійна; г) машинобудівна.

2. Куди був спрямований міграційний потік українців з підвавстрійської України у зв'язку з аграрним перенаселенням?

- а) Канада та Сполучені Штати Америки; б) Північний Кавказ і Далекий Схід; в) Італія, Греція, Іспанія; г) Казахстан та Сибір.

3. Доповніть твердження.

Піднесення національної свідомості українців в Австро-Угорській імперії сприяла діяльність...

- а) католицької церкви; б) православної церкви; в) автокефальної православної церкви; г) греко-католицької церкви.

4. Хто очолив рух за виборчу реформу в Австро-Угорщині на початку 20 ст.?

- а) Юліан Романчук та Кость Левицький; б) Михайло Грушевський та Євген Левицький; в) Кость Левицький та Іван Франко; г) Андрей Шептицький та Михайло Павлик.

5. Виберіть правильне твердження про розвиток економіки підвістрійської України наприкінці 19 – на початку 20 ст.

- а) будівництво залізниць сприяло очікуваному пожвавленню товарних відносин у краї; б) зацікавленість імперського уряду у розвитку промисловості західноукраїнських земель створила умови для початку промислового перевороту; в) іноземні підприємці повністю прибрали до рук нафтодобувну, нафтопереробну, деревообробну та хімічну галузі; г) відсутність конкуренції з боку інших провінцій Австро-Угорської імперії зумовила рівномірний розвиток промисловості краю.

6. У якому варіанті всі слова стосуються руху за створення українського університету у Львові на початку 20 ст.?

- а) «Просвіти», товариство «Сокіл», Анжей Потоцький; б) 3000 народних українських шкіл, Мирослав Січинський; в) Наукове товариство ім. Т. Шевченка, народні віча, РУРП; г) Адам Коцко, арешти та засудження, Андрей Шептицький.

7. У якому варіанті названо лідерів політичних партій підвістрійської України початку 20 ст.?

- а) Дмитро Антонович, Юрій Коллард, Дмитро Познанський; б) Кость Левицький, Михайло Павлик, Микола Ганкевич; в) Микола Порш, Володимир Винниченко, Симон Петлюра; г) Євген Чикаленко, Борис Грінченко, Сергій Єфремов.

8. Про кого йдеється у фрагменті з джерела?

«В Палаті панів промовляв в дні 28 червня 1910 р. та підніс свій авторитетний голос в справі українського університету. Він виказував, що утворення українського університету у Львові уважає справою конче важкою і конечною. Се була перша промова Українця в Палаті панів...» (К. Левицький)

- а) Августин Волошин; б) Михайло Грушевський; в) Іван Франко; г) Андрей Шептицький.

9. Установіть відповідність між портретами історичних діячів та їхніми іменами.

1

2

3

4

А Августин Волошин

Б Іван Боберський

В Кирило Трильовський

Г Андрей Шептицький

Д Кость Левицький

10. Про причини якого соціально-економічного явища в західноукраїнських землях ідеться у фрагменті зі статті I. Франка?

«Галичина була "перелюднена", мала надто розвинений поділ селянської землі і дуже малі заробітки. Галичина – край браку засобів для існування – їжі, освіти, а також прав і свобод людини. Матеріальна скрута, немилосердний грабіж і зловживання владою поміщиками, тобто відсутність правової опіки, неспроможність себе захистити... Залишаючи свої оселі, речі, родичів, хай яку господарку, всі як один відповідають: "Нема чого тут триматися, не дочекаємося нічого доброго».

- а) скасування кріпацтва; б) завершення промислового перевороту; в) розвиток кооперативного руху; г) трудова міграція.

11. Установіть відповідність між іменами історичних діячів початку 20 ст. та стислими характеристиками.

1 Іван Франко	2 Кость Левицький
3 Іван Боберський	4 Кирило Трильовський

A співзасновник Національно-демократичної партії, пізніше її голова, очолював рух українських парламентарів за український університет і реформу виборчої системи в Галичині

B автор публіцистичного твору «Україна ірредента» (1895), у якому обстоював ідею історичної правомірності домагань українців на окрему самостійну державу

V організатор сокільсько-січового руху, автор підручників з фізичного виховання молоді, у 1908–1914 рр. голова «Сокола»

G засновник культурно-спортивної організації «Січ» (1900) у Галичині, один з лідерів РУРП

D автор близько 5000 художніх і наукових праць, перший голова (до 1898 р.) та один з основних ідеологів Русько-української радикальної партії

12. Доповніть твердження.

Для економічного розвитку західноукраїнських земель на початку 20 ст. було характерним...

а) зменшення кількості міського населення; б) домінування вугледобувної та залізорудної промисловості; в) виробництво й первинна обробка сировини; г) зростання видобутку нафти; д) розвиток споживчої та кредитної кооперації; е) володіння промисловими підприємствами українськими капіталістами.

13. Виберіть політичні партії, що діяли в західноукраїнських землях на початку 20 ст.

а) Русько-українська радикальна партія (РУРП); б) Революційна українська партія (РУП); в) Українська демократична партія (УДП); г) Українська національно-демократична партія (УНДП); д) Українська соціал-демократична партія (УСДП); е) Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП).

14. У яких твердженнях ідеться про Андрея Шептицького?

а) митрополит греко-католицької церкви (1900–1944); б) творець і перший митрополит Української автокефальної православної церкви; в) член української парламентської громади II Державної думи Росії (1907); г) підтримав страйк українських студентів Львівського університету (1901–1902); д) засновник Українського національного музею у Львові (1905); е) голова Наукового товариства ім. Тараса Шевченка.

15. Доповніть твердження.

Характерною рисою суспільно-політичного життя західноукраїнських земель початку 20 ст. був рух українців за...

а) створення національного університету у Львові; б) об'єднання греко-католицької церкви з православною; в) проведення виборчої реформи; г) поширення польської мови в богослужінні; д) національно-територіальну автономію українських земель; е) входження галицьких земель до складу Російської імперії.

Розділ VIII

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ в середині 19 – на початку 20 ст.

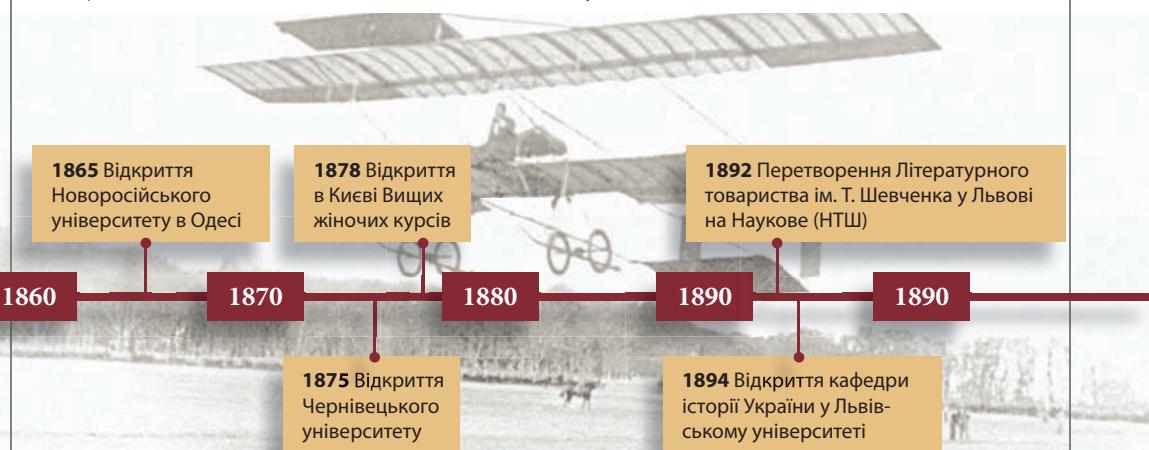
§ 33 Освіта, наука, вплив процесів модернізації на суспільне та повсякденне життя

Прочитайте фрагмент джерела. » 1. Узагальніть, про що в ньому йдеться; з'ясуйте, коли відбулися описані події. Як автор ставиться до явищ, про які розповідає? » 2. Чи погоджуєтесь ви з аргументами доповідача? Чи слушною вважаєте його думку про зв'язок розвитку національної свідомості та освіти рідною мовою? Які аргументи можете навести на підтвердження цієї думки? Наведіть 1–2 інші аргументи, доречні в цитованому виступі.

Олександр Лотоцький у спогадах «Сторінки минулого» переповідає виступ у III Державній думі депутата В. Дзюбинського: «Міністерство народної освіти, як відомо, виключає наймогутніший чинник освіти й просвіти будь-якого народу – його народну мову. Багатомільйонне українське населення не має не тільки своєї вищої та середньої школи, але не має жодної нижчої школи з правом вільного викладання рідною українською мовою. Немає рідної української народної школи. Чи не є це, панове, образою й навіть глумленням над національним почуттям і гідністю кожного українця? Але тут говорили, що й української мови немає, що вона не існує. Так дозвольте ж, панове, погляди цих панів звернути саме на ту, ненависну їм, зарубіжну Україну, на сусідню нам країну, до складу якої включено й значну частину українського населення. Ми бачимо, що в австрійській Україні українське населення не тільки має нижчі школи, але воно має й середню та вищу на своїй рідній українській мові, – значить, українська мова існує. В австрійській Україні є широка мережа просвітніх і культурних установ для українців; їх там не бояться, панове, їх там не закривають.

...Ось, панове, рідна мова дітей величезного 25-мільйонного населення забороняється, і забороняється не тільки навчатися цією мовою, але й говорити між собою, вживати її для свого, так би мовити, обігу. З наведених прикладів ясно, що казенні педагоги, ці люди в футлярах, заражені мікробом якоїсь українофобії, хвороби, яка проявляється головним чином у них на ґрунті гонитви за нагородами та відзнаками, щоб додогодити начальству, але, що найнебезпечніше, це те, що цим

вони свідомо прагнуть затримати зростання української національної самосвідомості, утримати український народ у темряві та неуцтві, щоб легше мати етнографічний матеріал для бажаного їм створення «общеруської нації».

1. Чому українська громадськість прагнула українізації освіти

- » Пригадайте, у чому полягала сутність освітньої реформи в Російській імперії 1864 р.
» Коли, за яких обставин, у яких університетах підавстрійської України було створено кафедри української мови, літератури та історії України?

На початок 20 ст. майже 63 % населення Галичини, понад 70 % Закарпаття (а в гірських районах – навіть 90 %) були неписьменними – не вміли ні читати, ні писати). Третина галицьких сіл не мала початкових шкіл, проте в тих селах краю, де школи були, навчання відбувалося рідною мовою (для українців – українською).

У Галичині діяло 49 державних середніх навчальних закладів (гімназій і реальніх училищ). З них у Східній Галичині було 25 шкіл із польською мовою навчання, 4 – українською (гімназії у Львові, Перемишлі, Тернополі, Коломії; у 1905 р. засновано п'яту українську гімназію в Станіславі), 2 – німецькою. Відкривалися приватні українські гімназії. За підрахунками М. Грушевського на одну польську середню школу в Східній Галичині припадало приблизно 30 тис. польського населення, на одну українську – 820 тис. українського населення. На Буковині діяла одна гімназія з українською мовою навчання (у Вижниці), кілька двомовних німецько-українських (зокрема, у Чернівцях та Кіцмані). На Закарпатті після ухвали нового закону про школи в 1907 р. не лишилося жодної школи з українською мовою навчання. Перед Першою світовою війною кількість українських кафедр у Львівському університеті збільшилася до 8.

В українських землях у складі Росії на 1915 р. поза школою лишалося понад 70 % дітей шкільного віку. У 1914–1915 рр. тут налічувалося 452 середні школи, у яких навчалося 140 тис. учнів, і 19 вищих навчальних закладів із 26,7 тис. студентів.

Характеризуючи становище освіти в підросійській Україні, М. Грушевський зазначав: «У Галичині й Буковині українська мова вживається як мова викладання в різного роду навчальних закладах, від початкових шкіл до університетів; у Росії вона цілковито вигнана зі школи й не допускається ні як мова викладання, ні як предмет у жодних школах – державних, громадських, приватних, вищих, середніх, нижчих – навіть як допоміжний засіб у початковому навчанні. Таким чином, не допущені ні як самостійні предмети, ні як складові частини інших наук, українські дисципліни, кінець кінцем, залишаються поза науковим ужитком, поза вивченням і дослідженням. І з цього боку зроблено все для того, щоб українська мова – культурний орган однієї із найзначніших народностей Європи, та українська література, що має великі твори високої культурної вартості, – залишилися невідомими, terra incognita по змозі для самих українців і для освіченого суспільства Росії, не виходячи за межі «хатнього вжитку», не долячи значення культурних знарядь».

Дайте відповідь на три «чому?».

- » 1. Чому рівень письменності в Україні був нижчим, ніж у Європі?
- » 2. Чому після революційних подій 1905–1907 рр. ситуація з використанням української мови у сфері освіти погіршилась?
- » 3. Чому царський уряд забороняв використання української мови в освіті?

Поміркуйте, чому автор характеризує свій народ як «дівчі неграмотний».

Лісменник і педагог С. Васильченко писав у 1911 р. на сторінках київського педагогічного журналу «Світло»: «Школа з нерідною мовою, з чужими по духу вчителями тільки по великій незрозумілості може зватися народною. Сумною і самотньою будівлею стоїть вона серед рідних сіл; круг ней шумить своє життя, народна пісня, мова, народний гумор б'ються у вікна, в двері, в щілини до неї, але в школу не хочуть пустити їх. Немає місця в ній живий мові. А там, де немає живої мови в школі, там немає живої душі, щирості, там немає засобів виховувати і ґрунтуювати духовні дитячі здібності... Тільки після того, коли б залунала по наших школах рідна мова і буйно зашуміло в їй нове життя, всім би стало видно, через що наш народ «дівчі неграмотний»».

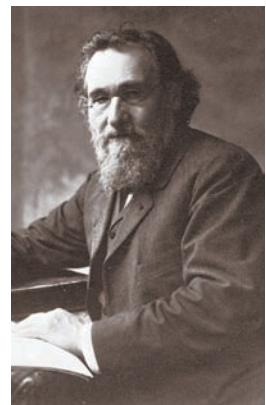
2. Як розвивалася українська наука

» Згадайте, коли, де, за яких обставин створено НТШ. У чому полягала діяльність цієї організації? Яку роль у становленні НТШ відіграв М. Грушевський?

У другій половині 19 – на початку 20 ст. неабияких успіхів досягли *вчені-природознавці*. Уперше у світі епідеміолог і мікробіолог **Данило Заболотний** відкрив шляхи поширення чуми й запропонував ефективні методи боротьби з нею. Чимало вчених-українців працювали в інших країнах. Уродженець Тернопільщини **Іван Пулюй** був першим деканом першого в Європі електротехнічного факультету (Німецька вища технічна школа в Празі). 28 років (з 1887 р.) пропрацював в Інституті Луї Пастера в Парижі уродженець Харківщини **Ілля Мечников**, який перед тим очолював кафедру зоології та порівняльної анатомії в Новоросійському університеті та завідував організованою ним 1886 р. (разом з М. Гамалією) першою в Російській імперії Одеською бактеріологічною станцією.

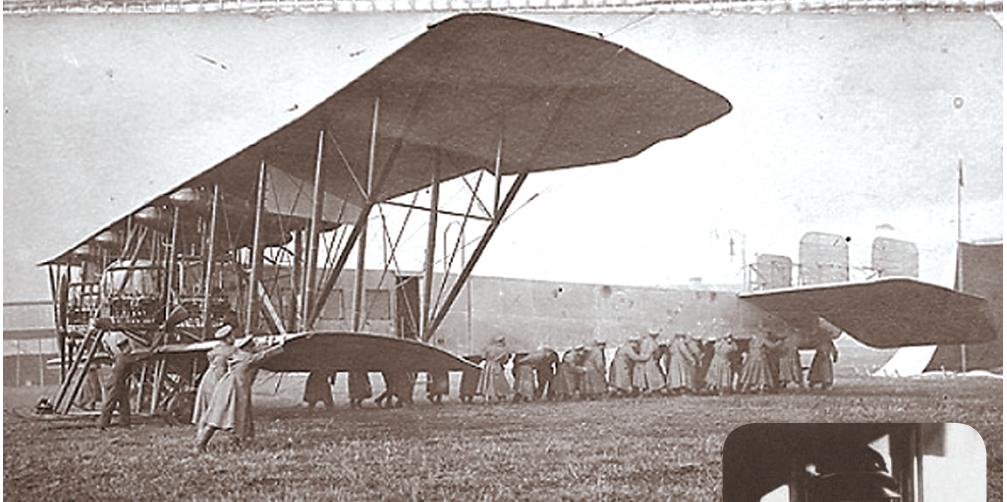
Плідно розвивалася *історична наука*. Серед тогочасних теоретиків історії вирізняються постаті **Михайла Грушевського** і **В'ячеслава Липинського**, чиї праці та ідеї мали непроминальне значення для формування національної свідомості українців. М. Грушевський, автор багатотомної фундаментальної «Історії України-Русі», обґрунтував ідею тягlostі української історії від часів Київської Русі до сучасності. В. Липинський розробив концепцію провідної ролі еліти в державному будівництві й суспільному житті.

В історичній науці продовжувала успішно працювати **Олександра Ефименко**, чия «Історія українського народу» вийшла у світ російською мовою в Петербурзі. Вона була першою жінкою в Україні та Росії, якій Харківський університет присудив учений ступінь почесного доктора історичних наук (1910). Вагомий внесок у дослідження історії Слобідської України належить **Дмитрові Багалію**. Не менших успіхів досягнув **Дмитро Яворницький**, автор книжки «Історія запорозьких козаків», визнаної класичною працею з історії українського козацтва. **Федір Вовк**, один з найавторитетніших у Європі антропологів та археологів, присвятив себе дослідженню походження українців. Учений дійшов

↑ Ілля Мечников (1845–1916)

Біолог і патолог, автор клітинної теорії імунітету (фагоцитозу). У 1908 р. одержав *Нобелівську премію з фізіології та медицини* за вивчення імунної системи.

↑ Літак «Ілля Муромець»

→ Ігор Сікорський за штурвалом літака «Ілля Муромець»

висновку, що українці за антропологічними ознаками близькі до південних слов'ян.

Знаним *географом* та істориком, автором десятків наукових праць, підручників, докладних карт України був **Степан Рудницький**. Його вважають засновником української наукової географії.

Велике значення і для науки, і для піднесення національної свідомості мав вихід у світ у 1907–1909 рр. чотиритомного «Словника української мови», який упорядкував **Борис Грінченко**, та двотомної «Української граматики» за редакцією **Агатаангела Кримського**.

↑ Агатаангел Кримський (1871–1942)

Видатний учений-мово-зnavець і сходознавець, поліглот (володів майже 60 мовами).

Україна була одним із центрів розвитку *літакобудування*. У 1908 р. в Одесі виник перший у Росії аероклуб, члени якого М. Єфімов та С. Уточкін демонстрували польоти на аеропланах. У Києві 1910 р. **Олександр Кудашев** пролетів кілька десятків метрів на літаку власної конструкції К-1 – першому вітчизняному літаку з бензиновим двигуном. Уже через десять днів після Кудашева на літаку «БІС-2» 21-річний **Ігор Сікорський** пролетів 250 метрів. У 1913 р. Сікорський створив найбільший на той час у світі літак **«Ілля Муромець»**, переліт на якому за маршрутом «Петербург–Київ–Петербург» став справжньою сенсацією.

Заповніть таблицю.

Видатні науковці України

Прізвище	У якій галузі науки працював	Найвидатніші досягнення

3. Як виявлялися процеси модернізації в повсякденному житті населення України на межі століть

Соціально-економічні зміни зумовлювали зміни в побуті мешканців України. Найпомітнішими ці зміни були у великих містах. Українські міста зазнавали істотного європейського впливу, вагомим чинником у містобудуванні ставала мода. Саме мода диктує архітектурний стиль та планування житла, яке вже залежить не від мешканця, а від домовласника, підрядника, архітектора. У містах з'являються цілі квартали, забудовані багатоповерховими житловими будинками (так званими прибутковими будинками), спорудами громадського або культурного призначення – театрами, бібліотеками, лікарнями тощо. Вулиці починають освітлювати електричними ліхтарями.

➔ Київ. Вулиця Миколаївська (нині – архітектора В. Городецького). Початок 20 ст.

➔ Київський фунікулер. Початок 20 ст.

➔ Один з перших місяців роботи електротрамвай 1-го маршруту «Царська площа – Олександровська площа» (нині – Європейська – Контрактова)

З'являється громадський транспорт: на межі століть, окрім конки (запряженого кіньми вагона), починають використовувати **електричний трамвай**. Перший у Російській імперії електричний трамвай рушив у Києві 1892 р. Олександровською вулицею (нині вулиця Сагайдачного та Володимирський узвіз). За кілька років електротрамвай з'явився у Львові та Катеринославі. У 1905 р. в Києві почав діяти Михайлівський електричний канатний підйом – **фунікулер**.

Улітку 1891 р. центральною одеською вулицею – Дерибасівською – пройхав перший у нашій країні **автомобіль** марки «Панар-Левассор». Власник автомобіля привіз його в Одесу з Франції. Одеса була містом, де вперше в Україні встановлено **телефонний зв'язок** (1882). Згодом він з'явився у Києві, Харкові, Миколаєві.

← Такий вигляд мав автомобіль «Панар-Левассор». 1897

Зростає кількість міст, де прокладено водогін. Закладаються міські парки і бульвари. У будівництві активно застосовують нові технології та винаходи, зокрема метод зварювання металевих конструкцій, нові матеріали – бетон і залізобетон. Так, архітектор **Владислав Городецький** у Києві спорудив житловий будинок, де навіть оздоби були виготовлені з бетону. Європейські новинки потрапляли до Києва чи Одеси одночасно зі Львовом або Петербургом. Крамниці пропонували мешканцям міст одяг і парфуми з Парижа, вина з Італії, швейні машини з Німеччини, годинники зі Швейцарії...

Європейській моді відповідав й одяг городян. Утім побут українських міст зберігав і національні елементи. Вишивкою в містах оздоблювали серветки, скатертини, фіранки на вікнах і, зрозуміло, одяг. Наприкінці 19 – на початку 20 ст. представники української творчої інтелігенції активно популяризують традиції українського декору, що зрештою знайшло втілення в так званому **українсько-му стилі**.

Згадані риси здебільшого визначали життя заможних городян. Міський пролетаріат оселявся або в передмісті, або в бідних, дешевих кварталах, прикметою яких були злидні та бруд. Бідні родини часто винаймали маленькі комірчини, умеблювання яких складалося з ліжка, скрині, столу та кількох стільців. Одяг бідних городян був дешевим, часто саморобним, проте й у ньому втрачалися елементи традиційного національного костюма. Тенденції до стирання національної самобутності мешканців міст були зумовлені, з одного боку, їх багатоетнічним складом, а з другого – політикою імперських урядів. На початку 20 ст. в Києві з-поміж інтелігенції було лише вісім українськомовних родин.

Процеси модернізації, хоч і менш помітно, вплинули на життя й українських селян. Якщо в попередні епохи українські селяни жили *великими родинами* (три покоління – батьки, діти, онуки), то від початку 20 ст. господарюють *малими родинами* (батьки й неповнолітні діти) – 4–6 осіб. Главою сім'ї та розпорядником усіх робіт, як і раніше, був батько. Спадкоємцями майна після

➔ Село Кирилівка Звенигородського повіту (нині Черкаська обл.). 1912

батька ставали сини, які отримували рівні частки. Дружині належало майно, що входило в придане (материзна). Хоч розвиток капіталізму спричинив майнове розшарування селян, воно було не таким помітним, як у місті, бо буденне життя села визначали традиції. Щоправда, заможні сім'ї не часто родичалися з біднішими.

На сільському будівництві позначився розвиток технологій: заможні селяни починають будувати цегляні будинки, покриваючи їх бляхою або черепицею. В одязі й хатніх оздобах тканини фабричного виробництва поступово витісняють самоткані.

↑ Парубок і дівчина за столом у хаті. 1903

← Кімната Лесі Українки в її помешканні в Києві

» Порівняйте опорядження сільської хати та міського житла початку 20 ст. Які особливості привертують увагу?

4. Як модернізація позначилася на суспільному становищі жінок

Індустріальна модернізація позначилася на суспільному становищі жінок. Щоправда, ці зміни були помітніші в житті городянок. З Європи до України докотилися хвилі **емансипації** та **фемінізму** – так називають рухи за зрівняння жінок у правах з чоловіками. Витоки українського фемінізму пов'язують з іменами Марії Вілінської (Марка Вовчка), Олени Пчілки (Ольги Косач-Драгоманової, матері Лесі Українки), Христини Алчевської, Лесі Українки (Лариси Косач), Наталі Кобринської, Ольги Кобилянської та інших видатних жінок. Для України надзвичайно гострою була проблема освіти для жінок. Перша жіноча гімназія відкрилася в Києві

↑ Софія Рузсо (1856–1940). Популяризаторка ідеї націоналізації шкільної та позашкільної освіти в Україні. З її ініціативи відкрито низку шкіл і дошкільних закладів, зокрема перший у Києві та другий у Росії дитячий садок

◀ Христина Алчевська (1841–1920)

Організатор народної освіти. У 1862 р. заснувала в Харкові жіночу недільну школу для дорослих, яку незабаром закрили. У 1870 р. знову відкрила безоплатну жіночу недільну школу, що проіснувала понад 50 років.

➔ У жіночій недільній школі Х. Алчевської Школа Алчевської стала взірцем і методичним центром усіх недільних шкіл Російської імперії, викладання проводилося російською мовою.

1860 р. за сприяння колишнього київського губернатора Івана Фундуклея. Доступ до університетської освіти жінки одержали в **1878 р.**, коли уряд дозволив створення в Києві **Вищих жіночих курсів**, де дівчата із середньою освітою мали змогу її продовжити. Від **1900 р.** жінки отримали право навчатися в університетах Австро-Угорщини. Проте відсоток українок, якіскористалися цим правом, був мізерний. Адже більшість українського населення – селяни – жили за патріархальними традиціями й не могли реалізувати право навіть на початкову освіту, а продовжували виховувати дівчаток у родинах, готовуючи їх виконувати соціально визначені ролі *дружини, матері, господині*. Проблема освіти та інші соціальні проблеми в Україні накладалися на національні, тому жіночий рух був завжди пов’язаний з національно-визвольним.

- » 1. Яке стереотипне ставлення до феміністського руху втілено в плакаті?
- » 2. Чому владні кола праґнули дискредитувати феміністський рух – так само, як і інші політичні та громадські рухи?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАУЧИЛИСЯ

- 1. Установіть хронологічну послідовність подій:** відкриття кафедри історії України у Львівському університеті; відкриття Новоросійського університету; відкриття Чернівецького університету.
- 2. До положень, що характеризують розвиток освіти наприкінці 19 – на початку 20 ст., доберіть конкретні факти.**
  - » 1. Створення низки вищих спеціальних навчальних закладів.
  - » 2. Рівень письменності в Україні був нижчим порівняно з європейським.
  - » 3. Відсутність вищих навчальних закладів з українською мовою викладання.
- 3. Про кого з діячів культури йдеТЬся?**
  - » 1. Історик світового рівня. Очолював першу кафедру історії України у Львівському університеті. Був головою НТШ.
  - » 2. Мікробіолог та епідеміолог. Першим у світовій науці дослідив шляхи поширення чуми й запропонував ефективні засоби боротьби з цією хворобою.
  - » 3. Зоолог та анатом, відкривач фагоцитозу – явища поглинання клітинами організму мікробів. Працював у Франції над розвитком імунології, удостоєний Нобелівської премії.
  - » 4. Авторка популярної «Історії українського народу». Перша жінка в Росії та Україні, якій 1910 р. Харківський університет надав ступінь почесного доктора наук.
  - » 5. Видатний учений-мовознавець і сходознавець. Відомий поліглот (вільно володів майже 60 мовами).
  - » 6. Антрополог, етнограф і археолог, автор близько 200 досліджень, у яких дійшов висновку, що українці за антропологічними ознаками близькі до південних слов'ян і відмінні від інших східнослов'янських народів.
  - » 7. Історик, автор фундаментальних праць з історії та культури Слобідської України.
  - » 8. Географ, історик. Засновник української наукової географії та географії України.
- 4. Уточніть і конкретизуйте загальне твердження про модернізаційні процеси на межі століть.**

Соціально-економічні зміни зумовлювали зміни в побуті та способі життя населення України.
- 5. Як модернізація позначилася на суспільному становищі жінок? Що таке еманципація та фемінізм?**
- 6. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.**

В історії української культури початок 20 ст. був вельми плідним. Розквіт спостерігався в усіх сферах культурного та наукового життя. Проте, як і в інших регіонах Російської імперії, цей процес в Україні відзначався контрастністю: якщо панівні прошарки суспільства мали змогу здобути вищу освіту європейського рівня, то більшість населення України залишалася не-письменною та далекою від культурних надбань і новітніх наукових досягнень.

§ 34 Література, театр і музичне мистецтво

» 1. Використовуючи фрагмент джерела, схарактеризуйте умови, у яких доводилося працювати представникам театрального мистецтва. » 2. Про які укази, що перешкоджали митцям, згадує Михайло Старицький?

З листа М. Старицького до І. Франка: «Від 1863 по 1871 рр. і від 1876–1881 рр. були страшенні утиスキ і цензурні, і поліцейські, і жандармські: мало не щоденні труси, арешти, тюрми, висилки до Сибіру і навіть шибеници... Так при таких обставинах доводилось працювати: жах, лемент, одчай панували скрізь, і не було де шукати ні поради, ні підмоги, тільки невелике коло українських літераторів та щирої молоді підтримувало мене. У перший період утисків до 1872 р. було заборонено цілком у Росії наше слово: ми вимушенні були співати у концертах народні пісні на французькі мові... Отож з 1872 р. розрішено було український приватний спектакль: з того часу, крім передкладів, які дозволено було до друку, я уязвся й до сцени, вважаючи її за могутній орудок до розвиття самопізнання народного. Склалося в Києві Товариство сценічних аматорів, і я став на чолі його режисером і постачиком п'єс: отож і з'явились тоді лібрето до музики – “Чорноморці”, “Різдвяна ніч”, “Утоплена”. Вертаючись до того руху, що спалахнув був у Києві в 1872 р., мушу додати, що він швидко й погас: скасував його височайший указ 1876 р.».

1. Як розвивалося театральне мистецтво

Провідним осередком театрального життя другої половини 19 ст. стало провінційне місто Єлисаветград (нині Кропивницький). Ще від 1864 р. тут активно діяв аматорський театр, у якому робили свої перші кроки майбутні творці українського театру.

Емський указ 1876 р. призупинив розвиток українського театру, але в 1882 р. елисаветградці створили **першу професійну театральну трупу**. Її організаторами була група драматургів та акторів, яких називають **корифеї українського театру**. Це – **Марко Кропивницький** і брати та сестра **Тобілевичі**, які діяли під різними псевдонімами (Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський, Микола Садовський та Марія Садовська-Барілотті). Пізніше до них долучилися найвидатніша українська актриса **Марія Заньковецька**, драматург **Михайло Старицький**, актриса **Ганна Затиркевич** та ін. Саме цим діячам належить слава творців класичного репертуару українського театру. У такому складі трупа і її філії об'їздили майже всю Україну. У 1885 р. трупа розпалася на дві частини: однією

→ Театр корифеїв. Перший ряд зліва направо: М. Садовський, Г. Затиркевич-Карпинська, М. Кропивницький, М. Заньковецька

↑ Марія Заньковецька
(1854–1934)

↓ Марко Кропивницький
(1840–1910)

керував Марко Кропивницький, другою – Михайло Старицький. За їхнім прикладом пішли інші, і вже через кілька років в Україні діяло понад 30 мандрівних театрів. Але тільки з **1907 р.** український професійний театр дістав своє перше постійне приміщення – у Києві, у Троїцькому народному домі (нині Театр оперети), і тут успішно працювала трупа Миколи Садовського. У 1908 р. було урочисто відзначено 25-річчя сценічної діяльності **Марії Заньковецької**.

На початку 20 ст. у Львові продовжував діяти єдиний у західноукраїнських землях український професійний театр «*Руська бесіда*», основу репертуару якого становили класичні п'єси М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого. Проте театральні колективи дедалі частіше зверталися до творів Лесі Українки, І. Франка, Г. Хоткевича, а також російських і західноєвропейських класиків.

» 1. Про що йдеться в документі? » 2. Як автор розповіді ставиться до згаданих історичних діячів? Поміркуйте, які ідеї він хотів донести до нащадків.

Зі спогадів Гната Юри: «Богатирська родина Тобілевичів, крім І. Карпенка-Карого, П. Саксаганського, дала українському театрі ще такого велетня сцени, як Микола Садовський, уславленого режисера й актора на героїчні і трагедійні ролі. Маючи виняткові сценічні дані – високий зріст, статуру, чудову зовнішність, приємний, оксамитового тембрю голос, могутній темперамент, велику сценічну привабливість, – він немовби самою долею був призначений для виконання ролей героїчного минулого: Богдана Хмельницького, Сави Чалого, Гната Карого, Тараса з “Бондарівни” та ін., для втілення постатей борців і бунтарів...»

Що дає підстави для пропонованого висновку? Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки.

«Найяскравішою подією національного життя 1880-х рр. стала діяльність українського театру. Театр відіграв величезну роль у спріві національного пробудження, особливо тих українців, які проживали поза Україною. Як влучно відзначав Леон Василевський, "українська сцена до певної міри заміняла публіцистику, брак якої так сильно відчувався серед українців". Багато письменників і суспільних діячів молодшого покоління почали цікавитися українською справою під впливом театру» (Я. Грицак).

↑ Сцена з опери П. Чайковського «Мазепа» у виконанні артистів київського театру М. Садовського. 1913

2. Що визначало розвиток музичної культури і яка роль у ньому належить М. Лисенку

Переломне значення для розвитку української національної класичної музики мала творчість її основоположника **Миколи Лисенка**. Він започаткував різні жанри української опери: історико-героїчну, лірично-побутову, лірично-фантастичну, прикладами яких є опери «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Енеїда», «Ноктиорн». Найвищим досягненням оперної творчості М. Лисенка вважають оперу «Тарас Бульба». Написав М. Лисенко й перші дитячі опери «Коза-Дереза», «Пан Коцький». Внеском у скарбницю української камерно-вокальної музики стали **солоспіви** – романси й ансамблі, написані на тексти давньої української літератури, західноєвропейських класиків і сучасних йому українських поетів. Важливий напрям діяльності М. Лисенка – збирання та обробка українських народних пісень. Композитор підготував 7 збірок народних пісень, покладених на фортепіано, загалом опублікувавши 600 пісень.

← Викладачі та учні відділу української драми Музично-драматичної школи М. Лисенка в Києві. 1910

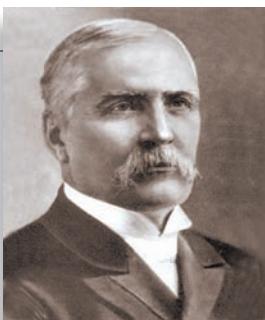
◀ Соломія Крушельницька (1872–1952)

Маючи виняткові природні вокальні й сценічні здібності, виступала на сценах провідних театрів світу, виконуючи партії з 60 опер.

Оригінальні композиції на основі фольклору («Шедрик», «Дударик», «Козака несуть»), хорові поеми, опери створив **Микола Леонтович**, монументальну кантату-симфонію «Кавказ» на слова Тараса Шевченка написав **Станіслав Людкевич**, він також організував видання «Артистичного вісника» – першого українського мистецтвознавчого журналу.

Висот світового вокального мистецтва сягнула вихованка Львівської консерваторії **Соломія Крушельницька**.

Плідно працював композитор **Анатоль Вахнянин** – автор першої західноукраїнської опери «Купало». Він створив багато хорових і сольних вокальних творів, аранжував народні пісні, ініціював створення Вищого музичного інституту імені М. Лисенка у Львові, був його першим директором.

ОСОБИСТІСТЬ

Микола Лисенко (1842–1912)

Здобувши технічну освіту в Київському університеті, змінив свій життєвий шлях і вирішив стати композитором. Закінчив Лейпцизьку та Петербурзьку консерваторії. Повернувшись до Києва, розгорнув активну мистецьку, педагогічну, виконавську та громадську діяльність.

У 1904 р. створив першу в Україні Музично-драматичну школу. М. Лисенко працював майже в усіх музичних жанрах, заклав підвалини вищої спеціальної музичної освіти в працями істотно розвинув вітчизняну науку про народну музично-пісенну творчість.

На основі свідчень сучасників складіть розповідь про М. Лисенка за планом:
» 1. Коли та як став професійним композитором? » 2. Які риси його вдачі врахували сучасників? » 3. Чого досяг у музичній творчості? » 4. У чому особисто для себе вбачаєте життєвий урок М. Лисенка?

З спогадів Михайла Старицького 1904 р.: «...Лисенко безвійно проживав у Києві, давав уроки музики, займався нею в інституті, де дістав місце інспектора музики, працював і в приватній школі Блюменфельда, а потім і в школі Тутковського... Уроки, уроки, уроки забирали весь його час, дуже виснажували, однак зменшити їх не можна було. Для прожиття потрібні були гроші, сім'я збільшувалась, а коли і залишались хвилини для відпочинку, то треба було їх віддати який-небудь громадській справі... Треба дивуватися, звідки він відривав якісь миті для творчості. А вона не припинялась. За цей час Лисенко закінчив "Тараса Бульбу" і майже зовсім оркестрував його, написав для дітей три опери, створив багато культурних мелодій для одного, трьох голосів, видав чимало

хорів, збірок народних пісень, скомпонував багато чудових п'ес не тільки для фортепіано, але й для скрипки, флейти і для оркестру. Незважаючи на вік і страшенну перевтому в погоні за черстивим куском хліба, незважаючи навіть на хворобу, яка завдавала йому за останні роки великих страждань, – сила духу і віра в правоту своїх переконань у нашого славного композитора такі глибокі, що і досі в ньому неослабно підтримують енергію у всіх видах його багатосторонньої діяльності, а перед силою таланту відступають і все перемагають роки».

Український композитор Олександр Кошиць: «...Лисенко, людина майже удвоє старша мене віком, був прихильником нових течій у музиці... Вже в солових творах ранішніх часів творчості Миколи Віталійовича яскраво виявляється обличчя суто національне, українське, не тільки в мелодиці, а й у самій музичній фактурі. Наприклад, у таких усім відомих речах, як "Гетьмані", "Ой, Дніпре мій, Дніпре", "Заповіт", "Молітесь, Братіє" та ін. Не кажу вже про аранжовку народних пісень, де він прямо ігнорує європейські засоби і творить нове, чисто народне, українське голосоведення. З цього боку Миколу Віталійовича треба вважати дійсним законоположником і творцем української музики. І коли він тепер нам здається застарим у музичній техніці, то основні принципи його – чисто національні – зостануться вічно живі й вічно молоді... Кожна нота творів Лисенка (не кажу про всі) співає вам ту пісню, про яку, здається, мріяла українська душа, перш ніж попала в тіло людини... Скажем одно, що коли великі наші поети оперували вже готовим українським словом, то Микола Віталійович одкрив новий національний світ в широкій світовій музичній справі, і що той прекрасний, так би мовити, ідейно-романтичний настрій суспільства на протязі більш півстоліття виховувався його духом... Ім'я такої людини не належить лише історії; воно завше буде на устах кожного українця, що далі, то більше, в міру того, як буде зростати наша національна свідомість».

3. Що визначало розвиток української літератури

У 70–90-х рр. 19 ст. українське письменство зосереджується на соціальних і психологічних проблемах. Чи не найбільшої слави з-поміж тогочасних

українських письменників зажив **Іван Нечуй-Левицький** («Бурлачка», «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» та ін.). Він утверджив в українській літературі жанр соціальної повісті, зразками якої є перелічені твори.

Визначне місце в українському літературному процесі посідав **Панас Мирний** (Панас Рудченко) – автор соціально-психологічних романів і повістей. Правдивим літописом українського села є його роман (у співавторстві з І. Біліком) «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

← Письменники на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві (зліва направо): М. Коцюбинський, В. Стефаник, Олена Пчілка, Леся Українка, М. Старицький, Г. Хоткевич, В. Самійленко. 1903

СЛОВНИК

Модернізм (від фр. *moderne* – сучасний) – загальноприйнятий термін для позначення мистецтва кінця 19 – першої половини 20 ст. Він застосовується до різних за ідейними шуканнями шкіл, об'єднуючи нереалістичні течії в мистецтві і літературі в один напрям.

▲ Леся Українка
(1871–1913)

▼ Ольга Кобилянська
(1863–1942)

На межі 19–20 ст. в українській літературі утверджуються нові мистецькі принципи – нова естетика, нові прийоми, що свідчило про **модерністський переворот**. Ознаками нової мистецької філософії були естетизм («мистецтво для мистецтва»), інтелектуалізм, европеїзм, глибокий психологізм, інтерес до внутрішнього життя і світогляду людини. Поява модерністських творів стала ознакою зрілості, самодостатності української літератури.

Важливою рисою літературного модерну в Україні було створення жіночої мистецької традиції. Наприкінці 19 ст. у царині літератури працювала плеяда українських авторок, найяскравішими з-поміж яких були **Леся Українка** та **Ольга Кобилянська**.

Леся Українка – творчий псевдонім **Лариси Петрівни Косач**, яка досягла вершин літературного Олімпу завдяки не самому тільки таланту, а й інтенсивній духовній праці, наполегливій самосвіті, постійному вдосконаленню техніки віршування, широкому світогляду. Леся Українка свій мистецький ідеал убачала у вершинних творах світової літератури, прагнучи піднести до цього рівня й українське красне письменство. Вона надзвичайно відповідально ставилася до тематики творів, образність яких вражає глибиною занурення в європейський літературний контекст та яскравим національним колоритом.

Світове візнання Леся Українка здобула як драматург-новатор. Для її драм і драматичних поем «Одержима», «Вавилонський полон», «Кассандра», «Руфін і Прісцілла», «Оргія», «Камінний господар» характерні використання образів світової міфології, історії та культури, глибокий інтелектуалізм, утвердження ідеї незламності людського духу. Творчою вершиною поетеси стала драма-феєрія «Лісова пісня». Леся Українка відома як перекладач світової класики – Байрона, Данте, Шекспіра.

Західноукраїнська письменниця **Ольга Кобилянська** в новелах «Природа», «Меланхолійний вальс», «Некультурна» тонко відтворила злам у суспільній свідомості, пов’язаний зі зміною становища жінки, її новими соціальними ролями. Героїні О. Кобилянської – «аристократки духу», які прагнуть досягти ідеалу надлюдини, не звертаючи уваги на суспільні стереотипи.

← Володимир Винниченко
(1880–1951)

← Василь Стефаник
(1871–1936)

вий творам М. Коцюбинського «Intermezzo», «Сміх», «Цвіт яблуні», «Хвала життю». У повісті «Fata morgana» майстерно поєднано риси реалістичного та імпресіоністського зображення соціальної дійсності. Імпресіонізм М. Коцюбинського виявляється у поєднанні краси людини і природи, про що свідчить його поетична повість «Тіні забутих предків», написана на етнографічно-фольклорному матеріалі Гуцульщини.

Слави неперевершеного майстра соціально-психологічної новели зажив західноукраїнський письменник В. Стефаник. Для його новел характерні неповторність стилю, своєрідність оповідної манери. Автор начебто жодним словом не виявляє свого ставлення до зображуваних ним подій, але розповідає про речі, що не можуть лишати байдужими. У новелах «Новина», «Виводили з села», «Синя книжечка», «У корчмі», «Катруся», «Кленове листя», «Стратився», «Бесараби» він змальовує злиденне життя простих селян – страшне через безвихід. Однією з тем творчості В. Стефаника була вимушена еміграція галицьких украйнців до Канади і США.

Під впливом піднесення національно-визвольного руху на початку 20 ст. по-мітно врізноманітилася тематика творів української літератури. Письменники дедалі гостріше висловлювали своє ставлення до соціальних проблем, які розкривали крізь призму життя представників різних верств українського суспільства, майстерно доповнюючи соціальний аналіз глибоким психологізмом.

Риси неorealізму властиві, зокрема, творчості Володимира Винниченка. У творах «Краса і сила», «Голота», «Талісман», написаних напередодні та під час революції 1905–1907 рр., яскраво й психологічно точно змальовано мешканців провінційних містечок, сільськогосподарських робітників, підприємців, жахи солдатчини і царських в'язниць. В. Винниченко майстерно відтворив гірке життя бідняків, процес пролетаризації українського села, залишивши нащадкам чимало образків українського соціального «дна», як, приміром, у творах «Контрасти», «Хто ворог», «Голота» та ін. З-поміж його геройів – інтелігенти, революціонери, романтики й циніки... Широкий розголос мав його роман «Записки кирпатого Мефістофеля».

На початку 20 ст. в українську літературу ввійшов поет-лірик Олександр Олесь (Кандиба), який був широко перейнятий демократичними ідеалами. Заживши слави короля української лірики, він створив чимало віршів громадянськогозвучання, у яких революційні гасла поєднав із людськими почуттями і клопотами буднів. Серед них славнозвісні вірші «Айстри», «З журбою радість обнялася».

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОТО НАУЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: заснування М. Лисенком першої в Україні Музично-драматичної школи; створення М. Кропивницьким в Єлисаветграді театру корифеїв; створення в Києві першого стаціонарного професійного театру; заснування у Львові першого професійного українського театру «Руська бесіда».

2. Складіть речення, використавши поняття і терміни: «корифей українського театру», «модернізм», «модерністський переворот у літературі».

3. Про кого з діячів культури йдеється?

» 1. Композитор, основоположник української класичної музики, етнограф. Творець української оперної класики, зокрема опери «Тарас Бульба». » 2. Неперевершена опера співачка світового рівня. Володіла винятковими природними вокальними і сценічними даними, виступала на сценах провідних театрів світу – у Львові, Відні, Варшаві, Krakowі, Петербурзі, Одесі, Парижі, Римі, Мілані, Буенос-Айресі та ін., виконуючи партії із 60 опер. » 3. Письменниця, талант якої з особливою силою виявився в драматургії. Автор драматичних поем «Блакитна троянда», «Руфін і Прісцілла», «Лісова пісня», «Камінний господар». » 4. Письменник, який першим в українській прозі розповів про життя української інтелігенції («Причепа», «Хмарі», «Над Чорним морем»), торкаючись болісної проблеми її зросійщення. » 5. Близкучий майстер поетичної творчості, автор соціально-психологічних та історичних повістей, письменник-драматург і учений-літературознавець, праці якого стали етапними в розвитку української критики. » 6. Ініціатор створення першої української театральної трупи – Товариства українських акторів на Лівобережній Україні.

4. Укажіть, хто є автором названих творів.

» 1. Опери «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наташка Полтавка», «Енеїда», «Тарас Бульба». » 2. Повісті «Fata morgana», «Тіні забутих предків». » 3. Новели «Новина», «Виводили з села», «Синя книжечка», «У корчмі», «Катруся», «Кленове листя», «Стратився», «Камінний хрест». » 4. Роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». » 5. Повістей «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я». » 6. Драми «Одергима», «Вавилонський полон», «Кассандра», «Руфін і Прісцілла», «Оргія», «Камінний господар», «Лісова пісня».

5. До положень, що характеризують розвиток музики та літератури наприкінці 19 – на початку 20 ст., доберіть конкретні факти.

» 1. Переломне значення для розвитку української національної класичної музики мала творчість її основоположника Миколи Лисенка. » 2. У 70–90-х рр. українське письменство зосереджується на соціальних і психологічних проблемах. » 3. Важливою рисою літературного модерну в Україні було створення жіночої мистецької традиції. » 4. Під впливом піднесення національно-визвольного руху на початку 20 ст. помітно урізноманітнилася тематика української літератури.

6. Дайте історичний коментар до подій та явищ, описаних у фрагменті джерела. У чому історичне значення згаданих подій/явищ?

«Я палко люблю українську музику. Якщо Чайковського ми називаємо чаюдієм російської музики, то Лисенка, цього чудового і чаруючого красою своєї музики композитора, ми сміливо можемо назвати сонцем української музики. Такі українські актори, як Кропивницький, Заньковецька, Саксаганський, Садовський, – близькуча плеяда майстрів української сцени – ввійшли золотими літерами на скрижалі історії світового мистецтва... Той, хто бачив гру українських акторів, зберіг світлу пам'ять на все життя» (З листа К. Станіславського до А. Кримського).

7. Аргументуйте думку, що найяскравішою сторінкою національного життя підросійської України 80-х рр. 19 ст. була діяльність українського театру.

§35 Архітектура та образотворче мистецтво

1. Які пам'ятки втілюють характерні риси нових архітектурних стилів

У 40-х рр. 19 ст. класицизм поступився місцем іншому стилевому напряму, що відповідав новим історичним умовам і мистецьким уподобанням.

Провідним напрямом в архітектурі став **історизм** – використання архітектурних стилів та декоративних елементів, що склалися в будівельній практиці попередніх часів. Саме цим терміном характеризують поширення в архітектурі другої половини 19 ст. – початку 20 ст. неороманського, неоготичного, неоренесансного, необарокового, неокласицистичного стилів тощо (*neo-* – *новий*). Утілення в архітектурі рис згаданих стилів у більш чи менш чистому вигляді і називають **історизмом**, або **стилізацією**. Стиль архітектурних споруд, у яких змішано елементи згаданих стилів, визначають як **еклектику**.

До пошуку відповідних віянням часу методів проектування та будівництва архітекторів спонукали:

- » нові потреби містобудування (бурхливе зростання міст);
- » розвиток архітектурної науки;
- » досягнення будівельної техніки (почали використовувати нові конструкції, нові будівельні матеріали – залізо, скло, кераміку і, найважливіше, залізобетон);
- » поява нових, не розроблюваних раніше в архітектурі типів будівель – промислових, громадських, житлових (замість особняків у містах почали будувати багатоквартирні багатоповерхівки – т. зв. **прибуткові будинки** для здавання в оренду).

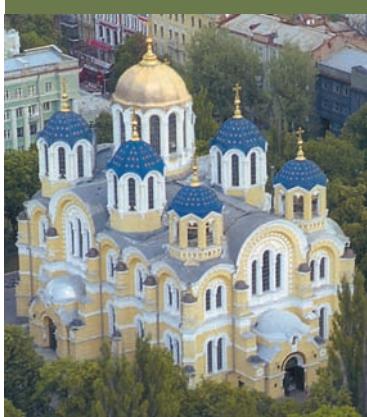
Характерною особливістю архітектури доби була певна спеціалізація стилів: для церков обирали візантійський стиль, театри будували в ренесансному, особняки – у романському, синагоги – у мавританському. Приміром, у Києві у стилі французького ренесансу споруджено **будівлю Національної опери** (за проектом петербурзького архітектора Віктора Шретера). Споруду було закладено восени 1897 р. Будівельні роботи очолив відомий київський архітектор Володимир Ніколаєв. У 1899–1909 рр. архітектор Владислав Городецький у неоготичному стилі спорудив **Миколаївський костел**.

СЛОВНИК

Еклектика – формальне поєднання різних стилів.

▼ Миколаївський костел у Києві. 1899–1909

← Володимирський собор у Києві. 1862–1882

← Віктор Васнєцов. Богоматір з немовлям. Розпис у Володимирському соборі

Васнєцову належить найбільший доробок у розписах храму – до 3 тис. м² стін. Він виконав 15 тематичних композицій і 30 окремих постатей святих на повний зріст. Також він створив монументальні сюжетні картини на теми вітчизняної історії, зокрема «Хрещення Володимира» та «Хрещення Русі».

За зразок для **Володимирського собору** в Києві правив візантійський стиль. Храм було закладено в 1862 р. Його будівництво затяглося на два десятиліття (завершено в 1882 р.). Над проектом працювало кілька відомих архітекторів. Завершував проектування син Вікентія Беретті – Олександр Беретті. Внутрішнім опорядженням Володимирського собору керував професор Київського університету Адріан Прахов. Він запросив найкращих живописців того часу: Віктора Васнецова, Михайла Нестерова, Миколу Пимоненка, Михайла Врубеля. Виконання настінних розписів тривало понад десять років. У 1896 р. відбулося відкриття та освячення собору.

Архітектори Львова другої половини 19 ст. найчастіше зверталися до неоренесансного стилю, хоча у деяких спорудах простежуються риси класицизму. Йдеться, зокрема, про **будівлю Національного університету «Львівська політехніка»** (1873–1877), спроектовану архітектором **Юліаном Захарієвичем** – засновником й організатором Львівської архітектурної школи. Інший приклад – колишній **будинок Галицького сейму** (1877–1881), архітектором якого був Юліуш Гохбергер (тепер головний корпус **Львівського національного університету ім. Івана Франка**). У неоренесансному стилі споруджено **будинок Львівського оперного театру** (1897–1900 рр., архітектор Зигмунт Горголевський).

← Будівля театру опери і балету в Одесі. 1884–1887

Шедевр світової архітектури та одна з найкрасивіших споруд у Європі. Це перша у Південній Україні будівля, оснащена електрикою і паровим опаленням. Фасади прикрашають лоджії, балкони, алегоричні скульптурні композиції, що символізують усі види театрального мистецтва.

← Будинок резиденції православних митрополитів Буковини і Далмації у Чернівцях. 1862–1882

У червні 2011 р. цю споруду внесено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

Характерною спорудою тих часів є театр в Одесі, зведений за проектом віденських архітекторів Германа Гельмера та Фердинанда Фельнера у 1884–1887 рр. одеським архітектором Феліксом Гонсіоровським у стилі неоренесансу та необароко. Ці самі архітектори розробили проект, за яким у 1904–1905 рр. збудовано театр у Чернівцях.

У Чернівцях у 1864–1882 рр. споруджено **Будинок резиденції митрополита Буковини і Далмації** (нині – один з корпусів Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича) – символ буковинської столиці та її найбільша окраса. Проект архітектурного ансамблю розробив чеський учений, архітектор Йозеф Главка, поєднавши елементи візантійського та романського стилів.

2. Які пам'ятки втілюють риси стилю модерн в архітектурі

На межі 19 і 20 ст. починається новий етап в архітектурі. Як протиставлення відтворенню стилів минулого набуває поширення **стиль модерн**.

Утвердження модерну збіглося з добою індустриалізації. Саме на цей період припадає масштабне будівництво приміщень індустриального й громадського призначення – банків, бірж, театрів, народних будинків, клубів, пасажів, ринків, прибуткових будинків, у яких використовують нові технології та матеріали. Тож визначальною ознакою модерну стало застосування нових конструкцій з металу й залізобетону, опоряджувальної скульптури з цементу. Архітектори керувалися принципами раціоналізму й уваги до функціональної організації простору. Для модерну характерні примхливі, мінливі форми, асиметричність та вільне планування, застосування символіки. У планах і фасадах переважають криволінійні форми, об'ємні композиції часто бувають асиметричними, фасади прикрашаються ліпленим декором і скульптурою, глазурованою керамікою тощо.

Стіль модерн – явище надзвичайно складне й суперечливе. Твори «чистого» модерну в архітектурі 20 ст. досить рідкісні.

Яскравим зразком архітектурного модерну в Києві є **Будинок з химерами архітектора Владислава Городецького**. Раціонально розпланований і технічно досконалій, збудований у 1902–1903 рр., він став перехідним типом між особняком та прибутковим будинком. Зовнішній вигляд будинку утворює єдиний ансамбль з вишуканими модерніми інтер'єрами.

До відомих споруд архітектури модерну в Україні з елементами неоготики належать **будівля Державного банку** в Києві, зведена 1902–1905 рр. за проектом **О. Кобелєва** й **О. Вербицького**, та **«Ластівчине гніздо»** в Ялті, створене

→ Будинок з химерами в Києві. 1902–1903

Фасад прикрашено колонами, увінчаними композицією з екзотичних звірів, фігури яких мали демонструвати переваги нових будівельних матеріалів і технологій (усе оздоблення виготовлено з бетону). Фасади будинку прикрашено скульптурними зображеннями істот тваринного наземного та підводного світів: морських міфічних чудовиськ, слонів, ящірок, жаб, косуль, морських дів верхи на рибах тощо, а також атрибутами полювання та рибальства – головами оленів і носорогів, рибальськими сітями й корабельними канатами. Фігури виконав італійський скульптор, співавтор усіх архітектурних творів Городецького в Києві Еліо Сала за кресленнями й шаблона-ми Городецького. Саме оздобленню фасадів й інтер'єрів будинок Городецького завдячує популярністю та назвою «Будинок з химерами».

архітектором **Всеволодом Шервудом** у 1912 р. Взірцем так званого раціоналістичного модерну став **Бессарабський ринок** у Києві, спроектований архітектором Г. Гаєм у 1908–1912 рр. Це був перший критий ринок в Україні. У цій споруді поєдна-но модерні, раціоналістичні форми з національними мотивами.

У процесі розвитку модерну в Україні сформувався *національний стиль в архітектурі*, визначальною рисою якого була стилізація під народну архітектуру та відродження традицій українського бароко. Найвидатнішою пам'яткою національного стилю українського модерну є **Будинок Полтавського земства**, зведений за проектом **Василя Кричевського** в 1903–1908 рр.

завершуються ступінчастими піраміdalними дахами, як у дерев'яних дзвіницях. Середній вход із зрізаними кутами повторює традиційні входні одвірки в народному житлі й дерев'яних церквах.

↑ «Ластівчине гніздо» в Ялті. 1912

← Будинок Полтавського земства (нині – Полтавський краєзнавчий музей). 1903–1908

Зв'язок з українською народною архітектурою за- свідчують дві башти, що

← Будівля страхового товариства «Дністер» у Львові. 1905–1906

У західноукраїнських землях поєднання елементів модерну та народної архітектури втілено в будівлі **страхового товариства «Дністер» у Львові**, споруджений у 1905–1906 рр. архітектором **Іваном Левинським**. Її силует нагадує традиційні споруди Карпат.

Будівля оздоблена ліпниною та майолікою, в орнаментиці якої використано популярні тоді мотиви гуцульської кераміки.

На основі тексту та ілюстрацій дайте відповідь на запитання, чому архітектурні споруди, збудовані в стилі модерну, такі різні.

3. У творчості яких художників утілено особливості українського мистецтва доби

В образотворчому мистецтві другої половини 19 ст. активно розвивався **побутовий жанр**, тематика якого була спрямована на зображення повсякденного життя народу за принципами **реалізму**.

Істотну роль відігравав і реалістичний **пейзаж** як самостійний жанр та як елемент побутової картини. Активно розвивався й **портретний жанр**.

Великої популярності серед сучасників зажив **Костянтин Трутовський**. «*Всю мою художню діяльність я присвятив Малоросії і люблю цей край*», – свідчив він. Відомим твором митця є картина **«Весільний викуп»** (1881).

→ Костянтин Трутовський. Весільний викуп. 1881

На околиці села молодь, селяни, діти спостерігають, як розгортається традиційний український обряд. Побутову замальовку доповнє майстерно відтворений пейзаж, на тлі якого відбувається подія.

◀ Микола Пимоненко. Святочне ворожіння. 1888

На картині «Святочне ворожіння» зображене сцену ворожіння на воску. Дівчата вилили розплавлений віск у воду і, вийнявши захололий шматок, розглядають його химерні форми, намагаючись розгадати за тінню на стіні свою майбутню долю.

Зображеню сільського побуту, природи та звичаїв української провінції присвятив свою творчість художник-реаліст **Микола Пимоненко**, найвідомішими картинами якого є «Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Жнива», «Проводи рекрута». Художник вивчав побут, одяг, природу і надзвичайно точно відтворював їх. За майстерне поєднання побутового жанру й поетичного українського пейзажу

М. Пимоненка називають *співцем українського села*.

У живописі другої половини 19 – початку 20 ст. популярним був *пейзажний жанр*. У картинах природи художники втілювали не просто певний пейзажний мотив – вони створювали національно самобутній образ батьківщини. Визначними українськими пейзажистами були **Сергій Світославський** та **Петро Левченко**. Картину Петра Левченка «Село взимку. Глухомань» вважають перлиною українського пейзажного живопису.

Визнаним майстром пейзажу був **Сергій Васильківський**. У його картинах переважали українські мотиви: «Ранок (Отара в степу)», «Дніпрові плавні»,

➔ Сергій Васильківський. Сторожа запорозьких вольностей (Козаки в степу). 1890

Двос вершників, зупинивши коней, вслухаються в тиші безлюдного, випалено-го сонцем степу. Попереду, на горизонті, блищить смуга Дніпра, справа бовваніє курган. А над усім цим – високе небо з хмарами. Вершники на сторожі.

«Ранок на Дніпрі». Пейзаж у творчості С. Васильківського органічно поєднувався з історичними сюжетами з доби козацтва («Козачий пікет», «Запорожець у розвідці», «Козаки в степу», «Козача левада») або з побутовими картинами («Козак в степу», «Ярмарок у Полтаві»).

Сучасники називали С. Васильківського «небесним» художником через особливе ставлення митця до неба. Уславився С. Васильківський і в історично-му жанрі. Найвизначнішим його твором на історичну тему вважають картину «Сторожа запорозьких вольностей» («Козаки в степу»).

Помітну роль у розвитку історичного жанру як в українському, так і в російському живописі відіграв твір Іллі Рєпіна «Запорожці», або «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Цей твір – чи не найзнаменитіша картина, присвячена історії українського козацтва. Ніхто до Рєпіна з такою переконливістю, розмахом і психологічною глибиною не відображував Січ і козаків-запорожців.

← Ілля Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султанові. 1880–1891

Митець народився в Чугуєві на Харківщині і був пов'язаний з Україною не тільки походженням, а й творчістю. На багатьох його полотнах позначились обізнаність з історією та побутом України і щирі симпатії до рідної землі.

Миколі Самокишу належить слава засновника батального живопису в Україні. Найвідоміші його картини – «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким» та «Бій Богуна з Чарнецьким під Монастирищем в 1653 р.». Протягом 1901–1908 рр. разом із С. Васильківським М. Самокиш писав монументальні панно для інтер'єру будинку Полтавського земства.

→ Микола Самокиш. Бій Богуна з Чарнецьким під Монастирищем в 1653 р. 1931

СЛОВНИК

Імпресіонізм (у перекладі з фр. impression – враження) – мистецький напрям, представники якого прагнули до найточнішого відображення мінливого, реального світу і своїх вражень від нього. Назву напряму дала картина Клода Моне «Враження. Схід сонця».

Наприкінці 19 – на початку 20 ст. творчість нового покоління українських митців зазнає впливу поширеного в Європі модернізму, зокрема однієї з його течій – **імпресіонізму**.

Видатним портретистом, майстром пейзажу та по-бутового жанру був **Іван Труш**. Опанувавши в Краківській академії мистецтв засади імпресіонізму, митець сприяв поширенню в Україні техніки західних модерністських течій. Художник залишив більш як 350 портретів видатних діячів культури та науки того часу. Справжній шедевр у галереї трушівських портретів – **портрет Лесі Українки**. Малював його художник з натури 1900 р. Цей портрет вважають одним з найкращих прижиттєвих портретів Лесі Українки.

➔ Іван Труш. Портрет Лесі Українки. 1900

Поетеса вбрана в чорну сукню, одяг освіжає біле жабо, а вся увага сконцентрована на обличчі, особливо на очах.

Чи не єдиний з українських митців, який поєднав надбання французького імпресіонізму й ґрунтовну реалістичну школу Петербурзької академії мистецтв, створивши свій неповторний стиль, був **Олександр Мурашко**. Митець творив у галузі портретного й жанрового живопису (сцени повсякденного життя), проте йому були підвладні всі жанри живопису. Протягом 1902–1904 рр. він працював у Парижі, де захопився імпресіонізмом. Саме в Парижі художник створив одну з найвідоміших своїх картин **«Дівчина в червоному капелюсі»**.

Картину побудовано на контрасті двох кольорів – червоного і чорного, характерній рисі українського мистецтва.

Складіть 12 запитань до історичної вікторини «Видатні українські художники початку 20 ст.».

4. Що характерно для мистецтва скульптури доби

Помітні зміни відбулися і в розвитку **скульптури**. Від другої половини 19 ст. більшого громадськогозвучання, зокрема, набуває **монументальна скульптура**. У різних містах України на громадські кошти встановлюють пам'ятники Б. Хмельницькому (Київ), І. Котляревському (Полтава), М. Гоголю (Ніжин, Харків), А. Міцкевичу (Львів), О. Пушкіну

↑ Олександр Мурашко. Дівчина в червоному капелюсі. 1902–1903

(Харків). Славнозвісний монумент на честь гетьмана Богдана Хмельницького, що височіє на Софійському майдані в Києві і є одним із символів міста, створив **Михайло Микешин**.

◀ Пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві. Скульптор Михайло Микешин. 1888

Гетьмана зображені верхи на коні, якого він спиняє сильним рухом лівої руки. У правій руці Б. Хмельницький тримає булаву, вказуючи на північний схід, на Москву.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Складіть синхроністичну таблицю створення найвизначніших пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва.
2. Установіть послідовність створення пам'яток архітектури, зображених на ілюстраціях.

3. Складіть речення, використавши поняття і терміни: «історизм/стилізація в архітектурі», «архітектурна еклектика», «архітектурний стиль модерн», «національний стиль українського модерну», «імпресіонізм».

4. Доповніть речення.

Найкращими пам'ятками модерну в архітектурі України початку 20 ст. є...

5. Хто серед перелічених діячів української культури першої половини 19 ст. творив у царині архітектури?

а) М. Микешин; б) В. Городецький; в) В. Кричевський; г) І. Левинський; д) К. Трутовський; е) С. Світославський; є) Ю. Захарієвич; ж) П. Левченко.

6. Укажіть прізвища митців – авторів живописних полотен.

» 1. «Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Сінокіс». » 2. «Дівчина у червоному капелюсі». » 3. «Бій Максима Кривоноса з Іеремією Вишневецьким». » 4. «Весільний викуп». » 5. «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». » 6. «Сторожа запорозьких вольностей (Козаки в степу)».

7. Конкретизуйте й уточніть загальне твердження про розвиток українського образотворчого мистецтва.

Пріоритетними в мистецтві живопису другої половини 19 – початку 20 ст. були пейзажні та побутові жанри.

Перевірте, чого навчилися з теми «Культура України в середині 19 – на початку 20 ст.»

1. У яких українських містах у складі Російської імперії наприкінці 19 – на початку 20 ст. діяли університети?

- а) Харків; б) Київ; в) Львів; г) Одеса; д) Чернівці; е) Полтава.

2. Завершіть речення.

Мистецький напрям кінця 19 – першої половини 20 ст., що об'єднує різні за ідейними шуканнями школи, течії в мистецтві й літературі в один напрям, – це...

- а) класицизм; б) романтизм; в) реалізм; г) модернізм.

3. На якій із фотографій зображені Соломію Крушельницьку?

4. У якому місті й коли Ілля Мечников та Микола Гамалія створили першу вітчизняну бактеріологічну станцію, що успішно застосовувала запобіжні вакцини й сироватки для лікування інфекційних хвороб?

- а) Одеса, 1886 р.; б) Львів, 1898 р.; в) Єлісаветград, 1882 р.; г) Київ, 1888 р.

5. Доповніть твердження.

Марко Кропивницький...

- а) написав перший драматичний твір в українській літературі; б) поставив першу опера «Запорожець за Дунаєм»; в) створив першу професійну театральну трупу – театр корифеїв; г) видав першу збірку українських народних пісень.

6. Чим уславився Ігор Сікорський?

- а) спорудженням першого цивільного дирижабля; б) першим в Україні польотом (1910) на літаку власної конструкції з бензиновим двигуном; в) створенням у 1913 р. найбільшого на той час у світі літака – «Ілля Муромець»; г) виконанням у 1913 р. «мертвої петлі» та найбільшим за дальностю і швидкістю перельотом.

7. Автором якого із зображених творів є Микола Пимоненко?

8. Яка з архітектурних споруд є зайвою в логічному ланцюжку?

- а) Будинок з химерами в Києві; б) будівля Київського університету; в) будинок Полтавського земства;
- г) будівля страхового товариства «Дністер» у Львові.

9. Де розташований пам'ятник, зображеній на ілюстрації?

- а) Київ; б) Харків; в) Полтава; г) Одеса.

10. Укажіть портрет історичного діяча, про якого йдеться у фрагменті з джерела.

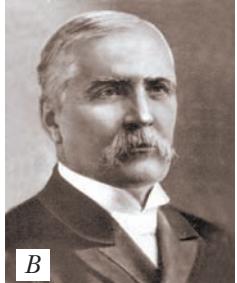
«Вже в 1893 році він накреслював ескіз з поеми, намагаючись представити Мойсея так, щоб український читач міг впізнати в ньому українського вождя. Коли йому перші спроби не вдалися, кинув їх у кошик. А з роками, після гірких особистих переживань, які довели до відомих нам конфліктів як з українською, так і з польською громадськістю, сильніше відчув життєву проблему вождя і дав нам поему історичну на перший погляд, а насправді актуальну з огляду долі вождя українського народу».

A

B

C

D

11. Яка зі споруд є хрестоматійним зразком архітектурного модерну в Україні?

A

B

C

D

12. Установіть відповідність між іменами письменників та їхніми характеристиками.

- 1 Василь Стефаник
- 2 Михайло Коцюбинський
- 3 Володимир Винниченко
- 4 Іван Франко

- А письменник, який першим в українській прозі розповів про життя української інтелігенції («Причепа», «Хмари», «Над Чорним морем»), торкаючись болісної проблеми її зросійщення
- Б близький майстер поетичної творчості, автор соціально-психологічних та історичних повістей, письменник-драматург і учений-літературознавець, праці якого стали етапними в розвитку української критики
- В західноукраїнський письменник, неперевершений майстер соціально-психологічної новели; однією з тем творчості була вимушена еміграція галицьких українців до Канади і США
- Г письменник, майстер соціально-психологічної новели; у повісті «Fata morgana» відтворив широку панораму суспільно-політичних подій 1905–1907 рр. в українському селі
- Д першим в українській літературі створив галерею образів революціонерів, які діяли у складних психологічних ситуаціях

13. Установіть відповідність між пам'ятками та їхніми творцями.

1

2

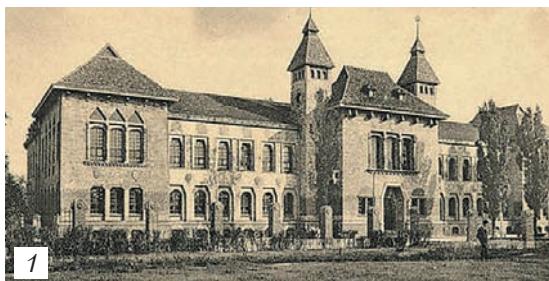
3

4

- А Ілля Рєпін
- Б Сергій Васильківський
- В Костянтин Трутовський
- Г Олександр Мурашко
- Д Микола Самокиш

14. Установіть відповідність між зображеннями архітектурними пам'ятками та містами, де їх споруджено.

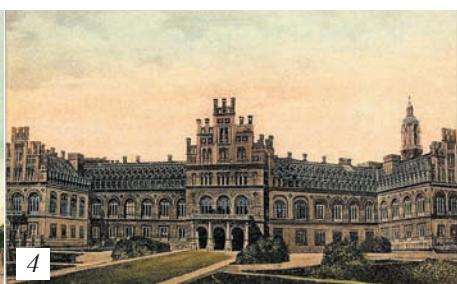
1

2

3

4

- A Одеса
- Б Львів
- В Київ
- Г Полтава
- Д Чернівці

15. Установіть відповідність між іменами історичних діячів та поняттями, які їх стосуються.

- 1 Данило Заболотний
- 2 Ілля Мечников
- 3 Дмитро Яворницький
- 4 Агатангел Кримський

- А клітинна теорія імунітету
- Б історія запорозького козацтва
- В українська граматика та сходознавство
- Г методи боротьби з чумою

16. Що з переліченого стосується основоположника української класичної музики Миколи Лисенка?

- а) перші дитячі опери «Коза-Дереза», «Пан Коцький»; б) перша в Україні Музично-драматична школа; в) перша опера «Запорожець за Дунаєм»; г) перший український мистецтвознавчий журнал «Артистичний вісник»; д) опери «Наталка Полтавка», «Енеїда», «Тарас Бульба», «Утоплена»; е) перший український професійний театр «Руська бесіда».

17. Імена яких діячів культури пропущено в уривку з історичного джерела?

«Трупа Кропивницького поступово зміцніла і, добившись права гастролювати в Києві й Петербурзі, зачарувала сотні й тисячі глядачів, навіть тих, які упереджено ставилися до української мови. Молодий український театр недаремно став називатися театром корифеїв. Справді неповторними артистичними індивідуальностями були _____. Стиль синтетичного театру, який поєднував драматичні й комедійні сцени з музичними й вокальними, включаючи хорові й танцювальні ансамблі, вражав чисто народною свіжістю та неподібністю до жодного з існуючих театрів. Не лише на Україні, а й скрізь, де українські актори давали вистави, вони користувалися незмінним успіхом».

- а) Микола Садовський; б) Іван Карпенко-Карий; в) Марко Вовчок; г) Соломія Крушельницька; д) Семен Гулак-Артемовський; е) Марія Заньковецька.

Зміст

Вступ

§ 1. Українські землі у складі Російської імперії: адміністративно-територіальний устрій і національне та соціальне становище	5
§ 2. Українські землі у складі Австрійської імперії: адміністративно-територіальний устрій і національне та соціальне становище	14

Розділ I. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці 18 – у першій половині 19 ст.

§ 3. Українські землі в системі міжнародних відносин	22
§ 4. Соціально-економічний розвиток	30
§ 5. Громадська опозиція російському царизму в Україні. Соціальні протести	39
§ 6. Початок українського національного відродження	47
§ 7. Програмові документи Кирило-Мефодіївського братства як джерело ідей українського національного руху. <i>Практичне заняття № 1</i>	55
<i>Перевірте, чого навчилися з теми</i>	59

Розділ II. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії наприкінці 18 – у першій половині 19 ст.

§ 8. Соціально-економічне становище земель під австрійською України та початок національного відродження	64
§ 9. Історичні джерела про долю «Русалки Дністрової» та її авторів. <i>Практичне заняття № 2</i>	73
§ 10. Національний рух у західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії	77
<i>Перевірте, чого навчилися з теми</i>	85

Розділ III. Культура України кінця 18 – першої половини 19 ст.

§ 11. Освіта, наука, музика і театр	89
§ 12. Розвиток української мови і літератури. Тарас Шевченко	97
§ 13. Архітектура та образотворче мистецтво	106
§ 14. Історичні джерела про повсякденне життя українських селян. <i>Практичне заняття № 3</i>	116
<i>Перевірте, чого навчилися з теми</i>	122

Розділ IV. Українські землі у складі Російської імперії в другій половині 19 ст.

§ 15. Кримська війна 1853–1856 рр. та реформи 60–70-х рр. 19 ст.	126
§ 16–17. Модернізація промисловості та сільського господарства	135
§ 18. Національний рух і суспільно-політичне життя в 60-х рр. 19 ст.	146
§ 19. Національний рух і суспільно-політичне життя у 70–80-х рр. 19 ст.	153
§ 20. Історичні джерела про українофільський етап національного відродження. <i>Практичне заняття № 4</i>	163
<i>Перевірте, чого навчилися з теми</i>	167

Розділ V. Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської імперії

в другій половині 19 ст.

§ 21. Соціально-економічний розвиток	170
§ 22. Суспільно-політичне життя у 60–80-х рр. 19 ст.	179
§ 23. Політизація українського національного руху в 90-ті рр. 19 ст.	187
§ 24. Особливості українофільського та політичного етапів національного відродження. <i>Практичне заняття № 5</i>	195
<i>Перевірте, чого навчилися з теми</i>	198

Розділ VI. Українські землі у складі Російської імперії на початку 20 ст.

§ 25. Соціально-економічний розвиток	202
§ 26. Політизація українського національного руху	213
§ 27. Російська революція 1905–1907 рр. на території України	222
§ 28. Суспільно-політичне становище у 1907–1914 рр.	232
§ 29. Ідеї автономії та самостійності в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини. <i>Практичне заняття № 6</i>	239
<i>Перевірте, чого навчилися з теми</i>	241

Розділ VII. Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської імперії на початку 20 ст.

§ 30. Економічне та суспільно-політичне життя	246
§ 31. Піднесення українського національного руху	255
§ 32. Вплив греко-католицької церкви на формування національної свідомості населення західноукраїнських земель. <i>Практичне заняття № 7</i>	265
<i>Перевірте, чого навчилися з теми</i>	269

Розділ VIII. Культура України в середині 19 – на початку 20 ст.

§ 33. Освіта, наука, вплив процесів модернізації на суспільне та повсякденне життя	272
§ 34. Література, театр і музичне мистецтво.....	281
§ 35. Архітектура та образотворче мистецтво	289
<i>Перевірте, чого навчилися з теми</i>	298

Навчальне видання

Віталій Сергійович ВЛАСОВ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Відповідальна за випуск О. О. Бородіна

Підп. до друку 02.06.2017. Формат 70x100/16.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 24,51. Обл.-вид. арк. 31,86.

Наклад 118 873 пр. Зам.

Видавництво «Літера ЛТД».

Україна, 03057, м. Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 508.

Тел. для довідок: (044) 456-40-21.

Свідоцтво про реєстрацію № 923 від 22.05.2002 р.

Віддруковано у ТОВ «НВП Поліграфсервіс».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовників

і розповсюджувачів видавничої продукції

серія ДК за № 3751 від 01.04.2010 р.

04053, м. Київ, вул. Юрія Коцюбинського, буд. 4, к. 25,
тел. (+38 044) 234-78-54.